

UNIwersytet Wrocławski

Wydział Nauk Historycznych i Pedagogicznych
Instytut Historii Sztuki

Agnieszka Tichoniuk

MONASTERSKA CERKIEW PW. ZWIASTOWANIA NMP W SUPRAŚLU.

STUDIUM PORÓWNAWCZE Z DZIEJÓW ARCHITEKTURY SAKRALNEJ
WIELKIEGO KSIĘSTWA LITEWSKIEGO.

CZĘŚĆ I

Tekst

Praca magisterska napisana pod kierunkiem
prof. dr. hab. Jana Harasimowicza

Wrocław 2008

WSTĘP.	4
I. BAZA ŹRÓDŁOWA I STAN BADAŃ	6
1. Źródła pisane.....	6
2. Źródła publikowane.....	6
3. Źródła ikonograficzne.....	8
4. Stan badań.....	13
II. HISTORIA MONASTERU ZWIASTOWANIA NMP	24
1. Terytorium.....	25
2. Ziemie zachodnie Wielkiego Księstwa Litewskiego w XV i XVI wieku i sytuacja polityczna.....	25
3. Zwierzchnictwo duchowe i sytuacja kościoła prawosławnego w Wielkim Księstwie Litewskim w XVI w.....	26
4. Fundatorzy.....	28
5. Pierwsze stulecie monasteru.....	31
6. Okres unijny – bazylikański (1635- 1839).....	39
7. Monaster suprański znów prawosławny (1839-początek XX wieku).46	
8. Trudny wiek XX.....	50
9. Odrodzenie monasteru.....	53
III. HISTORIA MONASTERSKIEJ CERKWI POD WEZWANIEM ZWIASTOWANIA NMP	54
1. Historia budowy cerkwi i późniejszych zmian.....	55
2. Historia prowadzonych prac konserwatorskich.....	70
3. Historia rekonstrukcji.....	72
IV. OPIS FORMALNY	75
1. Opis formalny cerkwi przed zburzeniem.....	75
2. Opis cerkwi po odbudowie.....	78
V. ANALIZA FORM	80
1. Geneza form.....	81
☐ Plan.....	81
☐ Układ przestrzenny.....	83
☐ Styk gotyku i Bizancjum	87
☐ Obronność.....	93
☐ Czterowieżowość	103
☐ Formy i detal architektoniczny.....	110
2. Analiza porównawcza cerkwi w Supraślu a cerkwi w Murowance i Synkowiczach. Bezpośrednie analogie oraz zagadnienie pierwowzoru.113	
VI. ANALIZA TREŚCI	128
1. Symbolika rozwiązań architektonicznych	129
2. Funkcja prawosławnej cerkwi obronnej na pograniczu Królestwa i Wielkiego Księstwa Litewskiego.....	134

3. Funkcja świątyni - mauzoleum.....	138
VII. MONASTERSKA CERKIEW ZWIASTOWANIA NMP, JEJ WYJĄTKOWOŚĆ I WARTOŚĆ.	139
ZAKOŃCZENIE.	142
BIBLIOGRAFIA.	150
1. Źródła pisane.....	151
2. Źródła publikowane.....	151
3. Źródła ikonograficzne.....	153
4. Literatura.....	155
WYKAZ ILUSTRACJI.....	175

WSTĘP.

Monaster w Supraślu, założony w początkach XVI wieku przez Aleksandra Chodkiewicza w jego dobrach, w głębokiej Puszczy Błudowskiej, swoim znaczeniem i oddziaływaniem wybiegł daleko poza jej granice. Trudno wskazać inny ośrodek, w którym w takim zakresie skoncentrowane zostałyby najlepsze osiągnięcia różnych dziedzin kultury i w którym by tak intensywnie przejawiały się kontakty z kulturą innych narodów słowiańskich.¹ W takim oto ośrodku powstało unikatowe dzieło- cerkiew Zwiastowania Najświętszej Marii Panny (Błahowieszczenia Preswiatej Bohorodicy), która zaskakuje swą odrębnością i niepowtarzalnością. Niewątpliwym jej walorem jest też zawarte w niej świadectwo historii tych ziem.

Monaster supraski na przestrzeni kilku wieków swych dziejów przechodził rozmaite koleje, związane przede wszystkim z burzliwymi dziejami wschodnich rubieży dawnej Rzeczypospolitej a zachodnich granic Wielkiego Księstwa Litewskiego. Przeżywał okresy ożywionej działalności, jak też lata pewnego zastoju. Miało to przełożenie na architekturę, która powstawała w jego obrębie. Przez lata historycy próbowali ogarnąć burzliwą jego historię, zwłaszcza przy okazji zmiany właściciela czy konfesji. Mimo zakończonych sporów własnościowych, nadal w literaturze pojawiają się spory dotyczące prawa nazywania monasteru Supraskiego prawosławnym bądź unickim. Po tych wszystkich wiekach „prawo” będzie zawsze względne, dla jednej jak i dla drugiej strony. Historycy wciąż uważają za konieczne i celowe rozpamiętywanie uprawnień tego czy innego wyznania do cerkwi supraskiej, i posługują się przy tym przeinaczaniem faktów historycznych. Interpretacja wydarzeń może być nacechowana indywidualnym spojrzeniem historyka, ale rzetelność badawcza nakazuje sam materiał historyczny przedstawiać bez tendencyjnych uproszczeń czy wręcz zniekształceń. I o ile historia monasteru jest trudna do odtworzenia, o tyle z dziełem architektonicznym może być sprawa prostsza. Jednak nie w tym wypadku. Historia zabytku, którą można by odczytać z jego murów i

¹ Mironowicz 1982, s. 32

nawarstwień obróciła się w gruzy w 1944 roku. Na szczęście zachował się materiał ikonograficzny, archiwalia na podstawie których cerkiew zrekonstruowano. Jednak wiele kwestii nie można już dziś rozstrzygnąć.

Tematem niniejszej pracy będzie przedstawienie historii monasteru, a przede wszystkim na tym tle historii, budowy głównej jego cerkwi Zwiastowania NMP. Przyjęło się datować cerkiew na lata 1503- 1511, jednak dokładnego zbadania i datowania wymagałaby przebudowa, którą da się zauważyć w obrębie szczytów. W dalszej części pracy prześledzę prowadzone prace konserwatorskie obiektu oraz jego rekonstrukcję. Głównym celem będzie jednak analiza pod względem form i treści w nich zawartych, poszukiwanie autorstwa i proveniencji formalnej. Heterogeniczność elementów tworzących architekturę cerkwi w Supraślu zdaje się nie ulegać wątpliwości. Jednak pierwowzory tych elementów i ich pochodzenie wcale nie jest oczywiste i proste. Spróbuję podjąć próbę wyprowadzenia genezy architektury cerkwi supraskiej. Opierać się będę w poszukiwaniach genetycznych głównie o tereny Wielkiego Księstwa Litewskiego. Na zakończenie spróbuję pokazać wyjątkowość i wartość cerkwi Zwiastowania, której architekturę w największym skrócie określa się terminem „styku”, bądź „przenikania kultur”.

Dotychczasowa literatura dotycząca Supraśla skupia się głównie na zawirowaniach historii, zaś zagadnienie architektury i jej analizy traktowane jest marginalnie. Genezę, analizę źródeł inspiracji traktowano bardzo pobieżnie, ograniczając się jedynie do wymienienia analogicznych cerkwi w Murowance i Synkowiczach. Niektórzy jednym tchem dodawali jeszcze Wilno i Połock, nikt zaś szerzej nie rozwinął tego tematu. Pojawiały się co prawda próby ujęcia tematu, jednak skupiano się w nich na poszczególnych aspektach, np. na obronności, „formie granicznej”, nie obejmując zaś tematu całościowo. Spróbuję przy tej okazji pokazać różnice w patrzeniu z perspektywy trzech narodów i formacji kulturowych: Polski, Białorusi, Litwy.

W tym miejscu chciałabym podziękować w pierwszej kolejności Panu Profesorowi Janowi Harasimowiczowi za prowadzenie pracy, oraz cenne wskazówki. W dalszej kolejności podziękowania kieruję ku namiestnikowi

Męskiego Monasteru Zwiastowania Najświętszej Marii Panny w Supraślu ojcu Archimandrycie Gabrielowi, oraz hieromnichowi tego monasteru- ojcu Sawie, za nieocenioną pomoc w udostępnianiu materiałów ze zbiorów monasterskich, cenne informacje i poświęcony czas. Podziękowania składam także Podlaskiemu Wojewódzkiemu Konserwatorowi Zabytków w Białymstoku Panu Dariuszowi Stankiewiczowi, za udzielenie pozwolenia na dostęp do dokumentacji i ikonografii dotyczących obiektu.

I. BAZA ŹRÓDŁOWA I STAN BADAŃ.

1. Źródła pisane.

Zachowały się dwie pozycje, znajdujące się w zbiorach Archiwum Wyższego Seminarium Duchownego w Białymstoku. Pierwsza to: „*Opis Supraslskiego monastyru z roku 1829 bpa Leona Jaworowskiego,*”²niestety bez zachowanej pierwszej strony. Dokładnie opisano w nim cerkiew p.w. Zwiastowania NMP i jej wyposażenie. Druga pozycja to: „*Главная опись церквей ризницы и утвари Супрасльскаго Благовещенского мужского второкласнаго Литовской Епархии Монастыря, составленная в 1882 году*”³. Tutaj nacisk położono bardziej na wyposażenie. Pierwsza, spisana po polsku, powstała jeszcze w momencie przynależności monasteru supraskiego do kościoła unickiego. Drugą spisano w języku rosyjskim, po kasacie supraskich unitów.

2. Źródła publikowane.

Za podstawowe źródło- pierwsze znane pełne zestawienie dokumentów źródłowych dotyczących klasztoru i cerkwi uważa się „*Kronikę Ławry Supraskiej*”. Spisali ją dwaj XVIII- wieczni kronikarze: vice wikariusz Mikołaj Radkiewicz, który opisał lata 1498-1747, oraz bp Lewiński, który

² Opis Jaworowskiego 1829

³ Главная опись 1882

spisał okres 1748-1783. Do tego ostatnie lata XVIII wieku i trzy pierwsze dziesięciolecia wieku XIX, zostały opracowane przez zespół specjalistów działający z ramienia Wileńskiego Koła Naukowego. I w takiej formie wydano „*Kronikę Ławry Suprańskiej*” w 1870 roku w Wilnie.⁴ Magdalena Łozowska podaje, że odnalazła oryginalny rękopis spisany przez Radkiewicza w Supraślu z ok. 1747 roku w Bibliotece Litewskiej Akademii Nauk w Wilnie. Uważa także, że kronika ta zaginęła celowo, by „poprawić” w tekście tradycję klasztoru z unickiej na prawosławną.^{5,6} Łozowska i inni badacze, o których dalej, należy zaliczyć, że tak ich nazwę -do historyków ośrodka katolickiego podkreślającego unicką fundację cerkwi.⁷

Kronika Radkiewicza jest cennym źródłem, nie brak w niej danych historycznych o fundacji, gospodarstwie klasztoru i jego życiu wewnętrznym, niestety mało można znaleźć wzmianek o budowie, przebudowie, lub ozdabianiu cerkwi. Wiedza na ten temat ogranicza się tylko do krótkich informacji.

Podobnie rzecz ma się w innych materiałach źródłowych. Odnośnie samej historii klasztoru dużo materiałów mieszczą wydane w 2 poł. XIX wieku Akta Najwyższej Komisji w Wilnie⁸, a także akta zebrane przez Archeologiczną Komisję w Petersburgu.⁹

Liczne fragmenty „*Kroniki*” ukazały się przed jej wydrukowaniem w Wilnie. Archimandryta monasteru św. Ducha w Wilnie Modest (Strelbickij) zajmujący się dziejami kościoła prawosławnego na Litwie wydawał je w fragmentach od 1864 do 1867 roku w „*Вестникъ Западной Россіи. Историко-литературный журналъ*”.¹⁰

⁴ Radkiewicz, Lewiński bp 1870

⁵ Łozowska 2001, s. 44-45

⁶ Podobne zdanie ma Józef Maroszek 1994 C, s.34-55, który tak pisze: „*wydawcy poprawili Radkiewicza. Uzupełnili wiadomości o dokumenty archiwalne, przecho wywane w Archiwum suprańskim i innych. Wszystkie polskie i łacińskie dokumenty przetłumaczono na język rosyjski i odpowiednio skomentowano tekst, szczególnie partie dotyczące unickich początków*” s. 48

⁷ Badacze ci podważają autentyczność niektórych dokumentów, zwłaszcza z początków fundacji, w tym jednego bardzo ważnego dla funkcjonowania monasteru -nadania tomosu przez patriarchę Konstantynopola. Kronika jest niezwykle cennym źródłem przy odtwarzaniu dziejów klasztoru, jednak ze względu na dość późny czas powstania (XVIIIw.) przesunięciu może ulec datacja niektórych dokumentów uposażeniowych. Niejednokrotnie też znane jest też wprowadzanie zmian lub przemilczanie pewnych faktów przez strony zainteresowane, a działania takie również można udowodnić korzystając z innych źródeł.

⁸ *Акты Вильнюс* 1865-1900

⁹ *Акты Санкт-Петербург* 1846-1848

¹⁰ *Модестъ* 1865/1866 А; *Модестъ* 1867 В; *Модестъ* 1867 С

Szerszą monografię klasztoru opierając się częściowo na „Kronice” Radkiewicza napisał ostatni archimandryta supraszki Николай Далматовъ, „Супрасльскій Благовеценскій монастырь. Историко-статистическое описание” w roku 1892.¹¹ W całości przytoczył wszystkie dokumenty zachowane do jego czasów w archiwum monasteru, opisał historię powstania, budowy cerkwi, opis całego mienia klasztornego. Dokładnie przeanalizował dokumenty znajdujące się w archiwum, oraz te opublikowane w Kronice Radkiewicza, jak sam pisze spędził na tym dwie zimy, „dzień i noc pracowal”.¹² Doszedł do wniosku, że opuszczono wiele dokumentów a niektóre które się pojawiły, były wręcz niewiarygodne. Opracowanie Далматова opiera się na dokumentach bogatego niegdyś archiwum supraszkiego i stanowi obok „Kroniki” Radkiewicza ważne źródło do badania historii monasteru. Stanowi ono uzupełnienie, niejako dalszy ciąg kroniki do lat dziewięćdziesiątych XIX wieku.

Z kolei później, przy okazji obchodów rocznicowych powstawały opisy bazujące na wymienionych wyżej źródłach. Przykładem może być „Супрасльскій Благовеценскій монастырь, Гродненской епархии” wydany w 1900 roku na łamach, „Церковныя Ведомости”, zawierający opis monasteru, i krótką jego historię.¹³

3. Źródła ikonograficzne.

Mamy bardzo dużo zachowanych zdjęć obrazujących cerkiew przed zburzeniem. Część negatywów znajduje się w Petersburgu w Oddziale Instytutu Archeologii, część w Instytucie Historii Sztuki PAN w Warszawie. Zostały one w większości opublikowane. Najstarsze obrazują cerkiew z 1864 roku.

Nad architekturą cerkwi Zwiastowania NMP prowadzone były badania już na początku XX wieku. Były to bardzo dokładne, rzetelne studia architektoniczno- pomiarowe, (il. 25, 27) wzbogacone o zdjęcia, o nieocenionej dziś wartości, na podstawie, których właściwie można było

¹¹ Далматовъ 1892

¹² Далматовъ 1892, с. XIV

¹³ Супрасльскій 1900, с. 826-834

odtworzyć obecny wygląd cerkwi. Do pierwszej wojny światowej powstały trzy takie studia. Pierwszą pracę opublikował rosyjski badacz Покрышкинъ Петр Петрович w 1911 roku¹⁴. Artykuł nosił tytuł: „Благовешченская церковь въ Супрасльскомъ Монастыре”. Wykonał on plan, przekrój pionowy, elewację południową. Przerysował także wygląd cerkwi z ikony św. Jana Bogosłowa z roku 1644, niezachowanej dziś. (il.10) Reprodukował też najstarsze zachowane zdjęcia cerkwi z 1864 r. wykonane przez Piotrowa.(il.13, 34, 36-38) Покрышкинъ Петр wykonał także zdjęcia fresków, ikonostasu oraz machikuł na strychu (il.,32,35,42)

Kolejną część ikonografii stanowi materiał zawarty w artykule polskiego badacza Adolfa Szyszko- Bohusza z 1915 „*Warowne zabytki architektury kościelnej w Polsce i na Litwie. Patków, Brochów, Małomożejków, Synkowicze, Supraśl, Wilno.*”¹⁵ Wykonał on rzut cerkwi, (il.26) jednak mniej dokładny niż poprzednik, choć z zaznaczonym rysunkiem sklepień, dwa szkice fragmentów ikonostasu, oraz zamieścił pięć fotografii St. Zaborowskiego dokumentujących widok zewnętrzny cerkwi. (il.16-17) Niestety jak sam autor zaznaczył zabrakło badań pomiarowych, na które nie pozwolili mnisi.

Trzecim studium jest praca Иосифа Иодковского pt. „*Церкви приспособленныя къ обороне въ Литве и Литовской Руси*” wydana jednocześnie z poprzednią w 1915 roku w Rosji.¹⁶ Choć opiera się na rysunkach Покрышкина, zamieszcza dodatkowo zdjęcia z archiwum w Petersburgu. (il. 9,28-31)

Wnętrze cerkwi z freskami fotografował wspomniany już Покрышкинъ Петр. Niepublikowane wcześniej zdjęcia znajdujące się w Petersburgu opublikował niedawno Aleksander Siemaszko. Najpierw w artykule pt. „*Malowidła ściienne cerkwi Zwiastowania w Supraślu. Rekonstrukcja programu ikonograficznego*”¹⁷, z 1995 roku. A niedawno ukazała się jego książka „*Freski z Supraśla. Unikatowy zabytek XVI-wiecznego pobizantyńskiego malarstwa ściennego.*”¹⁸

¹⁴ Покрышкинъ 1911, с. 222-237

¹⁵ Szyszko- Bohusz 1915, s. 331-376,

¹⁶ Иодковский 1915, с. 249 -311

¹⁷ Siemaszko 1995, s. 13-63

¹⁸ Siemaszko 2006

Wielokrotnie utrwalano cerkiew p.w. Zwiastowania NMP na grafikach, zdjęciach. Przedstawię je w kolejności od najstarszej. Pierwotny wygląd cerkwi z pierwszej połowy XVII wieku przedstawiała ikona św. Jana Ewangelisty, dziś niezachowana, reprodukowana przez Покрышкина Петра¹⁹.(il.10) Znamy grafikę n/p obrazu Dmochowskiego z początku XIX wieku pokazującą cerkiew od północnego- wschodu.²⁰ (il.12) Wygląd zewnętrzny cerkwi od południowego- zachodu ukazał В. Грязновъ na grafice z roku 1886 lub 1889 reprodukowanej przez Батюшкова w 1890 r.²¹(il.14) Грязновъ wykonał też rysunek północnego fragmentu elewacji, z wieżą i machikułami.²² (il.15) Znane są też zdjęcia z drugiej połowy XIX wieku obrazujące ogólny wygląd monasteru.²³

W dwudziestoleciu międzywojennym opublikowano następujące zdjęcia: w XXI tomie „*Die Denkmalflege*”²⁴, pokazujące świątynię od północnego zachodu i północnego wschodu, dwa, pochodzące z 1920²⁵ roku, (il. 18-19) ukazujące cerkiew od północy i południa, oraz widok cerkwi od północnego zachodu na zdjęciu z 1931 roku.²⁶ W 1934 roku Czesław Thulie opublikował szkic przedstawiający zwieńczenia czterech wież i kopuły.²⁷

Po wysadzeniu cerkwi przez wojska niemieckie w 1944 roku, stan jej zachowania utrwalony został przez urząd Wojewódzkiego Konserwatora Zabytków w Białymstoku, ale dopiero w dwa lata później w 1946 roku.²⁸ (il.44-45) Zinventaryzowano wtedy ruiny, wykonano rzut i przekroje, oraz rysunki pozostałości po elewacjach. (il.48) Na zjeździe konserwatorów w 1953 roku Jan Glinka przedstawił swój referat dotyczący pałacu Opatów i budynków klasztornych, ale zwracał też uwagę na cerkiew pisząc o ogromnej stracie.²⁹ W 1958 roku, zaraz po odgruzowaniu cerkwi przeprowadzono jeszcze inwentaryzację dziesięciu detali i schemat ich

¹⁹ Покрышкинъ 1911, с. 225

²⁰ Габрусь 2001, s.35

²¹ Батюшковъ 1890, s.165

²² Кушнярэвіч 1993, s. 86

²³ Кушнярэвіч 1993, s. 84, 85

²⁴ Коhte 1919, s. 41-44

²⁵ Lebiedzińska 1968

²⁶ Szczepkowski 1931, s. 255-256, Ryc. 169

²⁷ Thulie 1934, Rys. 88

²⁸ *Supraś* 1946

²⁹ Glinka 1953,

rozmieszczenia.³⁰ Wygląd zburzonych w 1944 roku murów supraskiej cerkwi utrwały fotografie Paszowskiego publikowane na łamach „*Biuletynu Konserwatorskiego Województwa Białostockiego*”.³¹

W 1958 roku powstało pierwsze ważne opracowanie monograficzne cerkwi „*Ruiny kościoła Bazylińskiego w Supraślu*” Wacława Kochanowskiego. Zestawił on ważniejsze materiały źródłowe, łącznie z materiałami pomiarowymi i fotograficznymi, przedstawił historię obiektu, jego opis i analizę, wskazał główne wartości zabytkowe oraz wnioski konserwatorskie.³²

Rok później w 1959, a więc 15 lat po zburzeniu (!) sporządzono dopiero pierwszą kartę zabytku, w której zanotowano, że cerkiew została zniszczona w 85 procentach.³³

W 1960 r. powstał „*Projekt wstępny zabezpieczenia ruin*” autorstwa Filipczuka³⁴, proponujący zachowanie murów przyziemia i przekrycia ich płytą betonową. Zawarł tu także widoki czterech elewacji, których mury miały być częściowo nadbudowane a wieże przekryte daszkami, co nie doczekało się realizacji.(il. 50)

Kolejną inwentaryzację ruin wykonała Irena Małofiejew w 1973 roku³⁵ donosząc o zniszczeniach. Na rzucie cerkwi odwzorowała stopień zniszczenia muru.

W dokumentacji historyczno- architektonicznej zespołu poklasztornego z roku 1974 Zofia Piłaszewicz reprodukowała po raz pierwszy zdjęcie cerkwi wykonane spod dzwonnicy z widokiem na fasadę z 1941 r.(il.23), oraz ruin z 1947 r.(il.44) z zachowanymi resztkami fresków na filarach.³⁶ Reprodukowała też fragment mapy- dotyczący Supraśla, pochodzący z 1801 roku.³⁷ Na nim obok nazwy Supraśl znajdował się niemiecki napis: *Closter* i niewielki, schematyczny rysunek cerkwi p.w. Zwiastowania NMP.(il.3)

³⁰ *Ruiny* 1958

³¹ Stawicki 1955, s.5-24; Stawicki 2004, s.7-43

³² Kochanowski 1958

³³ Brykowska 1959

³⁴ Filipczuk 1960

³⁵ Małofiejew 1973

³⁶ Piłaszewicz 1974

³⁷ Piłaszewicz 1974, Ryc. 29; oryginał znajduje się Archiwum Głównym Akt Dawnych w Warszawie, sygn.443-40, negatyw PKZ Warszawa, nr 11486

W roku 1979 ponownie sporządzono kartę zabytku, tym razem bogatszą.³⁸ Krótko przedstawiono w niej historię, opis obiektu przed zniszczeniem i przebieg prac konserwatorskich. W dwóch załącznikach znalazły się też plan, przekrój pionowy, oraz zdjęcia archiwalne przedstawiające stan przed zburzeniem cerkwi i po. W roku 1995 dodano jeszcze zdjęcie odbudowywanej cerkwi.(il.54)

Prace konserwatorskie prowadzone w ruinie świątyni w latach 1960-1978, oraz stan zachowania jej murów zostały udokumentowane zdjęciami autorstwa Paszkowskiego i umieszczone w powstałej po ich zakończeniu dokumentacji.³⁹(il.51)

W roku 1983 rozpoczęto rekonstrukcję cerkwi Zwiastowania NMP w oparciu o opracowaną dokumentację, materiały historyczno-ikonograficzne, badania techniczne i pomiary. Powstały dwa projekty techniczne rekonstrukcji cerkwi z planem zagospodarowania. Pierwszy w 1985 roku autorstwa Jerzego Kuźmienki⁴⁰, drugi w 1993 tego samego autora, przy czym dołączono dziennik budowy Michała Bałusza⁴¹. Wykonano projekt elewacji zachodniej, północnej i południowej, rzuty: przyziemia cerkwi, poziomu chóru,(il.53) poziomu machikuł, (il.53a)poziomu wieźby dachowej, przekrój pionowy na osi głównej (il.52) oraz na osi nawy bocznej, a także detale cokołu kamiennego.

Widok odbudowywanej cerkwi z lotu ptaka- fundamentów z lasem sterczącego zbrojenia- ukazała fotografia w broszurze wydanej z okazji 500-lecia monasteru.⁴² Wydano także okolicznościową pocztówkę, przedstawiającą początki odbudowy.⁴³

Niedawno opublikowano widok z lotu ptaka już odbudowanej cerkwi i monasteru w kolejnej broszurze wydanej przez klasztor.⁴⁴ (il.57)

³⁸ Kornecki 1979

³⁹ Paszkowski 1980

⁴⁰ Kuźmienko 1985

⁴¹ Kuźmienko, Bałusz 1993

⁴² Wysocka 1998, s. 4

⁴³ W zbiorach autorki

⁴⁴ *Monaster* 2007, s. 28-29

4. Stan badań.

Pierwsze wzmianki o cerkwi w Supraślu odnajdujemy już w połowie XIX wieku. Są to publikacje poruszające zagadnienie supraskiej cerkwi p.w. Zwiastowania NMP na tle krótkiej historii monasteru. Michał Baliński i Tymoteusz Lipiński w *„Starożytnej Polsce pod względem historycznym, geograficznym statystycznym opisanej”*, wydanej w 1846 roku umieścili nie popartą źródłami informację o fundacji cerkwi w 1533 roku.⁴⁵ Podobne błędy zawierały wydane w Petersburgu w 1863, *„Материялы для географии и статистики России. Гродненская Губерния”* Петра Бобровского.⁴⁶ *„Słownik Geograficzny Królestwa Polskiego i innych krajów Słowiańskich”*, Bronisława Chlebowskiego i Władysława Walewskiego, wydany w 1890 roku ⁴⁷ opierał się już na *„Kronice Ławry Supraskiej”* Radkiewicza.⁴⁸

W rosyjskich publikacjach z końca XIX wieku krótko przedstawiana była historia monasteru głównie w oparciu o wspomnianą *„Kronikę”* Radkiewicza. Батюшковъ Петр, w wymienianej już *„Белоруссия и Литва”*⁴⁹ z 1890 roku dużo miejsca poświęcił opisowi upadku życia monastycznego w okresie unii. *„Всеобщий Иллюстративный Путеводитель по монастырям и святым местам Росийской Империи и Афону”*, z 1907 roku⁵⁰ opisywał supraski monaster jako nadzwyczajny pomnik prawosławia z niezwykle oryginalną architekturą. Powstałe w tym czasie opisy Supraśla inaczej datowały cerkiew niż współczesna nauka. Niestety nie ma do nich dostępu, a wspomina o nich Кушняревич w swej bibliografii.⁵¹ *„Краткое описание Супрасльскаго Благовещенскаго монастыря”* wydane w Wilnie w 1885 datowało cerkiew na lata 1505-

⁴⁵ Baliński, Lipiński 1846, s. 391-392

⁴⁶ Бобровский 1863, с. 1022-1033

⁴⁷ Chlebowski, Walewski 1890, s. 590-591

⁴⁸ Radkiewicz, Lewiński bp 1870

⁴⁹ Батюшковъ 1890, с. 165, 168, 169 (I); 137-141 (II)

⁵⁰ Павловский 1907, с. 182- 185

⁵¹ Кушняревич 1993, с. 136

1509.⁵² Z kolei „Колония Супрасль” na lata 1509-1516.⁵³ Z powodu niedostępności tych materiałów trudno zweryfikować takie ustalenia.

Nad architekturą cerkwi Zwiastowania NMP prowadzone były badania już na początku XX wieku. Niezwykle ważna ze względu na naukową podstawę do badań architektury cerkwi jest praca wspomnianego już Покрышкина Петра⁵⁴, powstała na zlecenie Carskiej Komisji Archeologicznej, do której z prośbą o konieczność remontu zwrócił się Włodzimierz, ówczesny biskup białostocki. Autor oprócz krótkiej historii, analizy architektury cerkwi, skupił się na jej wnętrzu opisując dokładnie program ikonograficzny malowideł ściennych i ich ówczesny stan.

Drugą ważną pracą jest także wspomniana już Adolfa Szyszko – Bohusza Pt. „*Warowne zabytki architektury kościelnej w Polsce i na Litwie. Patków, Brochów, Małomożejków, Synkowicze, Supraśl, Wilno*” opublikowana w 1915 roku.⁵⁵ Przeanalizował on architekturę cerkwi supraskiej porównując ją z podobnymi obronnymi budowlami sakralnymi.

Na początku XX wieku i w dwudziestoleciu międzywojennym o monasterze w Supraślu znalazły się informacje w literaturze obcojęzycznej.

W literaturze rosyjskiej Иодковский Иосиф opublikował artykuł pt. „Церкви приспособленные къ обороне въ Литве и Литовской Руси”⁵⁶, w którym podjął próbę przeanalizowania architektury cerkwi supraskiej pod kątem analizy porównawczej. Zestawił cerkiew w Supraślu z podobnymi zachowanymi na Białorusi zabytkami w Małomożejkwie i Synkowiczach. Pracę swą opublikował w 1915 roku.

Podobnych zestawień dokonał Щчакацихин М. *Нарысы з гисторыи беларускага мастацтва*,⁵⁷ który sformułował nowatorską koncepcję narodowej architektury Białorusi, ale oprócz tego opracował profesjonalną architektoniczno- stylistyczną analizę wybranych zabytków, w tym, Supraśla, Małomożejkowa i Synkowicz. Książkę swą opublikował w 1928 roku.

⁵² Краткое описание 1885

⁵³ Колония Супрасль 1861, с. 47-49

⁵⁴ Покрышкинъ 1911, с. 222-237

⁵⁵ Szyszko- Bohusz 1915, s. 331-376

⁵⁶ Иодковский 1915, с. 249-269

⁵⁷ Щчакацихин 1928, с. 220- 270

W literaturze niemieckiej Julius Kohte także dał wyraz zainteresowaniu Supraślem.⁵⁸ W czasopiśmie „*Die Denkmalpflege*” opublikował w 1919 roku artykuł „*Die Klosterkirche in Supraśl bei Białystok*“.

W okresie międzywojennym o Supraślu odnajdujemy wiele wzmianek w literaturze krajoznawczej min. w czasopiśmie „*Ziemia*”,⁵⁹ czy w „*Przewodniku po Polsce w 4 tomach*” Stanisława Lenartowicza.⁶⁰ Ale informacje w nich zawarte nie mają naukowego charakteru, ograniczają się do stwierdzenia o wyjątkowości architektury, wspaniałych freskach i ikonostasie. U Lenartowicza np. czytamy o „*zabytkowej bazylice z 1569 roku*”.

Podobnie z inicjatywy Towarzystwa Opieki nad Sztuką, Kulturą i Pomnikami Przyrody w Województwie Białostockim- wydano pracę zbiorową, w której znalazł się artykuł Jadwigi Przeworskiej⁶¹ poświęcony supraskiej cerkwi, w którym oprócz wstępu historycznego autorka zawarła ogólny opis obiektu i krótką prezentację jego wnętrza.

Jeszcze przed wybuchem drugiej wojny światowej historyk sztuki Marian Morelowski w swym „*Przewodniku po zabytkach między Niemnem a Dźwiną*”⁶² analizował cerkiew w Supraślu, opierając się na dwóch pracach, jemu dostępnych Stefana Klaczyńskiego i Teodora Iljaszewicza. Zataczał szeroki krąg poszukiwań genetycznych architektury, głównie skupiając się na zachodzie: Francji, Niemczech, Belgii. Jako jedyny badacz architektury, źródeł analogii szukał na Zachodzie. Wcześniejsi jak i późniejsi badacze analizujący architekturę cerkwi supraskiej pozostawali w kręgu sztuki wschodniej, nie wychodząc poza granice Wielkiego Księstwa Litewskiego.

W 1934 roku we Lwowie Czesław Thulie opublikował wolumin Pt. „*Cechy obronne zabytków polskiego budownictwa*”, w której analizował również obronność cerkwi obrządku wschodniego, budowanych na kresach Rzeczypospolitej.⁶³ Wymieniał odrębną grupę cerkwi obronnych

⁵⁸ Kohte 1919, s. 41-44

⁵⁹ Szczepkowski 1931, s.255-256

⁶⁰ Lenartowicz 1935, s. 83, 102, 185-6

⁶¹ Przeworska 1929, s.31-32

⁶² Morelowski 1939, s. 339-344

⁶³ Thulie 1934, s. 17-19

do których zaliczył cerkiew w Supraślu, oraz cerkwie w Synkowiczach i Małomożejkowie.

Gdy w 1944 roku uległa zniszczeniu cerkiew, wydaje się, że dopiero wtedy doceniono jej wartość w literaturze. Powstało od tego czasu mnóstwo prac zarówno naukowych dotyczących historii, architektury, fresków, jak i krajoznawczych. Publikowano w Polsce i na Białorusi. Zaczę od omówienia tych drugich.

W powojennej literaturze rosyjskojęzycznej przypomniał o cerkwi Zwiastowania w Supraślu ks. Дорошкевичъ Владимир w „Церковным Вестнику”⁶⁴ Przedstawił on historię klasztoru opierając się na kronice Далматова.

Zacząły powstawać w tym czasie opracowania architektury Białorusi, w których Supraśl był traktowany jako jeden z zabytków w rozwoju białoruskiego gotyku. I tak Кацэр Михайль Сергеевичъ, w wydanej „Белорусская архитектура XIV- XVI вв”.⁶⁵ w analizie porównawczej sięgał wyłącznie do przykładów architektury wschodniej, do tego zamieszczał nieścisłości wynikłe zapewne z braku zasadniczych źródeł i opracowań, co świadczy o wartości jego opracowania.

Inni badacze jak Квитницкая Е.⁶⁶, czy Чантурия Владимир Александрович ⁶⁷ w znaczny sposób poszerzyli badania, ale nadal wpisywali Supraśl w proces rozwoju białoruskiego budownictwa. Podobnie uczynił też Ткачоў Міхаіл Александровіч . Jednak ten ostatni dodając dane historyczne w znaczny sposób udoskonalił swe badania. On to jako pierwszy za pierwowzór Supraśla i pozostałych cerkwi obronnych uznał cerkiew w Połocku, dziś nieistniejącą, znaną tylko z grafik.⁶⁸ Inny badacz białoruski Трусаў Алег Анатолевіч z kolei znów pisał: „w Supraślu nowe pokolenia białoruskich mistrzów wykorzystwały stare tradycje i stworzyły niepowtarzalny przykład narodowej architektury”⁶⁹.

W powojennej literaturze polskiej powstało parę ważnych monografii. Waclaw Kochanowski opublikował w r. 1963 pierwszą monografię

⁶⁴ Дорошкевичъ 1956, с. 19-28

⁶⁵ Кацэр 1956, с. 28-54

⁶⁶ Квитницкая 1968, с. 453-468

⁶⁷ Чантурия 1985

⁶⁸ Ткачоў 1978, с. 115-137; Ткачоў 1987, с. 195-219

⁶⁹ Трусаў 1990, с. 73-76

klasztoru i cerkwi Zwiastowania NMP ⁷⁰. Punktem wyjściowym było wcześniejsze opracowanie ruin zburzonej cerkwi.⁷¹ Autor zaprezentował tu wszystkie budynki wchodzące w skład założenia monasterskiego, pod kątem historycznym i architektonicznym. Zamieścił opis cerkwi przed zniszczeniem, przeanalizował system obrony i szukał analogii w we wspomnianych już wcześniej cerkwiach w Synkowiczach i Murowance.

Następną ważną pracą jest rozprawa Antoniego Mironowicza pt. „*Monaster supraski- ośrodek religijno- kulturalny w XVI wieku*”, wydana w Białymstoku w 1982. ⁷² Przeanalizował on dostępną literaturę, opisał historię monasteru supraskiego na tle kościoła prawosławnego w Wielkim Księstwie Litewskim, krótko przedstawił architekturę. Głównie skupił się na roli, znaczeniu i oddziaływaniu monasteru w XVI wieku.

Kolejne monografie dotyczyły ściśle historii monasteru, drukarni, biblioteki. Były to dzieła Mikołaja Hajduka „*Sanktuarium nad Supraślą. Dzieje monasteru, drukarni, biblioteki*” ⁷³, ks. Grzegorza Szyryńskiego „*Dzieje klasztoru supraskiego w latach 1498-1839. Studium historyczne*” ⁷⁴, a ostatnio rozprawa doktorska biskupa Mirona (Chodakowskiego) „*Monaster supraski w dziejach Kościoła Prawosławnego w Polsce (1498-1998)*”.⁷⁵ Zauważył on w niej brak literatury całościowo podejmującej temat i lukę te wypełnił. Scharakteryzował on warunki prawne i kulturowe, które określiły położenie Cerkwi na ziemiach Wielkiego Księstwa w XV i XVI wieku, omówił sytuację, w jakiej doszło do założenia monasteru na zachodnich rubieżach WKL i rolę, jaką odgrywał na ziemiach ruskich tego księstwa przed unią lubelską. Autor zdecydowanie odrzucił, gruntownie analizując źródła i literaturę, hipotezę o związkach fundatorów z unią florencką.

W powojennej literaturze polskiej pojawiały się kolejno prace w latach 60- tych dotyczące architektury: Jerzy Rozpędowski, „*Inkastelacja kościołów polskich w średniowieczu*” ⁷⁶ Adam Miłobędzki „*Późnogotyckie*

⁷⁰ Kochanowski 1963, s. 355-395

⁷¹ Kochanowski 1958

⁷² Mironowicz 1982

⁷³ Hajduk 1989, s.511-536

⁷⁴ Szyryński 1983,

⁷⁵ Chodakowski (bp Miron) 2002

⁷⁶ Rozpędowski 1966, s.353-376

typy sakralne w architekturze ziem polskich”⁷⁷, Janusz Kęblowski „Polska sztuka gotycka”⁷⁸, Maria Brykowska „Sklepienia kryształowe: niektóre problemy”,⁷⁹ Alge Jankiewicz „Wschodni obszar występowania gotyku i niektóre specyficzne cechy litewskiej architektury XV-XVI wieku”,⁸⁰ oraz tej samej autorki „Gotycka architektura sakralna Litwy i Białorusi”⁸¹. Są to prace ogólnie omawiające pewne zjawiska zachodzące w średniowiecznej architekturze, każda z nich wymienia jednak cerkiew w Supraślu pisząc o oryginalnym połączeniu tradycji bizantyńskiej ze sztuką gotycką i charakterem obronnym.

W latach 80 i 90-tych w literaturze polskiej poświęconej architekturze podkreślano zespolenie się tradycyjnych elementów ruskich z gotyckimi, co pozwoliło wypracować oryginalną i niespotykaną na innych obszarach formę „graniczną”.⁸² Tadeusz Chrzanowski nazwał Supraśl „najbardziej okazałym i najbardziej przemyślanym wytworem wschodnio-zachodniego stopu”.⁸³ Podkreśla to także Teresa Mroczko w największym katalogu architektury gotyckiej⁸⁴, oraz Jerzy Łoziński w „Pomnikach sztuki w Polsce”.⁸⁵ Innym katalogiem, w którym wzmiankowana jest cerkiew w Supraślu to „Zabytki architektury i budownictwa w Polsce”.⁸⁶

Ostatnio ukazały się też trzy ciekawe artykuły analizujące obronność architektury sakralnej Wielkiego Księstwa Litewskiego. Skupiali się w nich autorzy na poszczególnych zagadnieniach. Robert Kunkel w artykule pt. „Późnogotyckie cerkwie na zachodnich rubieżach Wielkiego Księstwa Litewskiego” podważał możliwość odparcia ataku Tatarów w supraskiej cerkwi⁸⁷. Robert Rokicki w artykule „Architektura obronna Wielkiego Księstwa Litewskiego na przykładzie cerkwi w Supraślu, Synkowiczach i Małomożejkwie” skupił się na realnym ówczesnym zagrożeniu państwa i

⁷⁷ Miłobędzki 1965, s.83-112

⁷⁸ Kęblowski 1976, s.96-99

⁷⁹ Brykowska 1965, s. 243-260

⁸⁰ Jankiewicz 1974, s. 233-242

⁸¹ Jankiewicz 1991, s.16-45

⁸² Chrzanowski 1989, s. 325-335

⁸³ Chrzanowski 1995, s. ; Węclawowicz 1998, s. 135-148; Pokropek 1996, s. 65-66

⁸⁴ Mroczko, Arszyński 1995, s. 218

⁸⁵ Łoziński 1999, s. 491-494

⁸⁶ Puchalska, Krzyżanowska 1992, s. 303

⁸⁷ Kunkel 2000, s.37-54

w związku z tym analizował potrzebę obronności.⁸⁸ Z kolei Aleksander Grygorowicz w artykule „*Architektura sakralna monasteru supraskiego*”, badał cechy genetyczne, czyli tzw. filiację form i architektury grupy obronnych budowli sakralnych z początku XVI wieku.⁸⁹ We wszystkich tych artykułach autorzy sygnalizują pewne wątki, nie wyczerpując jednak omawianych zagadnień.

W 1993 roku na Białorusi została wydana praca Кушнярэвіча Алэксандра, „*Культывае доўлідства Беларусі XIII-XVI стст. Гістарычнае і архітэктурна-археалагічнае дасьледаванне*”⁹⁰. Udoskonalił on badania nad sakralnymi zabytkami obronnego typu dodając dane historyczne i badania archeologiczne dwóch cerkwi białoruskich. Dla cerkwi supraskiej jest to ważna pozycja, ponieważ podaje trzy dodatkowe źródła XIX- wieczne. Dokument z Centralnego Państwowego Historycznego Archiwum Rosji w Petersburgu , w którym cerkiew datuje się na 1509- 1516 rok,⁹¹ „*Журналь министерства внутренних дел*” wydany w Petersburgu w 1861 r.⁹², tu cerkiew datowana jest na 1505 r. Trzecie źródło to „*Краткое описание Супрасльскаго Благовещенскаго монастыра*” wydane w Wilnie w 1885 roku⁹³. Tu budowę cerkwi datuje się na lata 1503- 1509. Niestety Кушнярэвіч nie podawał na podstawie czego datowana jest cerkiew w poszczególnych pozycjach, przytaczał tylko liczby.

Od lat 90- tych poczynając pojawił się w literaturze, jak to określiłam wyżej, nurt historyków ośrodka katolickiego podkreślającego unicką fundację cerkwi. Należy tą grupę odrębnie potraktować, ponieważ i ich literatura jest podobnie traktowana. Literatura prawosławna nie uwzględnia jej. Prace z tego ośrodka zbiegły się z okresem walki prawosławnych o przyznanie im budynków monasterskich. Ich zadaniem było udowodnienie unickiego charakteru monasteru- a tym samym danie argumentu sądowi.⁹⁴ Pojawiły się wówczas teksty publicystyczne, ale i

⁸⁸ Rokicki 2003, s. 99-114

⁸⁹ Grygorowicz 2005, s. 157-163

⁹⁰ Кушнярэвіч 1993, c. 83-86

⁹¹ Кушнярэвіч 1993, c.133, прылр.13

⁹² Коляня Супрасль 1861, c. 47-49; за Кушнярэвіч 1993, s.136, № 154

⁹³ Краткое описание 1885, ; за Кушнярэвіч 1993, s.136, № 160

⁹⁴ o przeinaczaniu historii przez Józefa Maroszka pisze Czykwin 1994 A, s.7, 15-16

naukowe, podważające istotę fundacji, określające ją nie jako prawosławną a unicką i przez to uzasadniające prawo Kościoła rzymskokatolickiego do pozostałości po niej. Wojciech Sokółski w swych „*Kilku uwagach o początkach fundacji klasztoru suprańskiego*”⁹⁵ zauważył, że wcześniejsi badacze nie wgłębiali się w źródła i nie sprawdzali informacji podanych przez Radkiewicza. Podważył też autentyczność trzech ważnych dokumentów zawartych w jego kronice. Józef Maroszek z tego samego środowiska podawał argumenty potwierdzające tezę Sokólskiego, zestawiał dodatkowo informacje zawarte w kronice z dokumentami z innych źródeł. Swe artykuły publikował w kwartalniku „*Białostoczczyzna*” na rok 1994. Są to artykuły: „*Kalendarium klasztoru ojców Bazylianów w Supraślu- czasy Aleksandra Chodkiewicza*”⁹⁶, „*Straty dziedzictwa kulturalnego klasztoru oo. Bazylianów w Supraślu w 1794-1915*”. W roku 1999 w tym samym kwartalniku opublikował artykuł: „*Rewelacyjne odkrycie nieznanych najstarszych dokumentów dla Białegostoku*”⁹⁷, w którym podsumował wcześniejsze twierdzenia i podał aż dziewięć dowodów na fałszerstwo niektórych dokumentów. Józef Maroszek wydał również „*Prawa i przywileje miasta i dóbr ziemskich Zabłudów XV-XVIII wieku*”⁹⁸. Przytaczał tu oryginalne dokumenty szesnastowieczne znajdujące się w różnych archiwach dotyczące historii monasteru, głównie jego fundacji, oraz komentował je odpowiednio.

Stanisław Stawicki w „*Szkicach z dziejów unickiego klasztoru w Supraślu*”⁹⁹ wydanych w 1995 roku podkreślał, że jego fundacja jest konsekwencją królewskich planów zjednoczenia religijnego Rzeczypospolitej, realizacją idei unijnej. W 2000 roku Józef Maroszek opublikował książkę pt. „*Pogranicze Litwy i Korony w planach króla Zygmunta Augusta. Z historii dziejów realizacji myśli monarszej między Niemnem a Dźwiną*”¹⁰⁰. Zebrał w niej w rozdziale poświęconym Chodkiewiczom właściwie wszystkie swe poprzednie postulaty, zaopatrzył w nowe i napisał o zmianie koncepcji klasztoru z unickiej na prawosławną

⁹⁵ Sokółski 1994, s. 13-16

⁹⁶ Maroszek 1994 A, s. 3-13; Maroszek 1994 B, s.34-55

⁹⁷ Maroszek 1999, s. 5-30

⁹⁸ Maroszek 1994 B

⁹⁹ Stawicki 1995, s. 5-21

¹⁰⁰ Maroszek 2000

w 1503 roku. Po tym roku wg niego dokonano retuszu źródeł i tradycji. Należy zaznaczyć, że posługiwał się on źródłami, które inni badacze pomijali. Z ostatnich prac tego nurtu należy wymienić popularnonaukową pozycję Wojciecha Załęskiego „Spacerem po Supraślu”¹⁰¹ oraz Marka Zalewskiego „Supraśl. 500 lat dziejów klasztoru i miasta” wymieniającego w bibliografii jedynie Далматова i wcześniejszych katolickich badaczy.¹⁰²

W październiku 2005 roku wybuchł skandal związany z zamknięciem wystawy poświęconej dziejom klasztoru „Supraśl 500 lat dziejów klasztoru”. Wystawę przygotował Marek Zalewski z Państwowego Muzeum Archeologicznego w Warszawie. Ekspozycja była początkowo w Warszawie, po 2 miesiącach przeniesiono ją do Supraśla.

Ale tuż przed otwarciem zamknął ją dyrektor Muzeum Podlaskiego w Białymstoku, zarzucając fałszowanie historii. Wystawa ta podkreślała, bowiem unicką fundację klasztoru. Sprawa ta miała odbicie w prasie.¹⁰³

W opozycji do literatury wymienionej wyżej powstawała literatura prawosławna. Najstarsza pozycja to książka Antoniego Mironowicza poświęcona podlaskim ośrodkom i organizacjom prawosławnym w XVI i XVII wieku¹⁰⁴. Napisana w 1991 roku jeszcze przed ukazaniem się pozycji katolickich stanowi ważne dzieło, ponieważ autor, analizuje i ocenia historiografię dotyczącą unii, przy tym zachowuje obiektywizm w sposobie patrzenia. W publikacji z lat następnych „Kościół prawosławny w państwie Piastów i Jagiellonów” wymieniał Supraśl jako główny ośrodek prawosławia w XVI wieku.¹⁰⁵ Ten sam autor w 1998 roku opublikował jeszcze wolumin pt. „Życie monastyczne na Podlasiu”,¹⁰⁶ wydaną z okazji pięćsetlecia monasterów w Supraślu i Jabłecznej. Z tej samej okazji wydano broszurę poświęconą Supraślowi „500 lat monasteru w Supraślu”, w której obok krótkiego przedstawienia dawnej historii zespołu monasterskiego, zawarto fakty dotyczące dziejów cerkwi, szczególnie w wieku XX, do dnia podjęcia decyzji o rekonstrukcji. Broszurka Doroty

¹⁰¹ Załęski 2004

¹⁰² Zalewski 2005 A

¹⁰³ Oniszczyk 2005, s. 9; Załęski 2005 B, s. 21; Zalewski 2005 C, s. 13; Bołtryk 2005, s. 38-40

¹⁰⁴ Mironowicz 1991

¹⁰⁵ Mironowicz 2003 A; Mironowicz 2001; Mironowicz 1999, s. 405-414

¹⁰⁶ Mironowicz 1998

Wysockiej nosi podobny tytuł jak Marka Zalewskiego „500 lat monasteru w Supraślu” jednak podkreśla jego prawosławny charakter, i dlatego opublikowana została w 1998 roku, a nie jak Zalewskiego w 2005. Bowiem każde z tych środowisk inaczej datuje początek monasteru supraskiego.

W 2004 roku ks. Grzegorz Sosna i matuszka Antonina Troc-Sosna opublikowali pracę pt. „Cerkiewna własność na Białostocczyźnie w XV- XX wieku. Zbiór materiałów”¹⁰⁷. Oddzielny w niej rozdział został poświęcony Supraślowi i problemowi jego własności.

W 2005 roku odbyła się konferencja naukowa dotycząca monasteru supraskiego zatytułowana „Supraski monaster Zwiastowania Przenajświętszej Bogarodzicy i jego historyczna rola w rozwoju społeczności lokalnej i dziejach państwa.”¹⁰⁸ Celem jej było jak piszą sami autorzy uporządkowanie stanu wiedzy dotyczącej monasteru. Zabrakło w niej jednak moim zdaniem udziału i dyskusji z katolickim kręgiem.

Sławę i rozgłos uzyskał klasztor dzięki freskom znajdującym się w cerkwi Zwiastowania NMP. Wszystkie rozprawy na ich temat powstały niestety po zburzeniu cerkwi. Opierały się więc jedynie na fragmentach zachowanych i eksponowanych w Pałacu Opatów w Supraślu, oraz na archiwalnych zdjęciach i zapiskach wcześniejszych badaczy. Przy okazji ekspozycji fresków w Pałacu Opatów powstał katalog, w którym autorka Ludmiła Lebedzińska zauważyła związek ich z ikonografią północnej Serbii.¹⁰⁹ W latach 70- tych badano czy wymieniany w „Kronice” Radkiewicza mistrz Nektarij z Serbii mógł być autorem fresków.¹¹⁰ W 1986 roku Joanna Kotyńska przeprowadziła dokumentację konserwatorską, a jej wyniki opublikowała w pracy pt. „Bizantyńskie freski z cerkwi Zwiastowania w Supraślu”¹¹¹. W rosyjskojęzycznej literaturze też podkreślało się znaczenie i wyjątkowość tych fresków. W 1980 roku w opublikowanym zbiorze „Drevnoje isskustvo. Monumentalnaja živopis XI-

¹⁰⁷ Sosna ks., 2004, s.671-690

¹⁰⁸ Charkiewicz 2005

¹⁰⁹ Lebedzińska 1968; Wiśniewski 1970, s. 93-94

¹¹⁰ Stawicki (1972, s.30-35; Kmiecińska- Kaczmarek 1973, s. 143-145; Szymański 1972, s. 161-180; Petkovic 1989 s. 293- 320

¹¹¹ Kotyńska 1986, s. 33-47

XVII wieku” osobny rozdział poświęcono freskom w Supraślu.¹¹² Z ostatnich prac w 1995 Aleksander Siemaszko opublikował artykuł, „*Malowidła ściennie cerkwi Zwiastowania w Supraślu. Rekonstrukcja programu ikonograficznego*”¹¹³ z bogatą kolekcją zdjęć i szczegółową analizą poszczególnych fresków. Rozszerzył go do obszernej monografii wzbogaconej jeszcze o fotografie przechowywane w Petersburgu i opublikował w 2006 roku pod tytułem „*Freski z Supraśla. Unikatowy zabytek XVI- wiecznego pobizantyńskiego malarstwa ściennego*”¹¹⁴ Analizował w niej dokładnie i próbował odtworzyć program ikonograficzny cerkwi. Prace dotyczące problemów technologicznych i technicznych w ostatnich latach analizował Stanisław Stawicki w „*Biuletynie Konserwatorskim Województwa Podlaskiego*”¹¹⁵.

Odnośnie ikonostasu gdańskiej roboty z 1643 roku, który zachował się jedynie na archiwalnych zdjęciach artykuł opublikował Józef Maroszek w kwartalniku „*Białostoczczyzna*” z roku 1996.¹¹⁶ Wojciech Załęski analizując archiwalia, rzucił nowe światło na sprawę pochodzenia ikonostasu i jego autorów.¹¹⁷

Przy okazji rekonstrukcji cerkwi trwającej od 1982 roku, na różnego rodzaju konferencjach poruszano kwestie odbudowy cerkwi supraskiej, przez swą aktualność stała się przedmiotem dyskusji i analiz.

Pojawiło się parę artykułów poruszających poszczególne kwestie dotyczące rekonstrukcji, szczególnie problemów z nią związanych. Mikołaj Malesza i Czesław Miedziałowski na XI Konferencji Naukowo- Technicznej we Wrocławiu w 2004 roku¹¹⁸ przedstawili problemy związane z rekonstrukcją sklepień gwiazdzistych i sieciowych, oraz konstrukcją centralnej wieży. O problemach związanych ze sklepieniem gwiazdzistym pisał Tomasz Rogala w artykule wygłoszonym podczas konferencji naukowo- technicznej w Białymstoku w roku 1996 poświęconej

¹¹² Роговъ 1980, s. 343-358

¹¹³ Siemaszko 1995, s. 13-63

¹¹⁴ Siemaszko 2006

¹¹⁵ Stawicki 2004 s.7-43; Stawicki 1994, s. 3-21

¹¹⁶ Maroszek 1996, s. 3-15

¹¹⁷ Załęski 2008

¹¹⁸ Malesza, Miedziałowski 2004, s. 263-270

budownictwu miast i wsi.¹¹⁹ W 2000 roku na III Międzynarodowej Konferencji Naukowo – Technicznej „*Budownictwo sakralne i monumentalne*” w Białymstoku ten sam autor Tomasz Rogala¹²⁰ przedstawił analizę statyczną sklepienia gwiaździstego, zasady jego konstrukcji, realizacji i kształtowania uźebrowania. Problematyką rekonstrukcji cerkwi zajęła się Agnieszka Płocka, która na Uniwersytecie Mikołaja Kopernika w Toruniu w Instytucie Zabytkoznawstwa i Konserwatorstwa napisała pracę magisterską.¹²¹ Problematyka ta została poruszona także przez Adama Musiuka w artykule pt. „*Problemy rekonstrukcji cerkwi monastycznej w Supraślu*”¹²². Autor prezentował czynniki, które wpłynęły na formę rekonstrukcji oraz przebieg wykonywanych prac. Pozycja ta jest istotna, ponieważ jako pierwsza porusza całościowo zagadnienie rekonstrukcji monasterskiej cerkwi.

Pozycją, która okazała się pomocna w odszukaniu większości z wyżej wymienionych tytułów, była „*Krótką bibliografia klasztoru w Supraśli*” autorstwa ks. Grzegorza Sosny opublikowana w 1974 roku na łamach „*Wiadomości Polskiego Autokefalicznego Kościoła Prawosławnego*”.¹²³

¹¹⁹ Rogala 2006, s. 181-186

¹²⁰ Rogala 2000, s. 239-248

¹²¹ Płocka 2005

¹²² Musiuk 2006, s. 145-149

¹²³ Sosna ks. 1974, s. 51-88

II. HISTORIA MONASTERU ZWIASTOWANIA NMP.

1. Terytorium.

Monaster supraski położony jest nad rzeką Supraślą (Sprzaślą) w historycznej Puszczy Błudów. Została ona wydzielona w XV wieku z rozległej Puszczy Grodzieńskiej i nadana Iwanowi Chodkiewiczowi. Na jej obszarze powstały dobra Gródek, Zabudów i monasterski Supraśl będące wypami w środku puszczy.¹²⁴ (il. 1)

Był to teren położony w historycznym zachodnim krańcu Wielkiego Księstwa Litewskiego, zwanym Podlasie.¹²⁵ (il. 2) Weszło ono w 1413 r. w wyniku unii horodelskiej w skład Województwa Trockiego¹²⁶. W 1520 roku z jego zachodnich, pogranicznych ziem wydzielono Województwo Podlaskie, z ziemiami bielską, drohicką, mielnicą i brzeską. W 1569 r. w wyniku unii lubelskiej Województwo Podlaskie wcielono do Korony. Supraśl pozostał w Województwie Trockim- w powiecie grodzieńskim. (il. 4) Przestało ono istnieć po III rozbiórze Polski (1795)¹²⁷. Supraśl wcielono wtedy do Królestwa Pruskiego. Następnie w 1807 roku do Cesarstwa Rosyjskiego, w którym utworzono obwód białostocki a następnie po wojnie w 1920 województwo białostockie.¹²⁸

2. Ziemie zachodnie Wielkiego Księstwa Litewskiego w XV i XVI wieku i sytuacja polityczna.

Podlasie, które należy traktować szerzej, aniżeli sztuczny twór administracyjny z 1520 roku¹²⁹, było przez wiele stuleci obszarem ziem granicznych, leżących między Polską, Litwą i Rusią. Toczyły się tu nieustannie walki w wyniku, których przesuwiała się granica. Od zarania dziejów Podlasie zaludniały różne grupy osadnicze idące od zachodu z

¹²⁴ Wiśniewski 1977, s. 21

¹²⁵ Mironowicz 1991, s. 4 -5; Wiśniewski 1977, s. 26

¹²⁶ Encyklopedia 2004, s. 482

¹²⁷ Encyklopedia 2004, s. 353

¹²⁸ Wiśniewski 1977, s. 68-69

¹²⁹ Mironowicz 1991, s. 4-5

Mazowska, z południowego- wschodu – z Rusi i z północy od strony Litwy.
130

XVI wiek był bardzo trudnym okresem dla Wielkiego Księstwa Litewskiego. W 2 połowie XV wieku (a dokładniej po roku 1466), niebezpieczeństwo Krzyżackie uległo likwidacji¹³¹. Co prawda na zachodniej granicy ustały walki, to jednak pojawiło się nowe zagrożenie na granicy wschodniej i południowej, które wprowadzało destabilizację państwa. Od ok. połowy XV wieku zaczęły się wyniszczające walki z Księstwem Moskiewskim, trwające do 1537 r., w wyniku, których Litwa straciła jedną trzecią terytorium.¹³² Wielkiemu Księstwu zagrażali także Tatarzy Krymscy, którzy od 1480 do 1530 roku prawie rokrocznie pustoszyli ziemie, podchodząc nawet pod Nowogródek i Wilno.¹³³ Początkowo ich ofiarą padały przede wszystkim Podole i Wołyń, z czasem jednak zapuszczali się coraz głębiej docierając do interesujących nas ziem białoruskich.¹³⁴ I tak w 1500 roku podeszli aż pod Brześć i spalili go, w 1503 pustoszyli okolice Słucka, Klecka, Nieswieża i Nowogródka. W 1505 Tatarzy spalili Mińsk, oblegli Słuck i Nowogródek a w 1510 dotarli aż do Wilna. W roku 1530 udaremniono ostatni najazd na ziemie białoruskie, jednak Podole i Wołyń nękane były dalej, pogłębiając kryzys i przynosząc ogromne straty całemu państwu.¹³⁵

3. Zwierzchnictwo duchowe i sytuacja kościoła prawosławnego w Wielkim Księstwie Litewskim w XVI w.

Podlasie północne nad rzeką Narwią wchodziło w skład diecezji metropolitarnej i podlegało bezpośrednio jurysdykcji metropolity kijowskiego rezydującego wówczas w Wilnie bądź Nowogródku.¹³⁶

Państwo Jagiellonów swoją potęgę budowało na wielowyznaniowej strukturze Wielkiego Księstwa Litewskiego. Obcy był im zachodni model

¹³⁰ Pokropek 1996, s. 63

¹³¹ Herbst 1922, s. 670

¹³² Pietkiewicz 1995, s. 5

¹³³ Rokicki 2003, s. 106-109

¹³⁴ Rokicki 2003, s. 107

¹³⁵ Rokicki 2003, s. 107

¹³⁶ Mironowicz 1998, s. 6

jednowyznaniowego katolickiego państwa, z jedną dominującą kulturą łacińską. Co prawda na początku, po unii Polski i Litwy w 1385 roku wprowadzono ograniczenia prawne. Nałożone w postaci szeregu aktów dyskryminowały prawosławie, np. zakazano budowy nowych i remontu starych świątyń prawosławnych, oraz zakazano obejmowania przez prawosławnych urzędów państwowych. Argument religijny padł w przyczynach rozpoczęcia wojen z Moskwą jeszcze za Kazimierza Jagiellończyka. Obrona praw ludności prawosławnej przed agresywną misją kościoła katolickiego stała się elementem programu ideologicznego rosnącego w siłę Księstwa Moskiewskiego.¹³⁷ Chcąc jednak uniknąć otwartych konfliktów wyznaniowych ostatni Jagiellonowie znieśli wszelkie ograniczenia wobec ludności prawosławnej.¹³⁸ Aleksander Jagiellończyk nadał przywilej ziemski (1492), na mocy którego każdy właściciel bez względu na wyznanie mógł swobodnie dysponować swymi dobrami. Dzięki temu kniaziowie prawosławni (Słuccy, Kobryńscy, Czetwertyńscy, Połubińscy) oraz rodziny bojarskie (Chodkiewiczowie, Sapiehowie, Sołtanowie) fundowali w swych dobrach cerkwie i monastery.¹³⁹ Po ostatnich Jagiellonach królowie elekcyjni po 1572 r. zaczęli traktować prawosławie jako element obcy, a nie rodzimy. Taka postawa panujących wpłynęła na zmianę polityki wobec Kościoła prawosławnego.¹⁴⁰ Wznowiono idee unii florenckiej¹⁴¹ głoszącej połączenie kościołów Wschodniego i Zachodniego. W Brześciu w 1596 roku oficjalnie zjednoczono w Rzeczypospolitej Obojga Narodów kościoły prawosławny z katolickim. Od tej pory nie było już kościoła prawosławnego, tylko greko –katolicki, czyli unicki.¹⁴² W wieku XVI szacunkowo było 40 % prawosławnych, skupionych na zachód od linii rzek Bugu i Sanu, zaś ludność rzymsko-katolicka skoncentrowana była w większych miastach litewsko- ruskich

¹³⁷ Pietkiewicz 1995, s. 152

¹³⁸ Mironowicz 2003 A, s. 253

¹³⁹ Mironowicz 2003 A, s. 201

¹⁴⁰ Mironowicz 2003 A, s. 254

¹⁴¹ W 1437 roku zawiązana została Unia Florencka, będąca próbą zbliżenia między Kościołami wschodnim i zachodnim. W Koronie i na Litwie nie przyniosła ona spodziewanych wyników, choć jej idea żyła pod berłem Jagiellonów i była realizowana przez niektórych hierarchów Kościoła Wschodniego- m.in. Józefa Bułharynowicza biskupa smoleńskiego i późniejszego metropolitę kijowskiego i całej Rusi. Szerzej patrz: Halecki 1997, s. 66; Sielicki 1997, s.116-120; Banaszak 1989, s.286-289; Mironowicz 2003 A, s. 178-182; Maroszek 2000, s. 117-132

¹⁴² Rola i znaczenie tego aktu jest różnie rozpatrywana i zależna od konfesjonu

takich jak Wilno, Troki, Grodno, Brześć i Lwów.¹⁴³ Zaznaczyć należy, że na Litwie o rząd dusz do walki z Kościołem katolickim włączyły się dwa reformacyjne ruchy wyznaniowe: kalwinizm i luteranizm. Już ok. 1525 r. w katedrze w Wilnie zakonnik głosił nauki Lutera, a Mikołaj Radziwiłł Czarny (wojewoda wileński i kanclerz Wielkiego Księstwa Litewskiego) przewodniczył reformowanym ewangelikom (kalwinizmowi).¹⁴⁴ Był to pierwszy na Litwie magnat i dostojnik, w którego ślad podążyli i inni panowie litewscy, odcinając się od luteranizmu jako religii kupców, rozwijającej się wśród mieszczaństwa pochodzenia niemieckiego.¹⁴⁵ To jednak wiek XVI w życiu prawosławia był wiekiem względnie spokojnym, niezakłóconym otwartą walką wyznaniową.¹⁴⁶ Historia chrześcijaństwa na ziemiach polskich do końca XVI wieku ukazuje, że na tym terenie doszło do spotkania dwóch wielkich tradycji religijno- kulturowych: wschodniej (bizantyjsko- ruskiej) i zachodniej (łacińskiej). Prawosławie było stałym elementem struktury wyznaniowej kraju, a w niektórych jego regionach takich jak Podlasie stało się religią dominującą.¹⁴⁷

4. Fundatorzy.

Głównym inicjatorem budowy klasztoru w Supraślu był **Aleksander Chodkiewicz** (ok. 1479- 1549¹⁴⁸) syn **Iwana Chodkiewicza** jednego z najbardziej oddanych Kazimierzowi Jagiellończykowi dostojników litewskich. Ojciec sprawował najwyższy w państwie urząd marszałka gospodarskiego (od 1470), a w 1480 objął województwo kijowskie za zwycięstwo w wojnie 13-nastoletniej z Krzyżakami.¹⁴⁹ Kiedy w 1482 roku Kijów został zdobyty, złupiony i spalony, uprowadzono w jasyr tysiące brańców, także Iwana Chodkiewicza wraz z żoną i dziećmi: synem Aleksandrem i córką Agrafeną. Iwan zmarł w więzieniu a wdowa wraz z dziećmi po śmierci męża jeszcze przez dłuższy czas przebywała w niewoli,

¹⁴³ Mironowicz 2003 A, s. 208

¹⁴⁴ Kultura 2006, s. 595

¹⁴⁵ Baranowski 2006, s. 22

¹⁴⁶ Szyryński 1983, s. 8

¹⁴⁷ Mironowicz 2003 A, s. 254

¹⁴⁸ Dmitruk 2005, s. 57; Jasnowski 1937 A, s. 354-355 podaje, że urodzony ok. 1457 roku; za nim Podhorodecki 1997, s. 12

¹⁴⁹ Jasnowski 1937 B, s. 361

prawdopodobnie nie tylko na Krymie, ale również na opanowanych przez Turków Bałkanach.¹⁵⁰ Król nie zapomniał o rodzinie zasłużonego dlań człowieka i wykupił ją z niewoli, hojnie obdarzając za doznane krzywdy i niedole.¹⁵¹ W okresie pomiędzy 1453 a 1482 Iwan Chodkiewicz otrzymał zasobny klucz dóbr brzostowickich oraz graniczący z nimi znaczny obszar (blisko 800 km²) ziem położonych pomiędzy Narwią a Supraślą, w centrum, którego znajdowała się rozległa Puszcza Błudowska.¹⁵² W wyniku podziałów rodzinnych Aleksander Chodkiewicz otrzymał właśnie obszary Puszczy Błudowskiej i starodawny warowny Gródek.¹⁵³

Iwan Chodkiewicz i jego ród był wyznawcą wiary prawosławnej. Jako wojewoda kijowski utrzymywał bliskie kontakty z Ławrą Kijowsko-Pieczerską, mnisi z tego klasztoru zajmowali się także edukacją jego dzieci.¹⁵⁴ Kiedy wraz z rodziną trafił do tatarskiej niewoli, uwięziono także archimandrytę Ławry Teodozego Wojkołowicza i kilku mnichów z tego monasteru.¹⁵⁵ Wynika stąd, że przez cały czas otaczał się duchowymi wyznania prawosławnego.¹⁵⁶

Aleksander Chodkiewicz (il. 5) był godnym następcą swego ojca, działaczem państwowym i niezłym dyplomata, zaś dobre jak na owe czasy wykształcenie, do którego wydatnie przyczynili się mnisi Ławry Kijowsko-Pieczerskiej, przynosiły mu na dworach Aleksandra i Heleny, a potem Zygmunta i Bony stałe sukcesy. Szybko awansował: z koniuszego (1495) został w 1506 roku marszałkiem Wielkiego Księstwa Litewskiego, którego urząd sprawował do śmierci. Po drodze jeszcze zdobywał godności. W 1501- 1506 został namiestnikiem puńskim, dzierżawcą ostryńskim (1518) i wilkiejskim (1522), starostą brzeskim (1529) i knyszyńskim (1530). Pod koniec życia otrzymał jeszcze województwo nowogrodzkie (1545- 1547).¹⁵⁷ W 1528 roku zajmował już drugie miejsce na liście najbogatszych panów litewskich, miał ponad 15 tys. zależnej ludności.¹⁵⁸ Według popisu

¹⁵⁰ Hajduk 1989, s. 514

¹⁵¹ Maroszek 2000, s. 110; Jasnowski 1937 B, s. 361

¹⁵² Wiśniewski 1977, s. 8

¹⁵³ Radziwiński 1928, s.109-132

¹⁵⁴ Hajduk 1989, s. 513- 514

¹⁵⁵ Makarij metrop. 1879, s. 65

¹⁵⁶ Liczni badacze przypisują mu propagowanie idei unii kościelnej- Maroszek 2000, s. 110, 117-118; Maroszek 1994 B, s.40-4; Łozowska 2001, s. 45; Sielicki 1997, s. 118-119; Stawicki 1995, s. 5-21

¹⁵⁷ Boniecki 1887, s. 20-24; Jasnowski 1937 A, s. 354-355

¹⁵⁸ Podhorodecki 1997, s. 193

wojskowego z 1528 roku posiadał 3216 dymów co dawało mu jedenaste miejsce wśród najbogatszych magnatów litewskich.¹⁵⁹ W 1508 został komisarzem ds. regulacji granic litewskich.¹⁶⁰ W 1509 roku został posądzony o zdradę Wielkiego Księcia, w związku ze spiskiem Michała Glińskiego. Przez trzy lata przebywał w więzieniu. Jednak denuncjacja okazała się bezpodstawna, Chodkiewicz zdołał oczyścić się z podejrzeń i widocznie za wstawiennictwem księżnej Heleny znów powrócił do łask.¹⁶¹ Aleksander Chodkiewicz, podobnie jak jego ojciec był wyznania prawosławnego.

Drugim fundatorem monasteru był **Józef II Sołtan** – biskup smoleński (1503- 1507) późniejszy metropolita kijowski i całej Rusi (1507-1521) (il.6) . Była to postać kontrowersyjna w oczach ówczesnych i późniejszych pisarzy.¹⁶² Rozważenie kwestii jego przychylności unijnej jest bardzo ważne, ponieważ rzutuje na charakter fundacji monasteru supraskiego- zagadnienie, które dzieli historyków zajmujących się Supraślem. Jako dowód na jego przychylność unii podają list skierowany do papieża Sykstusa IV w 1476 roku, tzw. „List Mizaela” pod którym rzekomo, także podpisał się marszałek Wielkiego Księstwa Litewskiego Iwan Chodkiewicz. Rzekomo, ponieważ niedawno jego nieautentyczność udowodniła Lidia Korczak.¹⁶³ Często pomyłką jest przypisywanie Józefowi II Sołtanowi zasług Józefa I Bułharynowicza, który także był biskupem smoleńskim i metropolitą kijowskim. Historycy opierając się na „*Kronice Ławry Supraskiej*” Radkiewicza, upowszechniają ten błąd. Na pomyłkę zwraca uwagę biskup Miron w swej rozprawie doktorskiej poświęconej klasztorowi supraskiemu.¹⁶⁴ Według „*Kroniki*” Józef Bułharynowicz był metropolitą kijowskim od 1497 do 1521 roku. W tym okresie jednak było

¹⁵⁹ Dmitruk 2004, s. 45

¹⁶⁰ Dmitruk 2004, s. 43

¹⁶¹ Radziwiński 1928, s. 129-130; Hajduk 1989, s. 514

¹⁶² Dokładnie analizuje jego postać Mironowicz 2003 B, s. 530-534;

Jak podaje Kacper Niesiecki, zanim został biskupem smoleńskim był przedtem marszałkiem litewskim- Niesiecki 1839, s. 101; Niestety zarówno Niesiecki jak i wielu historyków pomylił Józefa II Sołtana z Aleksandrem Sołtanem. Aleksander rzeczywiście był marszałkiem gospodarskim i namiestnikiem nowogrodzkim- Mironowicz 2003 A, s. 196

¹⁶³ Korczak 2000, s. 323- 332; także: Mironowicz 2003 A, s. 193, Dmitruk 2004, s. 40; List ten został sfałszowany przez metropolitę Hipacego Pocięja (1541-1613), ponieważ miał być dowodem na istnienie osób pragnących unii kościelnej w Wielkim Księstwie Litewskim w XV wieku.

¹⁶⁴ Chodański (bp Miron) 2002, s. 47

aż trzech metropolitów: Józef Bułharynowicz (1497- 1501),¹⁶⁵ Jona (1501-1507), Józef II Sołtan (1507- 1521). A monaster suprański ufundował nie Józef Bułharynowicz a Józef II Sołtan. Dlaczego więc zdarzały się takie pomyłki wśród historyków? Spowodowane było to błędnymi wnioskami badaczy czytających dokumenty- przy podpisywaniu metropolici nie podawali swego nazwiska. Widniał podpis „*metropolita kijowski i całej Rusi Józef*”, a jak widzimy w historii metropolii kijowskiej Józefów po sobie następujących było wielu.¹⁶⁶

Jest jeszcze ważna kwestia wyznania fundatora i przychylności idei unii kościołów. „*Kronika*” podaje, że był unitą.¹⁶⁷ Nazywa go łacinnikiem, dążącym do unii kościelnej, „*tylko tym różni się od Lachów, że po rusku mówi*”.¹⁶⁸ Spośród wymienionych metropolitów tylko pierwszy sprzyjał unii, lecz wraz z jego śmiercią, problem przestał być aktualny. Fundator monasteru w Supraślu Józef II Sołtan nie sprzyjał unii, o czym świadczy jego działalność na rzecz cerkwi. To jeden z największych autorytetów Cerkwi prawosławnej. Był reformatorem życia cerkiewnego¹⁶⁹, rozumiejącym problemy Kościoła Wschodniego w Rzeczypospolitej „*jeden z samych dostojnych pasterzy Zachodnio- Ruskiej Cerkwi*”¹⁷⁰. Ogromną wagę przywiązywał też do roli monasterów w życiu cerkiewnym.¹⁷¹ Mimo, że prawosławny za zasługi otrzymał ogromne nadania od Aleksandra Jagiellończyka na Litwie, Wołyniu i Podlasiu.

5. Pierwsze stulecie monasteru.

Aleksander Chodkiewicz odziedziczył Gródek nad Supraślą. Warowną twierdzę ojca zamienił w okazałą rezydencję z pałacem murowanym.¹⁷² Gródek stał się wówczas główną rezydencją Chodkiewicza. W 1498 r.

¹⁶⁵ wg Mironowicza 2003, s. 291-od roku 1499

¹⁶⁶ Chodakowski (bp Miron) 2002, s. 47

¹⁶⁷ Radkiewicz, Lewiński bp 1870, s. 43

¹⁶⁸ Radkiewicz, Lewiński bp 1870, s.10-11,

¹⁶⁹ W 1509 roku zainicjował sobór, który przyniósł ogromne reformy cerkwi prawosławnej- Chodakowski (bp Miron) 2002, s. 48

¹⁷⁰ Алексей арх. 1934. 1934, № 12 c.138

¹⁷¹Модестъ 1865/1866 А, Годъ IV(1865/1866), Кн.VII, Томъ III, Отд.I, с. 1- 14

¹⁷² Herbst 1922, s. 671

ufundował tu monaster prawosławny i cerkiew pod wezwaniem św. Jana Ewangelisty, patrona swego ojca.¹⁷³

Utarło się mniemanie, że Chodkiewicz najpierw zbudował monaster a dopiero potem sprowadził doń mnichów. Mikołaj Hajduk uważa, że mnisi stale i od początku przebywali na jego dworze i byli to mnisi, którzy razem z nim powrócili z tatarskiej niewoli.¹⁷⁴ Na potwierdzenie tego przytoczę słowa Далматова: „*Powszechnie bywało, sprowadzać mnichów do istniejących cerkwi i zamieniać je na monasterskie*”¹⁷⁵.

Pochodzenie mnichów stanowi po dzień dzisiejszy kolejną kwestię sporną. Dominuje twierdzenie o przybyciu mnichów z Ławry Pieczerskiej w Kijowie.¹⁷⁶ Niektórzy badacze przywołują też św. Górę Athos.¹⁷⁷ Wśród pierwszych mnichów mogli też znajdować się w Gródku zakonnicy z Moskwy, którzy w 1495 roku w orszaku księżnej Heleny przybyli do Wilna. Tezę tę potwierdzają donacje uczynione przez księżną na rzecz Supraśla, np. cenne relikwie, ikony, księgi.¹⁷⁸ Niestety nie ma konkretnych źródeł, które by któraś z tych tez o pochodzeniu mnichów potwierdzały. Pewne jest, że zdecydowana większość braci pochodziła spośród miejscowej ludności prawosławnej, dla której to fundator przeznaczył monaster. Dowodzi tego fakt, że pierwszym igumenem (przeorem) monasteru został **Pafnucjusz Siehień**, rodem z zamożnych mieszczan z Bielska Podlaskiego.¹⁷⁹

W miarę jak Aleksander Chodkiewicz awansował na służbie u króla, zaciszny dotychczas Gródek przeobrażał się w gwarny i zgiełkliwy ośrodek życia dworskiego. Położony przy wielkim gościńcu, przyjmował kawalkady wysoko postawionych podróżnych. Dwa szlaki szły przez Gródek- starszy z Bielska do Grodna, późniejszy z Zabłudowa do Gródka a dalej do Grodna, Wilna lub Krakowa.¹⁸⁰ Dlatego mnisi uprosili Chodkiewicza o przeniesienie

¹⁷³ Radkiewicz, Lewiński bp1870, s. 1-2

¹⁷⁴ Hajduk 1989, s. 515

¹⁷⁵ Далматовъ 1897, c. 49

¹⁷⁶ Иодковский 1915, c. 254

¹⁷⁷ Łozowska 2001, s. 43- 54; W kwietniu 1497r po kolejnym złupieniu przez Tatarów Ławry Pieczerskiej mnisi uciekając prawdopodobnie schronili się w Gródku.

¹⁷⁸ Церетели 1898, c. 303

¹⁷⁹ Chodałowski (bp Miron) 2002, s. 50; o jego doniosłej roli i wkładzie nie tylko duchowym w powstanie monasteru pisze Maroszek 2000, s. 143- 145

¹⁸⁰ Sulżyk 1994, s. 14-15

klasztoru w inne, bardziej ustronne miejsce. Usytuowanie blisko gwarnej rezydencji kolidowało dodatkowo z pustelniczą regułą zakonu.

Zachowała się legenda, która głosi, że mnisi po kilkudniowych modłach „zrobili drewniany krzyż i puścili z Gródka rzeką Supraślą z tą intencją, gdzie, na którym miejscu stanie tym się mieli kontentować”.¹⁸¹ Nowym miejscem okazało się uroczysko Suchy Hrud oddalone o 22 km w dół rzeki Supraśli. Chodkiewicz wyraził zgodę na nową lokację, mnisi przystąpili do pracy. Był to rok 1500.

Monaster był zakładany „na surowym korzeniu”, w puszczańskej głuszy wymagającej trzebieży, przebijania dróg. Lokowano go jak podaje „Kronika” na „ostrowie”¹⁸² - wzniesieniu znajdującym się między dwoma strumieniami rzeczek Grabówki i Brzozówki.

W 1501 roku na świeżym karczowisku stanęła drewniana cerkiew pod wezwaniem św. Jana Ewangelisty. Cerkiew konsekrował metropolita kijowski i Wszechrusi Józef Bułharynowicz 25 V 1501 r.¹⁸³ On zapewne podarował przy tej okazji niezwykły gotycki kielich o niezrównanym poziomie artystycznym.¹⁸⁴ (il.7) Według innych kielich ufundowany został przez Aleksandra Chodkiewicza w 1506 roku, określany jako dzieło norymberskie z końca XV w.¹⁸⁵ Jednocześnie z cerkwią wzniesione zostały budynki klasztorne, w których mieściły się cele zakonników oraz refektarz. Źródła nie podają miejsca posadowienia klasztoru, ani jego rozmiarów.¹⁸⁶ Cerkiew św. Jana Ewangelisty stanęła prawdopodobnie w pobliżu skarpy nadrzecznej w północno- wschodnim narożniku późniejszego murowanego klasztoru.¹⁸⁷ Далматовъ opisuje ikonę św. Jana Ewangelisty „równocześnie powstałą z monasterem”, na której widać budynki klasztorne „dwa po północno- zachodniej stronie”.¹⁸⁸ Szkic sytuacyjny

¹⁸¹ Далматовъ 1892, c. 7; Radkiewicz, Lewiński bp 1870, s. 1-2

¹⁸² Radkiewicz, Lewiński bp 1870, s. 2

¹⁸³ Далматовъ 1892, c. 40

¹⁸⁴ Иодковский 1915, c. 253- 271; Maroszek 2000, s. 137- 138; kielich od 1926r. znajduje się w Muzeum Kremla w Moskwie w oddziale zbrojowni, nr inw. 16868- za Kultura 2006, s. 348

¹⁸⁵ Ву́ч мо́же на podstawie przechowywanych na Kremlu dokumentów i ksiąg z Supraśla wywiezionych tam wraz z „bieżeń stue n”; Radziukiewicz 2005, s. 3-4;

¹⁸⁶ Radkiewicz , Lewiński bp 1870, s. 2

¹⁸⁷ Далматовъ 1892, c. 46

¹⁸⁸ Далматовъ 1892, c. 141, przypis 1

poszczególnych budowli zespołu cerkiewnego zamieszcza Wacław Kochanowski w swej monografii. (il. 11)¹⁸⁹

Mnisi wznosili swój monaster. Choć nie mamy w źródłach żadnych zapisów poczynionych przez Chodkiewicza na rzecz klasztoru, to niewątpliwie służył im pomocą finansową. Bez niej mnisi nie byli by w stanie rozpocząć budowy nowej murowanej cerkwi. Latem 1503 roku zaczęto jej budowę. Otrzymała wezwanie Błagowieszczenia Pręswiatoj Bogorodicy, czyli Zwiastowania Najświętszej Marii Panny.¹⁹⁰ O wyświęceniu cerkwi mamy informację w sporządzonym dopiero w 1631 roku „*Pomianniku*”, w którym znalazł się zapis, że „...w roku 1504 metropolita Jonasz wyświęcił cerkiew Zwiastowania Matki Bożej”¹⁹¹ Zarówno Далматов jak i Radkiewicz powątpiewają w tak szybkie wyświęcenie. „*Zastawszy samą puszcze, należało najpierw cegielnię zbudować, gliny nakopać, wapna naszykować, a i na cegłę czasu niemało zejdzie na taką budowę, dlatego według mnie mogła być rozpoczęta przy pierwszym archimandrycie, a przy drugim Kaliście zakończoną i na pewno kosztem kolatorskim*” –miarkował autor „*Kroniki*”.¹⁹² Zapewne w 1504 roku metropolita Jonasz wyświęcił kamień węgielny pod tę świątynię, a nie – dokończoną cerkiew.

Dla gruntowniejszego umocowania duchowego i organizacyjnego założonego monasteru Aleksander Chodkiewicz z biskupem Sołtanem zwrócili się z prośbą o błogosławieństwo do patriarchy konstantynopolitańskiego. Starania ich osobnym listem do patriarchy poparł król Aleksander Jagiellończyk.¹⁹³ Odpowiedzią patriarchy był list zwany „*Tomosen*”- posłaniem.¹⁹⁴ Ten ważny dokument, stanowił państwową podstawę prawną istnienia klasztoru, oraz jego legalizację pod względem kanonicznym i kościelnym.¹⁹⁵

¹⁸⁹ Kochanowski 1963, s. 359

¹⁹⁰ „*Roku 1503 zaczęto cerkiew murować wielką za tegoż hegumena Pafnujusza Siehienia. Długo ją murowano niezo stawiono o tym wiadomości...*” - Radkiewicz, Lewiński bp 1870, s. 3

¹⁹¹ Далматовъ 1892, c. 39- 47

¹⁹² Radkiewicz, Lewiński bp 1870, s. 3-4

¹⁹³ Borowik 2005, s. 29- 41

¹⁹⁴ w całości cytuję go: Модестъ 1867 В, ГодъV(1867), Кн.І, Томъ І, Отд.І, с.1-3; a oryginalną łacińską wersję znajdziemy w: Radkiewicz, Lewiński bp 1870, s. 3-5

¹⁹⁵ Sawa abp 1983, s.

W 1505 r. klasztor dokonał zakupu ziemi, łąk i stawów.¹⁹⁶ W ciągu pierwszych pięciu lat wg źródeł nie było żadnych uposażeń ziemskich, dopiero 11 maja 1506 roku Józef II Sołtan jako pierwszy wg źródeł dokonał zapisu na rzecz monasteru.¹⁹⁷ Fundusz obejmował rozległe i zamożne dobra, „*ludy i ziemli*”, które otrzymał od króla Aleksandra Jagiellończyka dwa lata wcześniej. Były to wsie: Topilec, Baciuty, Piszczewo, Kościuki, Zaczerlany, Zawady, Hajowniki oraz „*dworzec Władyczyczy*”¹⁹⁸. Pojawia się zdanie: „*Józef Sołtan (...) widząc pobożną intencyją Aleksandra Chodkiewicza (...), sam swoje dobra zapisał*”¹⁹⁹, mogące świadczyć o tym, że wcześniej już Chodkiewicz musiał na dobra klasztoru zapisać jakieś fundusze. Być może były to dobra Choroszcz, których dokładna data nadania nie jest potwierdzona źródłami i stanowi obiekt sporu historyków.²⁰⁰

Ta bardzo hojna darowizna mocno postawiła na nogi klasztor supraski. Zapisy te zatwierdzone zostały przez króla Zygmunta I w 1507 r.²⁰¹ W tymże 1507 roku wzrosła rola drugiego kolatora Supraśla. Biskup Józef Sołtan został pobłogosławiony przez patriarchę na metropolicę kijowskiego i Wszechrusi.

Dopiero z 13 października 1510 r. pochodzi zapis funduszowi Aleksandra Chodkiewicza na dobra wspomniane już wcześniej- Choroszcz.²⁰² A z 15 października 1510 r. zamieszczony w „*Kronice*” opis historii fundacji monasteru. Oba te dokumenty historyk Józef Maroszek uznaje za fałszywe. Podaje aż dziesięć na to dowodów.²⁰³ Najważniejszy dowód to ten, że Chodkiewicz nie mógł go wystawić, ponieważ przebywał wtedy w więzieniu, do tego podpisy świadków na dokumentach budzą wątpliwości.²⁰⁴ Jaki w takim razie był cel fałszerstwa i kto mógł go

¹⁹⁶ Модесть 1867 В, ГодъV(1867), Кн.ІV, Томъ ІІ, Отд.І, с. 5-23

¹⁹⁷ Radkiewicz , Lewiński 1870, s. 5-10

¹⁹⁸ АКТЫ ВІЛЬНОС 1865-1900, Т. VII,с. 2

¹⁹⁹ Radkiewicz , Lewiński bp 1870, s. 5-9; Maroszek 2000, s. 111- uważa , że dobra choroskie nadał Aleksander Chodkiewicz w 1501 roku; podobnie Sosna 2004, s. 672

²⁰⁰ Radkiewicz , Lewiński bp 1870, s. 21-25

²⁰¹ Radkiewicz ,Lewiński bp 1870, s. 42; Borowik 2005, s. 31

²⁰² Radkiewicz ,Lewiński bp 1870, s. 25, Далматовъ 1892, с. 44

²⁰³ Maroszek 1999, s. 8-9

²⁰⁴ Wojciech Sokolski również podważa autentyczność obu dokumentów. Pierwszy spisany został zapewne w drugiej połowie XVI wieku, gdy nie pamiętano już w jaki sposób Choroszcz trafiła w ręce klasztoru. Na drugim widnieje podpis kniazia Michała Glińskiego, nadwornego marszałka litewskiego, który w dniu powstania dokumentu przebywał w Moskwie od 1509 roku, gdzie zbiegł po zdradzie króla. Aleksander Chodkiewicz również

dokonać? Maroszek wskazuje na monaster a powodem tego czynu uznaje kwestię wyboru igumena przez zakonników. Monaster prowadził od końca XVI wieku aż po schyłek XVIII, niekończące się ostre spory z kolatorami, którzy uważali, że fundacja jest rodzinna i to oni winni mieć pełen wpływ na obsadę przełożonego, a nie mnisi. Taka ingerencja fundatorów budzi zastrzeżenia i może naruszać spokój klasztoru. W dokumencie z 15 października 1510 kolatorzy nadali także „Ustaw”- czyli szczegółowe reguły życia klasztornego, z których najważniejszym prawem był właśnie wolny wybór igumena wśród braci zakonnych.²⁰⁵ Wobec tylu dowodów na fałszerstwo dokumentu trudno upierać się przy jego autentyczności. Nie należy jednak podważać wszystkich zawartych w nim informacji. Bowiem z tych właśnie dokumentów dowiadujemy się o początkach fundacji monasteru supraskiego, których potwierdzenie odnajdujemy w innych źródłach. Zaś akt fałszerstwa można wytłumaczyć chęcią obrony praw ich funkcjonowania.

Aleksander Chodkiewicz przebywał w więzieniu od stycznia 1509 do maja 1511. Jego dobra przyłączono wtedy do gospodarskiej włości Bielsk i Suraż będącej w posiadaniu królowej Heleny Iwanówny, wdowy po Aleksandrze Jagiellończyku. Nie mógł Chodkiewicz bronić praw klasztoru, a jego nadania mnichom pozostały pod znakiem zapytania. Jednak po powrocie do Gródka i Supraśla król Zygmunt I wysłał list do Heleny, w którym przywrócił Aleksandrowi Chodkiewiczowi utracone dobra i nadał dodatkowo 20 służb, które osiedlono na terenie Puszczy Błudów podczas jego nieobecności.²⁰⁶

Czasy przeorstwa **Sergiusza Kimbara** (1532- 1565) to złoty okres w historii klasztoru supraskiego. Był on pierwszym archimandrytą w Supraślu, gdyż jego poprzednicy zwani byli superiorami lub ihumenami. Energiczny i gospodarny archimandryta doprowadził do dynamicznego rozwoju monasteru, który został podniesiony do rangi „*Ławry*”. Na Rusi,

nie mógł przebywać w Gródku i wystawić dokumentu, ponieważ w latach 1509- 1511 przebywał w więzieniu za spisek z owym Glińskiem- Sokółski 1994, s. 14- 15; Maroszek 1999, s. 8-9- pisze, że dokument z 13 października 1510 roku sfabrykowany został przed 7 października 1614, bowiem wymieniony jest pod tą datą w księgach Trybunału Litewskiego w Grodnie.

²⁰⁵ Radkiewicz, Lewiński bp 1870, s. 116-122

²⁰⁶ Maroszek 1994 B, s. 45-47

Ławra to klasztor pierwszej kategorii.²⁰⁷ Na soborach metropolitarnych w protokołach archimandryta supraski podpisywał się zaraz po archimandrycie Ławry Kijewo- Pieczerskiej. W XVI wieku monaster utrzymywał ściśle kontakty z czołowymi ośrodkami życia religijnego Kościoła prawosławnego w kraju i za granicą.²⁰⁸ Stał się terenem wzajemnego przenikania różnych prądów religijnych²⁰⁹ i oddziaływań kultur wielu narodów słowiańskich.²¹⁰ Utrzymywał ściśle kontakty ze Słuckiem, Moskwą, Grecją, oraz Kijowem,²¹¹ Serbią i Bułgarią. Przykładem tego wzajemnego przenikania się kultur była architektura i malarstwo obiektów sakralnych oraz zbiory biblioteki klasztornej.²¹² Położenie geograficzne zakonu na granicy Litwy i Korony przyczyniło się do otwarcia mnichów na nowe nurty filozoficzne i religijne²¹³, przy jednoczesnej obronie kanonów Cerkwi prawosławnej. W lektorium monasterskim gromadzono już od samego początku liczne manuskrypty o treści religijnej, ale także *latopisy*, których liczba i wartości wprawiły w podziw samego króla Zygmunta Augusta, odwiedzającego klasztor w 1543 roku.²¹⁴

Mimo srogich ustawów fundatorów, mnichów w monasterze było dużo. Ich liczba dochodziła do siedemdziesięciu, nawet stu, przy czym dobrowolnie brali na siebie pokutę schimnichów i pustelników w otaczających monaster lasach. W najlepszym okresie dochodziło do 12- 17 schimnichów.²¹⁵ Równocześnie z monasterem rosło jego bogactwo, w tym czasie było 400 dworów z 1000 ludzi, mnóstwo ziemi ornej i sianokośnej, lasów, stawów rybnych. Co prawda te majątki sprzyjały nie mało kłopotu monasterskim władzom, wciągały w procesy z chciwymi i chytrymi

²⁰⁷ Szyryński 1983, s. 8

²⁰⁸ o roli monasteru patrz: Роговъ 1978, c. 321- 334;

²⁰⁹ Hajduk 1997, s. 27

²¹⁰ Mironowicz 1991, s. 91-94

²¹¹ Kodeks supraski- najstarszy zabytek piśmiennictwa cyrylicznego, trafił do monasteru z Kijowa. Mironowicz 1988, s. 1-3; ojciec fundatora Iwan Chodkiewicz był wojewodą kijowskim a drugi fundator Józef Sołtan- metropolita kijowskim. Kaplice cerkwi zwiastowania NMP poświęcone zostały świętym kijowskim: Teodozemu Pieczerskiemu, Borysowi i Glebowi.

²¹² zbiory biblioteki klasztornej potwierdzają otwartość na nowe prądy religijno- kulturowe supraskiego duchowieństwa. Inwentarz z 1557 roku wymienia około 200 rękopiśmiennych i drukowanych ksiąg. W 1645 było już ich 587.- Radkiewicz, Lewiński bp 1870, s.53- 55; 202- 205;

²¹³ o polemikach podejmowanych przez monaster pisze Mironowicz 2003 B, s. 541-544

²¹⁴ Maroszek 1994 A, s. 10

²¹⁵ „Wielka schizma”- to wielki obraz anielski życia zakonnego, trzeci, najwyższy stopień stanu zakonnego- Chodakowski (bp Miron) 2002, s. 55

sąsiadami, ale rozsądni i gospodarni namiestnicy suprasky energicznie bronili swych interesów.²¹⁶

Zgromadzenie supraskie nie poprzestało w swej działalności budowlanej na wzniesieniu świątyni Zwiastowania NMP, zwłaszcza za czasów Sergiusza Kimbara. Wtedy zbudowano trzecią cerkiew, pod wezwaniem Zmartwychwstania Chrystusa, ulokowaną w ogrodach klasztornych. (il.11) Pod nią znajdowały się krypty ze 132 niszami do pochówków zakonników i dobroczyńców klasztoru.²¹⁷ Powstał także refektarz, kaplica- oratorium, obok przy nich kuchnia, spiżarnia, wszystko murowane. Prace budowlane jak podają źródła, wykonał mularz wileński Mikołaj Wasilewicz Koszkin, a ukończył je przed 1557 rokiem. Zabudowania te były w miejscu dzisiejszego Pałacu Opatów.²¹⁸ W tym czasie wykonano znacznie więcej prac we wnętrzu jak i na zewnątrz klasztoru. Ogrodzono monaster murem, oraz wybudowano i wyposażono młyn. Pogłębiono i rozszerzono również trzy sadzawki przy monasterze.²¹⁹

Właśnie archimandryta Sergiusz Kimbar zatroszczył się o wyposażenie cerkwi Zwiastowania i innych świątyń supraskich w kosztowne utensylia, ikony, oraz sławne malowidła ściennie typu bizantyńsko- ruskiego w głównej cerkwi. (il.33-35)

W roku 1572 Supraśl i okolice nawiedziła choroba, zwana pospolicie „wielkim morowym powietrzem”. Jej obecność spowodowała wymarcie dużego procentu ludności. W monasterze supraskim wymarli wszyscy mnisi- dwudziestu sześciu wraz ze swoim archimandrytą, oraz kolatorem Grzegorzem Chodkiewiczem i służbą. Ponowna organizacja życia monastycznego nastąpiła dopiero następnego roku.²²⁰

Po śmierci archimandryty Kimbara (1565), a zwłaszcza po zgonie Grzegorza Chodkiewicza (1572), troskliwego podobnie jak ojciec kolatora klasztoru nad Supraślą, nastąpiły czasy niepomyślne zarówno dla tego ośrodka, jak i dla całej społeczności prawosławnej na Podlasiu i

²¹⁶ *Супрасльскій* 1900, c. 828

²¹⁷ Radkiewicz, Lewiński bp 1870, s. 53; *Далматовъ* 1892, c. 46

²¹⁸ Radkiewicz, Lewiński bp 1870, s. 47- 52

²¹⁹ Radkiewicz, Lewiński bp 1870, s. 79

²²⁰ Chodański (bp Miron) 2002, s. 56

sąsiadujących z nim ziemiach.²²¹ W wyniku unii lubelskiej 1569 województwo podlaskie wcielono do Korony, ograniczając w ten sposób zasięg oddziaływania klasztoru supraskiego. Wkrótce także w Wielkim Księstwie Litewskim nastąpiły czasy dramatycznych zmagania prawosławia z unią. Zmiany nie następowały gwałtownie. Długo zachowywano tradycje prawosławnego monastycyzmu.

6. Okres unijny – bazylikański (1635- 1839).

Hilarion Masalski był archimandrytą supraskim (1590-1609) w trakcie panowania idei zawarcia unii między kościołem Wschodnim i Zachodnim. W październiku 1596 roku oficjalnie podpisano unię brzeską. Król, hierarchia Kościoła prawosławnego oraz rody magnackie, wśród których wiele osobistości przeszło wcześniej na katolicyzm i protestantyzm opowiedziały się za przyjęciem unii. Natomiast środowiska zakonne wobec unii zajęły postawę konserwatywną.²²²

Podkreśleniem istotnej pozycji monasteru i jej postawy było nadanie archimandrycie Tymoteuszowi prawa noszenia „mitry” przez patriarchę Serbii i Bułgarii Gabriela, w 1582 roku.²²³ Do Ławry supraskiej przybył też w 1589 roku powracający z Moskwy patriarcha carogrodzki Jeremiasz II.²²⁴ Zreformował on zgromadzenie zakonne i uczynił z niego główną ostoję Cerkwi prawosławnej w zachodniej części Litwy.²²⁵

Na lata 1598- 1601 datują historycy powstanie „*Irmologionu Supraskiego*”- cerkiewnej księgi liturgicznej, zawierającej teksty śpiewane na nabożeństwach zebrane na siedmiuset stronach. (il.8) Jest to unikatowe dzieło powstałe jeszcze w walczącym prawosławnym ośrodku

²²¹ Hajduk 1989, s. 521

²²² Sama unia Brzeska poprzedzona była różnymi aktami prawnymi potwierdzającymi swobody religijne obu obrządków: łacińskiego i wschodniego i uznającymi hierarchię prawosławną. Inicjatywa jej zawarcia wyszła z Rzymu, dostojników kościoła katolickiego, dworu królewskiego w Polsce, oraz biskupów prawosławnych ziem ruskich Rzeczypospolitej Obojga Narodów. Na mocy Unii duchowieństwo prawosławne przyjęło zwierzchnictwo Rzymu i dogmaty kościoła katolickiego z zachowaniem odrębności głównie w zakresie obrzędów, liturgii, kalendarza, języka cerkiewno- słowiańskiego. Nastąpił wśród duchowieństwa i wiernych obrządku wschodniego rozłam na unitów, czyli łacinników (greko- katolików) i na prawosławnych zwanych niekiedy dyzunitami. Rozłam ten już w następnym stuleciu doprowadził do napięć nie tylko religijnych, ale i politycznych. Szerzej patrz: Mironowicz 1991, s. 106- 130;

²²³ Radkiewicz, Lewiński bp 1870, s. 82-83

²²⁴ Radkiewicz, Lewiński bp 1870, s. 88

²²⁵ Mironowicz 1991, s. 93

monastycznym, będące jakby ostatnim tchnieniem i próbą pozostawienia dowodu na proveniencję monasteru.²²⁶

Archimandryta Masalski odrzucił projekt unii i wziął udział w soborze antyunijnym. Przełożony Ławry podpisał się pod postanowieniami tego synodu mówiącymi o zdjęciu z urzędu metropolity i biskupów będących za unią kościelną. Ta postawa zmusiła metropolitę unickiego Michała Rahożę do interwencji. Zdecydował się odwiedzić monaster osobiście, mając na względzie jego rangę- drugiego pod względem znaczenia ośrodka życia zakonnego. Próbował nakłonić mnichów do przyjęcia postanowień synodu brzeskiego. Zdecydowana odmowa mnichów spowodowała, że nie podjął więcej próby zajęcia ośrodka siłą. Nowy metropolita Hipacjusz Pocięj przybył w 1601 r. do Supraśla z tą samą misją. Mnisi ogłosili protest, uznali Hipacego Pocięja za heretyka. W obliczu tych wydarzeń metropolita zwrócił się do króla Zygmunta III o interwencję. Król sprzyjający unitom wygnał archimandrytę z kraju. W zaistniałej sytuacji *ktitor* monasteru, Hieronim Chodkiewicz, który wcześniej przeszedł już na katolicyzm, ale prowadził tolerancyjną politykę wobec kościoła prawosławnego, jednocześnie był przeciwny jurysdykcyjnemu uzależnieniu fundacji rodowej od jakiegokolwiek hierarchy²²⁷- nie mógł oficjalnie już bronić archimandryty. Przedstawił nowego przełożonego klasztoru Herasima Wielikantego, który złożył przysięgę na wierność metropolicie unickiemu Hipacemu Pocięjowi.²²⁸

W 1627 roku do klasztoru Krzysztof Chodkiewicz wprowadził nowe, zaostrzone reguły zakonne, ograniczające jego samodzielność, wskutek czego zmalała liczba mnichów, a Ławra zaczęła przeżywać trudności wewnętrzne i organizacyjne- również w zakresie dbałości o same budowle klasztorne.²²⁹ Niewątpliwie negatywny wpływ na życie klasztoru miały zatargi między rodem Chodkiewiczów- kolatorów monasteru a władzami Kościoła unickiego. Toczyły się nieustanne spory i procesy sądowe o

²²⁶ *Monaster* 2007, s. 23-24

²²⁷ Mironowicz 2003 B, s. 545- 546

²²⁸ Mironowicz 1998, s. 17-18

²²⁹ Stawicki 1995, s. 13; Mironowicz 2003 B, s. 548

dominację nad monasterem.²³⁰ Ostatecznie w 1632 roku sąd królewski rozstrzygnął sprawę, potwierdzając prawa metropolity unickiego do zwierzchności nad monasterem. Chodkiewicz musiał ustąpić i zaakceptować wyrok. Konsekwencją było nadanie 31 marca 1635 roku zgromadzeniu nowej reguły – zakonu bazylianów.²³¹ Далматовъ informuje nas, że „Najpóźniej w 1614 bazylianie suprascy byli już w całości unitami”²³² jednak za oficjalną i ostateczną datę przejścia monasteru na unię należy uznać 1635 rok. Monaster niczym już nie odróżniał się od innych klasztorów bazylikańskich. Stracił też na znaczeniu jako ośrodek myśli religijnej.²³³ Konsekwencje były widoczne od razu. Przejście monasteru na unię przyspieszyło rozwój tego wyznania na terenie Wielkiego Księstwa Litewskiego. Zabrakło intelektualnego wsparcia dla wielu pomniejszych ośrodków, które kolejno porzucały wyznanie prawosławne. Klasztor od tej pory stał się ośrodkiem bardziej rezydencjonalnym biskupów aniżeli centrum życia monastycznego.²³⁴

Bazylianie wkrótce zaczęli sobie radzić z nową sytuacją, organizować się, nawet prowadzić działalność budowlaną, w której był wyraźny zastój od połowy XVI wieku.

Życie w monasterze supraskim ożywiło się w drugiej ćwierci XVII wieku, za czasów archimandrii **Nikodema Szybińskiego**. Ożywiły się kontakty z Wilnem i Gdańskiem, rozwinęła się działalność gospodarczo-budowlana poza Supraślem. W Tykocinie powstał port rzeczny na Narwi, będący na usługach klasztoru, mający ówczesnie duże znaczenie dla handlu, ułatwiał, bowiem przewóz zboża do Gdańska.²³⁵ Tą drogą także został przetransportowany do cerkwi Zwiastowania w Supraślu wspinały ikonostas, wykonany w latach 1640- 1643²³⁶ (il.28-29) wyrzeźbiony przez

²³⁰ Narzucona przez Chodkiewicza i przyjęta przez archimandrytę nowa reguła wywołała sprzeciw metropolity unickiego Wełamina Ruskiego. Rozpoczęły się procesy sądowe trwające do 1632 roku. Interweniował na prośby sam Zygmunt III Waza. Radkiewicz, Lewiński bp1870, s. 123, 135-136, 141; Mironowicz 2003 B, s. 548-549

²³¹ Radkiewicz, Lewiński bp 1870, s. 141- 143, 146- 148

²³² Далматовъ 1892, c. 98-99

²³³ *Monaster* 2007, s. 27

²³⁴ Mironowicz 2003 B, s. 549-550

²³⁵ Kochanowski 1963, s. 377; początkowo sposób zaopatrywania się klasztoru w najbardziej potrzebne artykuły (sól, śledzie, ryby wędzone, sukna i inne) polegał na sprzedaży zboża w Wilnie lub Warszawie, dokąd było ono wożone furmankami. Odtąd rzeką Supraśl spławiano łodziami towary do Tykocina, gdzie przeładowywane były na statek żeglowny i płynęły w przeznaczone miejsce, do Warszawy, Torunia i Gdańska- *Ruiny* 1958, s. 15

²³⁶ Maroszek 1996, s. 8

gdańskiego **snycerza i złotnika Andrzeja Modzelewskiego**, który wg innych zamontowany został Supraślu w 1664 roku²³⁷

W końcu pierwszej połowy XVII wieku spłonęła drewniana cerkiew św. Jana Ewangelisty.²³⁸ Wiadomo, że istniała jeszcze w 1557 roku (potwierdza to zapis w „*Regestrzyku*” Kimbara), a nie ma już jej na ikonie malowanej do ikonostasu z ok. 1636- 1643 r. , przedstawiającej widok założenia klasztornego.²³⁹

W drugiej połowie XVII wieku zniesiono ustalony przez fundatorów sposób wybierania zwierzchników klasztoru. Zaczęto powoływać opatów wśród wyższych duchownych unickich - biskupów, potem nawet metropolitów, wbrew woli mnichów supraskich. Biskupi chętnie obejmowali funkcję opata bogatego jeszcze wtedy ośrodka monastycznego.

Na lata 1655- 1660 przypadają wojny szwedzkie, podczas których nastąpił upadek życia państwowego i gospodarczego, znacznie obniżył się poziom życia wszystkich warstw społecznych Rzeczypospolitej. Wpłynęło to także niekorzystnie na położenie zgromadzenia zakonnego.²⁴⁰ „*Za opactwa Kolendy metropolity wielką klasztor Supraslski cierpiał krzywdę.*” Metropolita, bowiem wymagał godnego go goszczenia, co przy stałym jego i jego dworu pobycie w Supraślu doprowadziło do zubożenia klasztoru, „*że tylko trzy sochy wołów zostało (...) wierutna była ruyna miejsca tego świętego*”²⁴¹.

Kronikarz Radkiewicz krytycznie opisuje unickich zwierzchników klasztoru i metropolitów. Ale nawet wszelkie nieporozumienia i zakłócenia w życiu wewnętrznym zakonu nie mogą zatrzeć faktu, że mimo trudności Ławra supraska jednak się rozwijała. Ambicje kolejnych opatów i władz klasztornych wyrażały różne wartości. U jednych, jak np. u Kolendy realizowane były one w wystawnym stylu życia niepozbawionym umiaru, u innych jak zobaczymy dalej priorytetem była troska o klasztor i jego rozwój.

²³⁷ Далматовъ 1892, c. 142; Radkiewicz, Lewiński bp 1870, s. 173-175 – mylnie podaje, że zamówiony za Szybińskiego; wyjaśnia to Stawicki 1995, s. 23 w przypisie 41

²³⁸ Далматовъ 1892, c. 46

²³⁹ Myli się Józef Maroszek 1944 A, s. 10- pisząc, że cerkiew spłonęła w 1545 roku. Powołuje się na Radkiewicz, Lewiński bp 1870, s. 47-48

²⁴⁰ Stawicki 1995, s. 13

²⁴¹ Radkiewicz, Lewiński bp 1870, s. 251

To w drugiej połowie XVII wieku powstał w obrębie murów klasztornych wspaniały Pałac Opatów zamykający od wschodu teren klasztorny. (il.11) Wzniesiono go między rokiem 1635- 1655.²⁴² Zofia Piłaszewicz uważa że Pałac Opatów powstał później w latach 1722- 1745, za Leona Kiszki następnego opata, z wykorzystaniem wcześniejszych murów (refektarza, kuchni, kaplicy- oratorium z 1545 r.)²⁴³ Pałac we wnętrzu zyskał bogaty barokowy wystrój sztukatorsko- rzeźbiarski i malarski. Wystawiony dla zwiększenia komfortu opatów propagował jednak myśl zachowania umiaru, chociażby w iluzjonistycznym malowidle sklepiennym przedstawiającym biesiadujących mnichów zaskoczonych i przerażonych przybyciem śmierci- szkieletu.²⁴⁴ Powstał ogród włoski, sadzawki rybne, sady, o których pojawienie się ubiegał się metropolita Żochowski w 1687 roku.²⁴⁵

W końcu lat osiemdziesiątych XVII wieku powstały w klasztorze zaczątki drukarni. Przeniesiono z wileńskiego monasteru św. Trójcy wyposażenie drukarskie, ale nie rozwinięto jeszcze tej sztuki.²⁴⁶ Nastąpiły czasy, niesprzyjające takiej działalności. Wybuchła krwawa i brutalna Wojna Północna (1700- 1721), w którą uwikłała się również Polska. Przez dzisiejszą białostoczczyznę przetaczały się armie polska, litewska, szwedzka, rosyjska, więc opatom supraskim przyszło się troszczyć raczej o sprawne arkabuzy niż drukarzy i szrifty.²⁴⁷ Wprawdzie hetman wielki litewski Kazimierz Jan Sapieha wydał w 1702 roku „*list żelazny*” chroniący „*od wojsk litewskich, aby przychodami, popasami, noclegami (...) nie wazyli się agrawować dóbr supraskich*”²⁴⁸, to jednak monaster ucierpiał. Kilka chorągwi pod dowództwem starosty mozyrskiego po swych „odwiedzinach” naraziło klasztor na olbrzymie jak na owe czasy straty w kwocie 8 574 zł.²⁴⁹ Swą opiekę specjalnym „*Ustawem*” gwarantował także car moskiewski Piotr I Wielki.²⁵⁰ Przynajmniej ze strony wojsk rosyjskich

²⁴² Kochanowski 1963, s. 378, przypis 47; Maroszek 2000, s.134

²⁴³ Piłaszewicz 1974, s. 14

²⁴⁴ Stawicki 1995, s. 14-15

²⁴⁵ Radkiewicz, Lewiński bp 1870, s. 263- 272

²⁴⁶ Hajduk 1989, s. 529-530

²⁴⁷ Hajduk 1989, s. 529- 530

²⁴⁸ Radkiewicz, Lewiński bp 1870, s. 312

²⁴⁹ Radkiewicz, Lewiński bp 1870, s. 312

²⁵⁰ Radkiewicz, Lewiński bp 1870, s. 313-314

zagwarantowana została rzeczywista opieka. Nie uchroniło to jednak monasteru, zwłaszcza jego licznych i zasobnych folwarków od grabieży, więc działalność zgromadzenia znacznie podupadła. Dopiero, gdy oddaliła się od Supraśla arena działań wojennych i w 1708 roku opatem został biskup włodzimierski Leon Kiszka, nastąpił rok rozkwitu monasteru supraskiego. Kiszka- wybitny działacz Kościoła unickiego, później także metropolita kijowski, Halicki i całej Rusi, okazał się przedsiębiorczym i dobrym gospodarzem. To właśnie w drukowaniu ksiąg upatrzył szansę wydzwignięcia klasztoru z kryzysu. Nie tylko zatroszczył się o należyte wyposażenie drukarni²⁵¹, ale już w 1710 roku dokończył budowę klasztornej papierni i w ten sposób całość wydawniczego przedsięwzięcia oparł na mocnych podstawach.²⁵² Do tego wystarał się u króla o przywilej na drukarnię supraską, potwierdzony w 1713 r. specjalnym dekretem przez Stolicę Apostolską.²⁵³ W tymże roku Leon Kiszka został podniesiony do godności unickiego metropolity i wówczas supraska drukarnia z papiernią awansowała do rzędu największych ośrodków wydawniczych w ówczesnej Europie. Wydano tu ponad 300 różnych pozycji drukowanych o treści religijnej i świeckiej w wielotysięcznych nakładach. Drukowano m.in. w językach: łacińskim, polskim, ruskim, a także cerkiewno-słowiańskim, francuskim i innych.

Drukarnia w czasie swej ponad 100- letniej niezwykle aktywnej działalności stała się w dużym stopniu podstawą egzystencji zakonu i określonych przedsięwzięć budowlanych.²⁵⁴ W latach 1695-1697 wybudował dzwonnice wileński majster **Mańkowski**.²⁵⁵ Niestety spłonęła po pięciu latach. Odbudowano ją jako bramę- dzwonnice w połowie XVIII wieku, która zachowała się w nienaruszonym stanie do dziś.²⁵⁶

W 1740 roku kolator klasztoru Adam Chodkiewicz wraz z mnichami supraskimi usiłował przywrócić wcześniejszą zasadę wybierania opata spośród braci, uskarżając się, że „*jak zaczęli w Supraślu bywać Opatowie, klasztor uciągali wielkimi ex pensami i tak ruynowali, że aż dachy*

²⁵¹ opracowania dotyczące drukarni: Cubrzyńska- Leonarczyk 1993; Maroszek 1994 C, s. 34-55

²⁵² Hajduk 1989, s. 530

²⁵³ Radkiewicz, Lewiński bp 1870, s. 317-318

²⁵⁴ ДАЛМАТОВЬ 1892, s. 201

²⁵⁵ ДАЛМАТОВЬ 1892, s. 310-311

²⁵⁶ ДАЛМАТОВЬ 1892, s. 471; Kochanowski 1963, s. 377

klasztorne y cerkiewne upadły".²⁵⁷ 20 stycznia 1744 roku papież Benedykt XIV nadał klasztorowi prawo obierania w przyszłości braci spośród mnichów.²⁵⁸

Od lat pięćdziesiątych XVIII wieku rozpoczęły się stosunkowo częste wzmianki o robotach budowlanych i o wpłatach na ten cel.²⁵⁹ Zaczęto też wznosić budynki otaczające główną cerkiew Zwiastowania NMP od południa i zachodu. W efekcie powstał cały zespół klasztorny, z Pałacem Opatów od wschodu, budynkami dla zakonników od południa i zachodu, bramą – dzwonnica i wieloma pomieszczeniami gospodarczymi.²⁶⁰ (il. 11)

Po okresie prosperity nastąpiło pogorszenie sytuacji monasteru. Okres rozbiorów odbił się echem na historii monasteru, niestety dla niego smutnym. Między drugim a trzecim rozbiorem Polski, kiedy wybuchło Powstanie Kościuszkowskie klasztor poniósł znaczny uszczerbek w wyposażeniu cerkwi. Otwarcie skarbów w 1794 r. dla potrzeb narodowych, to jeden z fragmentów dramatu, którego przedmiotem była kultura całego kraju.²⁶¹ Bazylianie Suprascy „udzielili w ofierze (...) sprzyjając swojej ojczyźnie” w sumie 82 ¼ funtów (około 33 kg) srebra w postaci krzyży, lichtarzy, świeczników, oraz 2 tysiące złotych gotówką.²⁶²

Po trzecim rozbiore Polski okręg białostocki wraz z Supraślem przypadł Prusom. Nie pomogły błagalne wymuszone okolicznościami wiernopoddańcze listy słane przez opatów do króla pruskiego²⁶³. Skonfiskowano dobra klasztorne i wszystkie majątki, które zgromadził klasztor od początków fundacji. Utworzono z nich folwark, który do 1819 roku dzierżawił klasztor. Monaster przestał być samodzielną instytucją, Prusacy zaczęli wypłacać pensje na utrzymanie mnichów, których pozostało w tym czasie już tylko ośmiu. W 1803 także całe wyposażenie drukarni sprzedano za symboliczną sumę białostockiemu kupcowi. Dalsze jej losy to już dzieje drukarstwa w mieście Białymstoku. Przetrwiała jedynie piapiernia, czynna do 1834 roku.

²⁵⁷ Radkiewicz, Lewiński bp 1870, s. 331

²⁵⁸ Radkiewicz, Lewiński bp 1870, s. 344-348

²⁵⁹ Min. Teodora z Sołtanów Sapieha wojewodzina mścisławska przekazała na klasztor 20 tysięcy zł na „dokończenie budowy muro wanych budynków w cel dla braci i dzwonnicy”- Далматовъ 1892, s. 265

²⁶⁰ Kochanowski 1963, s. 384

²⁶¹ Maroszek 1994 C, s. 34

²⁶² Radkiewicz, Lewiński bp 1870, s. 394-395; Sosna 2004, s. 675-676

²⁶³ Radkiewicz, Lewiński bp 1870, s. 403-406; Далматовъ 1892, c. 337

Arcybiskup Алексей tak pisze o tym okresie: „*Monaster prawie nie istniał. Ucieszyłby się metropolita Kolenda, który jeszcze w 2 połowie XVII wieku przeklął monaster <<Doczekacie się, doczekam i ja tego, że na tym miejscu będą żyły i śpiewały tylko wrony>>*”²⁶⁴ Niestety słowa metropolity Kolendy okazały się jeszcze bolesną prawdą.

W końcu XVIII wieku monaster supraski przeżywał ciężkie chwile. Ale nie na nich kończy się dramat Supraśla. Jego dalsze bolesne akty rozgrywają się już w XIX oraz wieku XX.

Traktat w Tylży w 1807 r. - obwód białostocki znalazł się w granicach Imperium Rosyjskiego. Wzbudziło to nadzieje mnichów na odzyskanie skonfiskowanych dóbr. W 1809 roku odbyła się licytacja na dzierżawę dawnych folwarków klasztornych, monaster jednak przegrał.²⁶⁵

Mnisi powoli przestawali panować także nad budynkami monasterskimi. W latach 1807- 1833 wschodnia część budynków klasztornych z Pałacem Opatów zajęta była przez szpital wojskowy, którego użytkownicy przyczynili się do znacznego zniszczenia jego wnętrza.²⁶⁶ Z kaplicy i refektarza Pałacu Opatów uczynili arsenał, magazynując tam broń i amunicję. Przebywanie pod jednym dachem z wojskiem nie wyszło na dobre skarbowi kultury.²⁶⁷

7. Monaster supraski znów prawosławny (1839-początek XX wieku).

14 kwietnia 1839 roku, po soborze zjednoczeniowym w Połocku, likwidującym unię na ziemiach należących do Cesarstwa Rosyjskiego, monaster w Supraślu powrócił do prawosławia.²⁶⁸ Po 204 latach znów wrócił do korzeni.²⁶⁹ Przebywało w nim wówczas pięciu mnichów. Jego sytuacja gospodarcza była jednak zupełnie inna niż w początkach fundacji

²⁶⁴ Алексей арх. 1934, № 16, с. 187

²⁶⁵ Далматовъ 1892, с. 376

²⁶⁶ Kochanowski 1963, s. 387

²⁶⁷ Załęski 2004, s. 51

²⁶⁸ Далматовъ 1892, с. 416; znamienne, że historycy ośrodka katolickiego piszą o tym fakcie, jak o przymusie-Stawicki 1995, s. 19, zaś prawosławni badacze używają określenia „połączenie” i „powrót na łono Kościoła Prawosławnego”;

²⁶⁹ Powrót do prawosławia nie był spowodowany dobrą wolą wyznawców, ale decyzjami narzuconymi przez państwo zaborcze. Podobna sytuacja miała miejsce 204 lat wcześniej przy przechodzeniu monasteru z prawosławia na unię. W jaki sposób owo nawracanie się odbywało domszą źródła- Далматовъ 1892,с. 415, przypis 2; Иодковскій 1915,с. 256, przypis 3

i pierwszym stuleciu istnienia. Dobra ziemskie skurczyły się do dwóch małych folwarków i ogrodu, a budynki pilnie wymagały remontu. Okres władzy carskiej, który się właśnie rozpoczął a trwał do 1918 roku wg księdza Mariana Bendzy nie był okresem ani rozkwitu materialnego, ani duchowego monasteru.²⁷⁰

Jeszcze w 1833 roku większą część monasterskich zabudowań, te, w której przez dłuższy czas mieścił się szpital wojskowy, wraz z Pałacem Opatów, wydzierżawił od państwa- będącego ich właścicielem- fabrykant Wilhelm Zachert.²⁷¹ Założył on w pomonasterskich budynkach fabrykę włókienniczą. W dawnych celach zakonników i w części reprezentacyjnych pomieszczeń Pałacu Opatów ustawiono maszyny i urządzenia sukiennicze, w innych urządzono magazyny. Mnichom, mimo starań nie udało się już ich odzyskać. Wkrótce na jego żądanie oddano dalszą część budynków klasztornych pierzei południowej w zamian za nadbudowę pięter nad budynkami parterowymi. Zachert zobowiązanie wykonał, jednocześnie odgrodził parkanem część dziedzina przez siebie zajmowanego od części zajmowanej przez mnichów.²⁷² Sami mnisi przenieśli się do narożnych budynków przy bramie od północy i południa. W 1883 roku, na mocy decyzji sądu, Zachert stał się właścicielem pałacu i południowego skrzydła.²⁷³ Jego osiedlenie się tutaj zmieniło nie tylko życie monasteru. Ten moment uważa się za początek miasta Supraśl- dotąd przy-monasterskiej osady, w której w okresie największego rozkwitu, nie mieszkało więcej niż dwieście osób.²⁷⁴

Mnisi zamieszkiwali zachodni korpus, gdzie znajdowała się wcześniej kuchnia i pomieszczenia gościnne. Należała też do nich główna cerkiew Zwiastowania. W 1849 r. zapadła decyzja o rozwiązaniu

²⁷⁰ Bendza 2005, s. 69

²⁷¹ Właśnie wtedy, jako jedna z form represji po powstaniu listopadowym, rząd rosyjski wprowadził granicę celną między Królestwem Polskim a pozostałymi swoimi ziemiami. Przemysłowcom, których rynki zbytu znajdowały się na wschodzie, bardziej opłacało się przenieść zakłady tuż poza granicę, np. do okręgu białostockiego- *Monaster* 2007, s. 30- 32

²⁷² Kochanowski 1963, s. 387

²⁷³ Далматовъ 1892, c. 395- 415

²⁷⁴ Zachert i przybyli w ślad za nim fabrykanci potrzebowali wykwalifikowanej siły roboczej. Sprowadzili ją z zewnątrz. Już w latach czterdziestych XIX wieku Supraśl był – z kilkunastoma zakładami włókienniczymi- największym ośrodkiem przemysłowym w okręgu i przewyższał pod tym względem Białystok, aż do lat po powstaniu styczniowym. Wilhelm Zachert, nagrodzony później baronią Cesarstwa Rosyjskiego, osobiście „tworzył” miasto- wytyczał ulice, budował domy najemnym pracownikom, dawał pieniądze na gmachy użyteczności publicznej, także kościoły – katolicki (1863), i ewangelicki (1895). Prawosławni stali się mniejszością. *Monaster* 2007, s. 31-32

funkcjonującej przy monasterze parafii. Wiernych rozdzielono między sąsiednie cerkwie: dojlidzką, sokólską, wasilkowską i ostrowską.²⁷⁵ Jednak okoliczna ludność nadal korzystała z usług religijnych supraskich mnichów.

Ekonomiczne położenie monasteru było niezwykle trudne. Budowle klasztorne od dawna wymagały gruntownego remontu i znacznych nakładów finansowych. Nie mogły tych środków zapewnić oddane w dzierżawę budynki, folwark, sady, czy sprzedaż nadwyżek z monasterskich ogrodów. Nie poprawiła też kondycji finansowej uprawomocnienie aktu posiadania folwarku Wasilkowo. Długotrwała, bezowocna walka o zachowanie klasztornego majątku wyczerpała siły ówczesnego archimandryty Nikodema Marcinkowskiego, w wyniku czego zwolnił się z obowiązków przełożonego.²⁷⁶ Następny archimandryta Wincenty Kurhanowicz rozpoczął samowolną rozbudowę ryznicy –południowego pomieszczenia znajdującego się przy prezbiterium głównej cerkwi Zwiastowania. Mimo niezadowolenia władz cerkiewnych, wyrażono zgodę na dokończenie robót i 26 września 1854 r. poświęcono cerkiew św. Jana Teologa, tzw. „cieplą cerkiew”. (il.20) Świątynia była jednak malutka i mogła pomieścić niewiele modlących się.²⁷⁷ Fatalnie przedstawiał się ogólny stan soborowej cerkwi, co było też przyczyną budowy „cerkwi ciepłej” *„niemal bez dachu, cztery wieże zagrażają runięciem”*²⁷⁸. Wymiana wymagała więźba dachowa, na strychu gromadziła się woda, która ściekając uszkadzała freski na sklepieniach.²⁷⁹ Naprawa dachu trwała około 10 lat. Reperowano go etapami, w miarę skromnych środków finansowych, bowiem ministerstwo nie przyznało większej dotacji z powodu prowadzonej wówczas wojny krymskiej. Wielkim błędem było zabielenie wapnem uszkodzonych bezcennych fresków, za co archimandrytę Wincentego pozbawiono funkcji.²⁸⁰ Pobielono freski po 1864, Pietrov zdażył wykonać jeszcze zdjęcia, znane do dziś. (il. 34,36)

²⁷⁵ ДАЛМАТОВЪ 1892, c. 419

²⁷⁶ Surynowicz 2001, s. 229

²⁷⁷ ДАЛМАТОВЪ 1892, c. 424

²⁷⁸ ДАЛМАТОВЪ 1892, c. 426

²⁷⁹ Część fresków z tych samych powodów zabieleno już w 1828r. – Kochanowski 1963, s. 387, przypis 65

²⁸⁰ ДАЛМАТОВЪ 1892, c. 423- 427

Następny przełożony monasteru też popełnił wielką zbrodnię. Zapoczątkował oddawanie biblioteki i bezcennego archiwum supraskiego. Hojną ręką rozdawał zbiory wielu różnym osobom, część sprzedał do Biblioteki Publicznej w Wilnie.²⁸¹ Ks. Bendza próbuje usprawiedliwić archimandrytów pisząc, że to przekazywanie zbiorów nie było rzeczą bezmyślną, ponieważ w tym czasie po prostu nie było miejsca w monasterze do odpowiedniego przechowywania, gwarantującego zachowanie księgozbiorów w nienaruszonym stanie.²⁸²

W latach siedemdziesiątych XIX wieku zrujnowaną cerkiew Zmartwychwstania Chrystusa rozebrano ze względów bezpieczeństwa a katakumby pod nią przykryto. Część materiału z niej odzyskano i wykorzystano do budowy dzwonnicy na cmentarzu w cześć św. Męczennika Pantelejmona.²⁸³

Dopiero w ostatniej ćwierci XIX wieku można zauważyć poprawę sytuacji monasteru. Archimandryta Innocenty Komaniecki zdołał zainteresować sławnym monasterem moskiewską społeczność. Napłynęły dary ofiarodawców, które pozwoliły na wzbogacenie wnętrza świątyni, przeprowadzenie remontów. Dzięki jego staraniom przybyli też nowi mnisi, wzrosła liczba pielgrzymek.²⁸⁴

Ale dopiero Mikołaj Далматовъ potrafił rozwinąć monaster, prowadził niezwykle aktywną i szeroką działalność. Zahamował proces rozkradania i niszczenia klasztoru. W ciągu kilku miesięcy udało mu się wyremontować zabudowania gospodarcze i przystąpić do restauracji zabudowań klasztornych.²⁸⁵ Zadbał też o remont cerkwi Zwiastowania, głównie zajął się freskami. Oczyszczono je z pobiałej wapiennej. Jego autorstwa jest też wydrukowana w 1892 roku monografia monasteru supraskiego, napisana w oparciu o archiwalia, stanowiąca uzupełnienie „Kroniki” Radkiewicza i bpa Lewińskiego. Utrwalono wtedy cerkiew Zwiastowania na grafice z 1886 roku. (il. 14)

²⁸¹ Далматовъ 1892, c. 428- 423

²⁸² Bendza ks. 2006, s. 83

²⁸³ Далматовъ 1892, c. 46

²⁸⁴ Далматовъ 1892, c. 433-436

²⁸⁵ Далматовъ 1892, c. 437

Między rokiem 1889 a 1890, do północno- zachodniego skrzydła klasztoru dobudowano z czerwonej cegły nową cerkiew św. Jana Teologa. (il. 11) W końcu XIX stulecia założono też nowy cmentarz prawosławny, bardzo malowniczo położony za miastem, w Podsupraślu. W 1901 roku stanęła na nim murowana cerkiew św. Jerzego Zwycięzcy.²⁸⁶

8. Trudny wiek XX.

W 1915 roku rozwój monasteru został przerwany. Mnisi, podobnie jak większość ludności prawosławnej, przed nacierającymi wojskami niemieckimi, na wezwanie władz, ewakuowali się do Rosji. 15 sierpnia 1915 roku mnisi opuścili monaster. Wywieźli ze sobą cenniejsze naczynia, szaty i sprzęty kościelne, ważniejsze dokumenty. Biblioteka i reszta mienia ruchomego zostawiona bez opieki uległa rozproszeniu.²⁸⁷

Nieliczni, którzy powrócili, znaleźli się w nowych, bardzo niekorzystnych dla nich warunkach. Prawosławie na wschodnich krańcach państwa polskiego zaczęto traktować jako relikw zaborów, religię obcą, siłą narzuconą. Z tego powodu prowadzono akcję odbierania Kościołowi prawosławnemu cerkwi i monasterów.²⁸⁸

Po 1918 roku władze polskie przejęły monaster jako mienie pozaborcze. Przeszedł na rzecz skarbu państwa. W 1919 do Supraśla przyjechał inspektor. Z cerkwi Zwiastowania kazał wynieść utensyilia cerkiewne do cerkwi św. Jana Teologa, a cerkiew Zwiastowania zamknął i opieczętował. (il. 18-19) Nadzór nad nią sprawował od tej pory burmistrz miasta Supraśla.²⁸⁹ Prawosławni pisali prośby o „odkrycie świątyni”, jednak lekceważyło się ich prośby, a w 1924 roku na polecenie wojewody usunięto ostatniego mnicha. O świątynię Zwiastowania upomniął się też Kościół Katolicki, dowodząc, że od początku należała do katolików i jej fundacja była katolicka, a unicy to też przecież katolicy. W cerkwi

²⁸⁶ *Monaster* 2007, s. 32

²⁸⁷ Maroszek 1944 C, s. 53

²⁸⁸ *Monaster* 2007, s. 33

²⁸⁹ Sosna ks. 2004, s. 677

odbywały się katolickie nabożeństwa od roku 1924, ale władze państwowe nie rezygnowały ze swej własności.²⁹⁰

W 1922 roku budynki monasterskie przekazano szkole rolniczej.²⁹¹ Nie pomagały błagania i protesty prawosławnej ludności. Nie tylko nie wyrażono zgody na działalność w Supraślu prawosławnej parafii, ale zamknięto jeszcze cerkiew św. Jana Teologa.²⁹²

W roku 1935 część założenia objęli księża salezjanie, organizując zakład wychowawczy²⁹³ i prowadząc jednocześnie powierzchowne remonty²⁹⁴. (il.21-22) Ze świątyni św. Jana Teologa zdjęli krzyż, wynieśli utensylia i sprzęt- powstała tam sala sportowa.²⁹⁵

W 1938 r. Duchowny Konsystorz Prawosławny w Grodnie złożył w sądzie pozew o odzyskanie monasteru- budynków i ziemi. Sąd oddalił powództwo. Procedurę odwoławczą przerwała wojna.²⁹⁶

Po 17 września 1939 roku cały teren monasteru zajął oddział Armii Czerwonej jednostki remontowej transportu. W cerkwi Zwiastowania urządził warsztat mechaniczny i kuźnię z kilkunastoma paleniskami i kowadłami. Doprowadziło to do zbezczeszczenia cerkwi i zniszczenia wszystkiego cennego, co jeszcze pozostało.(il.23-24) Taki sam los spotkał cerkiew św. Jana Teologa. Tu ulokowano stołówkę, w prezbiterium zainstalowano kuchnię z dymiącymi kotłami i smażalnią, natomiast w nawie- jadalnię, w której co wieczór odbywały się tańce, występy artystyczne.²⁹⁷ W pomieszczeniach klasztornych kwaterowało wojsko.

W czerwcu 1941 wycofali się czerwonoarmiści przed nacierającą armią hitlerowską. Były klasztor stanowił kompletną ruinę.²⁹⁸

Po nich monaster okupowali Niemcy. Udostępniłi prawosławnym cerkiew św. Jana Teologa, w 1942 roku po doprowadzeniu jej do stanu używalności została wyświęcona. Dwa lata później w lipcu po 25 latach wróciło dziesięciu mnichów prawosławnych.²⁹⁹ Wydawać by się mogło, że

²⁹⁰ Chodakowski (bp Miron) 2002, s. 157

²⁹¹ Sosna ks. 2004, s. 677

²⁹² w 1926 roku- Bołtryk 1998, s. 20

²⁹³ Mironowicz 1998, s. 29

²⁹⁴ Kochanowski 1963, s. 388

²⁹⁵ Sosna ks. 2004, s. 678

²⁹⁶ Bołtryk 1998, s. 20

²⁹⁷ Hajduk 1989, s. 521-522

²⁹⁸ Hajduk 1989, s. 522

²⁹⁹ Chodakowski (bp Miron) 2002, s. 188

monaster znów znacznie się odradzać. Niestety w lipcu tego roku 1944, w nocy z 21 na 22, cerkiew Zwiastowania wysadzono w powietrze, zaś większość budynków klasztornych spalono.³⁰⁰ (il.43-47) Dokonali tego wycofujący się Niemcy.³⁰¹ Z całego zespołu klasztornego ocalała jedynie brama dzwonnica i budynki sytuowane obok niej od strony północnej i południowej, a także część skrzydła południowego.³⁰² Tak dopełniła się klątwa metropolity i opata Kołedy: w miejscu świątyni przez dłuższy czas „*ćwierkały wróble*.”³⁰³

Mnichów, którzy nie zdążyli się zadomowić, wypędzono w 1945 roku, zaś do monasterskich budynków powrócili księża salezjanie, ponieważ w świetle prawa mieli umowę dzierżawną do 1948 roku. W ciągu kilku lat trwała korespondencja o klasztor pomiędzy parafią prawosławną, szkołą i księżmi katolickimi.

Władze naciskały, by prawosławni opuścili jeszcze cerkiew św. Jana Teologa. W 1955 roku wydały nakaz eksmisji. A dwa lata później przystąpiono do rozbiórki cerkwi św. Jana Teologa, na jej miejscu była, bowiem planowana stołówka dla szkoły rolniczej. Ale tylko dzięki dramatycznym protestom ludności wstrzymano prace.³⁰⁴ I wkrótce też przywrócono prawosławnym parafię i cerkiew św. Jana Teologa.

Na zlecenie Wojewódzkiego Konserwatora Zabytków w Białymstoku w 1945 roku rozpoczęto prace przy zespole klasztornym. Zabezpieczono wypalone mury przed niszczyielskim działaniem warunków atmosferycznych. Odgruzowano wszystkie budynki klasztorne (oprócz głównej cerkwi) i zaczęto je odbudowywać. Prace te należały do największych przedsięwzięć konserwatorskich na terenie województwa białostockiego.³⁰⁵ W ciągu dziesięciu lat odremontowano budynki klasztorne i oddano je do użytku szkoły rolniczej. Wszystkie budynki poza najcenniejszym- Pałacem Opatów.³⁰⁶ Prace przy cerkwi Zwiastowania rozpoczęto dopiero w 1956 roku. Odgruzowywanie ruin zajęło prawie dwa

³⁰⁰ Hajduk 1989, s. 522

³⁰¹ Nieznany jest dalszy los oddziału minerów SS Galizien, bezpośrednich sprawców zagłady świątyni- Załęski 2004, s. 57

³⁰² Kochanowski 1963, s. 388

³⁰³ Załęski 2004, s. 55

³⁰⁴ Monaster 2007, s. 35

³⁰⁵ Kochanowski 1963, s. 388- 389

³⁰⁶ Kochanowski 1963, s. 389

lata, a w 1960 zakończono zabezpieczanie świątyni, jako trwałej ruiny. (il. 48-50)

9. Odrodzenie monasteru.

3 czerwca 1984 r. dzięki staraniom arcybiskupa Sawy został położony kamień węgielny pod rekonstrukcję cerkwi Zwiastowania NMP. W październiku tego roku otwarty został Dom Zakonny. Był to początek odrodzenia życia monastycznego w Ławrze Supraskiej.

Ustawa z 4 lipca 1991 roku o stosunku Państwa do Polskiego Autokefalicznego Kościoła Prawosławnego zawarła podstawę prawną dla istnienia klasztorów i przyznawała prawo składania wniosków rewindykacyjnych w sprawach majątkowych. Tym samym w październiku 1991 roku kościół prawosławny zyskał pełne prawo własności do cerkwi Zwiastowania, oraz cerkwi Jana Teologa wraz z przylegającym budynkiem. Od tego czasu obiekty te były poza wszelkim sporem.³⁰⁷ Już w odzyskanym budynku poklasztornym, przylegającym do cerkwi św. Jana Teologa, reaktywowano Męski Klasztor Prawosławny.

Następnie Kościół Prawosławny wystąpił o zwrot całości pomonasterskich budynków i decyzję taką otrzymał w 1993 roku. Ale na skutek odwołań kościoła katolickiego przejął wszystkie zabudowania dopiero trzy lata później w 1996r.³⁰⁸ Nastąpił okres intensywnego zagospodarowywania obiektów monasterskich. W ciągu walki o zabudowania strony sporne używały różnych argumentów, na potwierdzenie swego prawa własności. Strona katolicka informowała o „bazylikańskim” rodowodzie klasztoru, pomijając stulecie jego wcześniejszych dziejów. Są to bardzo trudne sprawy, bo dotyczące kwestii wyznania, prawa do tego wyznania, poczucia przynależności.

Spory związane z monasterem powróciły przy okazji sporu o własność katakumb, które toczyły się jeszcze dłużej niż poprzednie

³⁰⁷ Czykwin 1994 B, s. 3

³⁰⁸ Chodakowski (bp Miron) 2002, s. 191-200; Krahel ks.1993, s. 10; Kalina 1994, s.8-9; *Supraśl* 1995, s.3; Czykwin 1995, s. 29; Komunikat 1996, s.14-15

procesy, bo na przestrzeni ośmiu lat (1997-2005).³⁰⁹ I znów pojawiły się różne argumenty, różni wnioskodawcy. Jednak od 2005 roku właścicielem katakumb jest Męski Monaster Prawosławny w Supraślu.

Obecnie od czerwca 1998 roku Namiestnikiem monasteru jest o. Archimandryta Gabriel. A monaster znów zaczyna odgrywać ważną rolę w życiu Cerkwi Prawosławnej. Metodą drobnych kroczków- zaczyna wracać na swoje niegdyś wypracowane miejsce. Wraca do XVI- wiecznego ducha religijnego i intelektualnego, uznawanego, jak przed wiekami, szeroko poza granicami kraju. Trwają np. dynamiczne prace zmierzające do utworzenia w murach monasterskich Akademii Supraskiej- spełniającej rolę intelektualnego ośrodka prawosławnego na wzór istniejących już podobnych miejsc w Finlandii, Grecji, czy Rosji.³¹⁰ Od roku 1999 działa przy monasterze drukarnia, która drukuje nie tylko na potrzeby Cerkwi Prawosławnej, również wykonuje świeckie zamówienia poza granice kraju. W dawnym Pałacu Opatów działa od lutego 2007 roku Muzeum Ikon- jedno z najnowocześniejszych w Polsce, eksponując oprócz ikon Muzeum Podlaskiego, zachowane fragmenty fresków z cerkwi Zwiastowania NMP.³¹¹ (il. 79) Ostatnio podjęto także próbę odtworzenia, ale na znacznie mniejszej powierzchni barokowego ogrodu włoskiego z końca XVIII wieku.³¹²

³⁰⁹ Chodakowski (bp Miron) 2002, s. 200- 202; Radziukiewicz 2002,s. 3-7, 51; Gabriel archim. 2004,s.16-18, 59; *Apel* 2005, s.4; Czykwin 2005

³¹⁰ *Na Akademię* 2005, s. 27-28

³¹¹ Radziukiewicz 2007, s. 29-31

³¹² Wysocka 2007

III. HISTORIA MONASTERSKIEJ CERKWI POD WEZWANIEM ZWIASTOWANIA NMP.

1. Historia budowy cerkwi i późniejszych zmian.

Skomplikowana historia monasteru, oraz szczególnie klimat religijny miały ogromny wpływ na powstanie głównej cerkwi, późniejsze zmiany w jej wyglądzie i w końcu rekonstrukcję obiektu. Dzieje jej budowy podzielić należy na trzy zasadnicze okresy: prawosławny, w którym powstała cerkiew Zwiastowania NMP, unicki mogący poszczycić się przeróbkami, ale i powstaniem wszystkich pozostałych budowli klasztornych, oraz pounicki- prawosławny zaznaczony jedynie drobnymi naprawami, ale ogólnym charakterem destrukcyjnym.

W pierwszym okresie powstała cerkiew Zwiastowania. Fakt wzniesienia jej, jako świątyni obrządku wschodniego nie może podlegać dyskusji. Sprawą jednak dotychczas ostatecznie niewyjaśnioną pozostaje dokładny czas budowy cerkwi Zwiastowania NMP. Wynika to ze sprzeczności informacji zawartych w źródłach dotyczących początków fundacji monasteru.

Główną cerkiew zaczęto wznosić latem 1503 roku.³¹³ A już rok później „...metropolita Jonasz wyświęcił cerkiew Zwiastowania Matki Bożej” o czym informuje „Pomiannik” z 1631 roku.³¹⁴ Zarówno Далматовъ jak i Radkiewicz powątpiewają w tak szybkie wyświęcenie. „Zastawszy samą puszcze, należało najpierw cegielnię zbudować, gliny nakopać, wapna naszykować, a i na cegłę czasu nie mało zejdzie na taką budowę, dlatego według mnie mogła być rozpoczęta przy pierwszym archimandrycie, a przy drugim Kaliście zakończoną” –miarkował autor „Kroniki”.³¹⁵ Zapewne w 1504 roku metropolita Jonasz wyświęcił kamień węgielny pod tę świątynię, a niedokończoną, gotową do użytku cerkiew.

Jak długo trwała budowa i kiedy się zakończyła, ostatecznie nie mamy informacji na ten temat. Budowa nie była dokończona jeszcze w

³¹³ Radkiewicz, Lewiński bp 1870, s. 3; Далматовъ 1892, c. 7, 38

³¹⁴ Далматовъ 1892, c. 38- 47

³¹⁵ Radkiewicz, Lewiński bp 1870, s. 25

1509 roku. Nie obyło się też bez zahamowań spowodowanych zagrożeniem pozycji Aleksandra Chodkiewicza. W styczniu 1509 roku posądzony o zdradę, został osadzony w więzieniu a monasterowi i budującej się cerkwi groziło zarzucenie inwestycji. Wówczas igumen Pafnucjusz Siehień już 15 maja zwrócił się do króla Zygmunta I z prośbą o pozwolenie na „*murowanie cerkwi i monasteru*”.³¹⁶ Oświadczył zresztą królowi, że to on sam osobiście sfinansował inwestycję, a jedynie na gruncie wówczas należącym do Aleksandra Chodkiewicza.³¹⁷ Rok później w 1510 roku w marcu uzyskał oficjalne zezwolenie od króla. Далматовъ uważa, że pozwolenie było formalnością, jednocześnie docenia ostrożność igumena Pafnucego³¹⁸. Igumen i Chodkiewicz nie mogli nie wiedzieć o zakazie wznoszenia nowych i remontu starych cerkwi obowiązującym od 1420 roku³¹⁹. Pomimo posiadanych zapisów na prawo do istnienia monasteru uważali za niezbędne prosić o pozwolenie na murowane cerkwi, która do tej pory była już wznoszona.

W maju 1511 roku Aleksander Chodkiewicz wrócił z więzienia. W tym też roku 15 października metropolita Józef Sołtan wyświęcił cerkiew Błagowieszczenia.³²⁰ Informację tą mamy z dokumentu, który Maroszek uznaje za fałszywy. Czy zatem fałszywa jest też data wyświęcenia cerkwi? W zafałszowanym dokumencie data wyświęcenia to rok 1511. Jest też to rok, w którym na sejmie król Zygmunt I Stary wydał przywilej metropolicie Józefowi Sołtanowi o zdjęciu restrykcji wobec kościoła prawosławnego, swobodnym wyrażaniu kultu wśród katolików. Pozwolił także wtedy Konstantemu Ostrogskiemu przebudować cerkiew Bogurodzicy w Wilnie.³²¹ Być może wyświęcono cerkiew Supraską w innym roku (według mnie później), ale ze względu na brak dokumentów to potwierdzających piszący Kronikę Radkiewicz w XVIII wieku, mógł zasugerować się tym ważnym

³¹⁶ Далматовъ 1892, c. 14

³¹⁷ Модесть 1867 С., Годъ V (1867), Кн. II, Томъ I, Отд. II, c. 75

³¹⁸ Далматовъ 1892, c. 45-46

³¹⁹ Chodynicki 1934, s. 78-81

³²⁰ Далматовъ 1892, c. 43-44

Wokół początków budowy pojawiło się trochę niejasności wśród historyków piszących o monasterze. Biełcki np. pisze, że do roku 1509 do otrzymania pozwolenia nie budowano cerkwi. Powołuje się przy tym na kniazia Konstantego Ostrogskiego, który nie śmiał budować w Wilnie cerkwi Św. Mikołaja i św. Trójcy bez zezwolenia króla. Далматовъ odnosi się do niego, pisząc: „*Робитваніе неудане. То Wilno, miasto stołeczne, a to Błudouska Puszca, gdzie rzadko stapała noga ludzką*” - Далматовъ 1897, № 5, c. 38-39; № 6, c. 49-50

³²¹ A trzy lata później w 1514 zezwolił jeszcze wybudować dwie cerkwie prawosławne w Wilnie św. Trójcy i św. Mikołaja; Mironowicz 2003 A, s. 215

dokumentem. Tym bardziej, że przechowywany był w Petersburgu a potem wydany w „*Актах относящихся къ истории Западной России*”.³²²

Jak podaje Radkiewicz a za nim inni badacze, cerkiew została ponownie wyświęcona w 1516 roku przez metropolitę Jonasza.³²³ Fakt ten, choć powtarzany przez takich monografistów Supraśla, jak Wacław Kochanowski pozostaje pomyłką kronikarza Radkiewicza, który zagubił się w porządku kolejnych metropolitów. W 1516 roku metropolitą był jeszcze Józef Sołtan (do roku 1527), o którym wiemy, że wyświęcił cerkiew w 1511 roku. Metropolita Jona zmarł dziesięć lat wcześniej. Ale rok 1516 przypada na okres, kiedy igumenem był Jonasz (1512-1532). Więc może informacja, co do roku wyświęcenia jest trafna, pomyłka nastąpiła tylko w odniesieniu do osoby nie metropolity a igumena. W kronice Radkiewicza podejrzewa, że za Kaliksta ukończona cerkiew.³²⁴ Igumen Kalikst zmarł w 1510 roku. Podejrzenie kronikarza badacze uznali za fakt.

Ciekawie przedstawia się datowanie budowy cerkwi w literaturze białoruskiej i rosyjskiej z XIX wieku. Jedni pisali, że postawiona w latach 1503- 1509³²⁵, drudzy stwierdzali, że zaczęto ją budować w 1505³²⁶, a jeszcze inni w notatce znajdującej się w Archiwum Instytutu Archeologii Rosyjskiej Akademii Nauk w Petersburgu datowali ją na lata 1509-1516.³²⁷ Кушнярэвіч- białoruski współczesny badacz tak tłumaczy te rozbieżności. W 1503 roku zaczęto szykować się do budowy cerkwi, przeciągnęło się to do dwóch lat, kiedy w 1505 roku Chodkiewicz otrzymał cerkiewne błogosławieństwo od Konstantynopolskiego patriarchy Joachima i rozpoczęto budowę. Drugie pozwolenie od króla Zygmunta z 1509 roku było formalnością. Wyświęcono cerkiew w 1510 lub 1511, a potem jeszcze w 1516.³²⁸ Brak jednoznaczności w źródłach rzutuje takimi rozbieżnościami w datowaniu. Ciekawe datowanie powstania cerkwi Zwiastowania przedstawiają dwaj badacze z Wilna cytowani przez

³²² *Акты Санкт-Петербурга* 1847, Т. II, с. 81-82

³²³ Radkiewicz, Lewiński bp 1870, s. 37-38; pozostali, którzy błędnie powtarzają : Kochanowski 1958, s. 7; Opis Jaworowskiego 1829, s.

³²³ Szerzej opisuje Далматовъ 1982, с. 38

³²⁴ Radkiewicz, Lewiński bp 1870, s. 25

³²⁵ *Краткое описание* 1885

³²⁶ *Колонія Супрасль* 1861

³²⁷ Архивъ Санкт-Петербургскаго Института археологи Російскай Академии Навук , ф. 4, адз.зах. 529; za Кушнярэвіч 1993, с. 133, № 16

³²⁸ Кушнярэвіч 1993, с. 83-84

Morelowskiego. Jeden z nich czas budowy ocenia na lata 1506-1520, drugi 1503- 1513.³²⁹ Niestety, ze względu na niemożność dotarcia do tych prac, nie jestem w stanie stwierdzić, na jakiej podstawie opierali oni swoje założenia. Niewykluczone, że posiadali ku temu dodatkowe źródła. Przyjęte datowanie cerkwi na lata 1503- 1511, budzi moje wątpliwości. Szczególnie data ukończenia. Ze względu na fałszerstwo jednego ze źródeł, w którym wyswięcenie cerkwi (1511) uznano za pewnik, i rozbieżności w datowaniu niedostępnych innych źródeł dziewiętnastowiecznych trudno dokładnie określić rok zakończenia budowy. Jednak pragnę zasygnalizować, że mogło stać się to później. Tym bardziej, że zaraz po powrocie z więzienia (maj 1511), Aleksander Chodkiewicz główny fundator cerkwi musiał oswoić się z nową sytuacją. Podczas jego nieobecności zapewne panował zastój w budowie spowodowany brakiem środków, dlatego po powrocie nacisk położony musiał być na ich zdobycie i dokończenie budowy, co jak zakładam trwało dłużej niż pięć miesięcy.³³⁰

Jest jeszcze ważna kwestia przebudowy cerkwi, co wydłużyło znacznie budowę. Problemy wynikające ze zmiany planów i związane z nimi trudności konstrukcyjne na pewno spowodowały, że budowa trwała znacznie dłużej. Musiała jednak być ukończona przed 1543 r. skoro, jak odnotowały kroniki, właśnie w tym roku król Zygmunt August odwiedził Supraśl i uczestniczył w nabożeństwie, a także obejrzał księgi zgromadzone w klasztorze.³³¹ Gdyby nie była ukończona świątynia, zostałyby to zasygnalizowane. Według innych ukończona ok. 1550- 1557 roku, na kilka lat przed pokryciem freskami.³³² Niestety jest to dziś trudne do ustalenia.

Należy uznać, że wkrótce po wybudowaniu cerkiew przebudowano, albo można założyć, że ostateczne zakończenie budowy ciągnęło się parę dziesiątków lat. W dokumentach nie jest to jasno określone. Morelowski uważa, że budowę skończono w zupełności dopiero na przełomie XVI i XVII wieku, gdy cztery wieże i piąta po środku- kopuła, otrzymały „szlachetne w

³²⁹ Stefan Klaczyński datuje cerkiew na lata 1506-1520, T. Iljaszewicz 1503- 1513; za Morelowski 1939, s. 340

³³⁰ Licząc od wyjścia z więzienia –maj 1511- do domniemanego wyswięcenia- październik 1511

³³¹ Zalewski 2005, s. 12

³³² Zalewski 2004, s. 41

formie i wyniosłe hełmy".³³³ Wtedy należy założyć, że powstały szczyty odbiegające charakterem od gotyckich partii elewacji, oraz przeróbka w rozwiązaniu wnętrza z dostosowaniem do koncepcji kopułowej³³⁴. Na różnice w czasie powstania zwraca uwagę Szyszko-Bohusz. Kopuła nie wiąże się z resztą architektury wnętrza i gorzej jest wymurowana. Zasklepiono ją sklepieniem kopułowym z ośmioma lunetami bez żeber, (il. 36) podczas gdy wszystkie pozostałe sklepienia były czysto gotyckie. (il. 31-34) (il.35) Pisze się o przebudowie, a może była to odbudowa kopuły. Kronika podaje, że w 1545 roku piorun uderzył w monaster a w wyniku pożaru spłonęła cerkiew św. Jana Teologa.³³⁵ Może w wyniku tego pożaru uległa zniszczeniu pierwotna kopuła cerkwi Zwiastowania, jako dominanta i najwyższy punkt, mogła ulec zawaleniu. Jeszcze tego samego roku w maju Kimbar uczynił kontrakt z mularzem wileńskim **Mikołajem Wasiliszem Koszkinem** na prace przy budynkach monasterskich. ³³⁶ Być może majstrzy ci zajęli się i odbudową kopuły. (il.35a,b) Stąd różnice w grubości muru w podstawie bębna podkopułowego. Покрышкинъ zauważył w miejscu gdzie zaczynała się kopuła wzmocnienie w postaci pilastrów, sprawiających wrażenie „*niedokończonych i przerobionych jakichś*".³³⁷ Możemy to miejsce wyraźnie zauważyć także na zdjęciach. (il.35) Jeszcze na przebudowę wskazują różnice w kształcie profili żeber i jakby nie miszczące się łuki arkad międzynawowych niedbale połączone ze ścianą nad chórem. Widoczne jest to zwłaszcza w rekonstrukcji, jeszcze niepokrytej sklepieniami. (il.73) Czas powstania kopuły centralnej umiejscawia się do połowy XVI wieku. Ponieważ znajdujące się w niej freski z połowy XVI wieku pokrywające ją nie różnią się od malowideł w pozostałych partiach cerkwi.³³⁸

Marian Morelowski zwraca uwagę na kościół świętego Michała w Wilnie i posiada jak pisze autor „*identyczne rozwiązanie wież ośmiobocznych u góry z analogicznymi hełmami*".³³⁹ Kościół ten barokową

³³³ Morelowski 1939, s. 341

³³⁴ Kochanowski 1963, s. 370

³³⁵ Maroszek 1996, s. 8-9

³³⁶ Radkiewicz, Lewiński bp 1870, s. 47-48

³³⁷ Покрышкинъ 1911, c. 227

³³⁸ Szyszko-Bohusz 1915, s. 365

³³⁹ Morelowski 1939, s. 84, 341

fasadę z wieżami otrzymał w latach 1662- 1673. Różnica jest taka, że w supraskiej cerkwi naroża ośmioboku nie obstawiono pilastrami, inaczej też opracowano blendy otworów. (il.80, por. il.68) Bliższa w rozwiązaniu ośmioboku była wieża kościoła w położonym nie tak daleko Klecku (1550-1552)³⁴⁰. (il. 82) Tutaj niższe piętro ma okna kwadratowe, wyższe zaś wysokie arkadowe. W Supraślu na odwrót.

Zakamary- frontony boczne dostawiono jednocześnie z wieżą centralną o czym wspomina Покрьшкнѣ. Na podstawie obserwacji w 1910 roku stwierdził, że ośmiobok kopuły w obrębie strchu z zewnątrz jest odciążony dużymi niszami, wykonanymi bardzo niedbale, „nie fasadowo” i niesymetrycznie.³⁴¹ Na ikonie powstałej między 1636- 1643 szczyty występują, a przynajmniej zachodni zaznaczony bardzo schematycznie.(il.10) Zatem jeżeli powstały, to do roku 1636. Иодковскій pisze, że to właśnie w XVII wieku dokonano najwięcej przeróbek w cerkwi.³⁴²

Dodatkowym źródłem może być wskazana przez Józefa Maroszka *дарохранительница*, czyli relikwiarz, która powtarza kształt cerkwi z czterema wieżami na rogach i centralną kopułą, ale bez szczytów. Pierwotnie tak jak wznoszona cerkiew miała kształt prostopadłościanu-skrzyneczki.(il. 9) Wieże nadbudowano wg Józefa Maroszka przy okazji pozłocenia wymienianego w „Rejestrze” Sergiusza Kimbara w 1557 roku.³⁴³ Być może zachowana w nim kopuła pokazuje pierwotny wygląd kopuły centralnej w cerkwi. Potwierdzałoby to zatem bizantyński wzorzec.

Załęski przebudowę cerkwi i połączenie w niej stylów gotyckiego z bizantyńskim nazywa zmianą koncepcji w stawianiu świątyni.³⁴⁴ Według niego pierwotną koncepcję budowy świątyni wyraźnie gotyckiej doprowadzonej do poziomu sklepień zarzucono na rzecz bizantyńskich rozwiązań. Nie podaje jednak kiedy tego dokonano. Za to datę taką podaje Maroszek.³⁴⁵ Według niego byłby to rok 1503. Przed 1503 wznoszono świątynię gotycką, a po 1503 nastąpiła zmiana na bizantyńską. „Po

³⁴⁰ Якимович 1991, с. 159

³⁴¹ Покрьшкнѣ 1911, с. 227

³⁴² Иодковскій 1915, с. 256

³⁴³ Maroszek 2000, s.135-136

³⁴⁴ Załęski 2004, s. 46-47

³⁴⁵ Maroszek 2000, s. 146-148

*dociągnięciu ścian do wysokości stropów przedzielono wnętrze ścianą nośną, a przed prezbiterium umieszczono dwa potężne ośmioboczne filary. Na tej konstrukcji oparto bęben kopuły, który jest wyższy i szerszy niż narożne baszty. Bęben ten przez czterysta lat rozłaził się pod naciskiem sił. Musiano spinać grożące runięciem ściany belkami i żelaznymi ankrami. Aby optycznie zlikwidować podłużną formę korpusu zastosowano na ścianie północnej i południowej szczyty zasłaniające połacie dachowe”.*³⁴⁶ Nie wydaje mi się trafne takie datowanie, ponieważ wg tego rozumowania właściwie świątynię wzniesiono w ciągu 3 lat, a przez kolejne 8 lat (może dłużej) budowano kopułę i szczyty. Faktem pozostaje, że przebudowano partię szczytową i dobudowano (przebudowano) wieżę centralną. Nastąpiło to przed ozdobieniem freskami wnętrza świątyni, czyli około połowy XVI wieku.

W tym momencie wypadaloby się zastanowić, kto był twórcą, tej niezwyklej budowy. Niestety w dostępnych źródłach nie znajdujemy informacji na ten temat. Pozostają spekulacje badaczy. Бобровский W 1863 roku pisze, że cerkiew została wzniesiona przez włoskiego architekta.³⁴⁷ Możliwe też, że mogli to być budowniczowie z kręgu wileńskiego. Kontakty z Wilnem w XVI wieku są, bowiem potwierdzone w źródłach.³⁴⁸ Ze względu jednak na brak konkretnych danych źródłowych, zagadnienie autorstwa można rozważyć pod względem analizy formalnej, co podejmę w następnym rozdziale.

Za archimandryty Sergiusza Kimbara powstały freski. W „Rejestrze” z 1557³⁴⁹ roku wymieniony był koszt wykonania pracy, który należy uznać za datę ukończenia fresków. Ale czas ich powstania należy rozciągnąć na lata pomiędzy 1532, była to data objęcia archimandrii przez Kimbara – a 1557r. Zwracam na ten fakt uwagę, ponieważ w literaturze często pojawia się datowanie fresków na 1557 rok, a jest to jak wspomniałam wyżej rok sporządzenia dokumentu. Autorstwo ich nie jest do końca wyjaśnione. N. В. Султанъ z Carskiej Komisji Archeologicznej wizytującej freski w 1910 roku autorstwo przypisywał mistrzom z góry Athos albo nieznanym

³⁴⁶ Zalewski 2005, s. 12

³⁴⁷ Бобровский 1863, c. 1027

³⁴⁸ Kochanowski 1963, s. 371

³⁴⁹ Rejestr przytacza Далматовъ 1892, c. 52- 61; oraz Radkiewicz, Lewiński bp 1870, s. 49-55

mistrzom południowo słowiańskim, z wyraźnymi wpływami włoskiego malarstwa.³⁵⁰ Przypuszcza się także i jest to sąd rozpowszechniony, że autorem jest mnich pochodzenia serbskiego- Nektarij wraz z grupą współpracowników.³⁵¹ W „Rejestrze” Sergiusza Kimbara rzeczywiście jest wspomniany „**serb Nektarij maler**”, który otrzymał 6 kop groszy litewskich za „Deesis ciepłej cerkwi”. Lakoniczna ta wzmianka pozwoliła wielu autorom uznać w nim twórcę malowideł w cerkwi Zwiastowania. Prof. Stawicki³⁵² jest ostrożniejszy. W ślad za profesorem Sretenem Petkovicem z Uniwersytetu Belgradzkiego³⁵³, uważa, że mistrzów było kilku. Tym bardziej, że stylistycznie da się, nawet na podstawie zachowanych fragmentów, wyróżnić współdział w pracy co najmniej dwóch malarzy. „Rejestr był spisany w tym czasie, kiedy kończono roboty przy urządzaniu „ciepłej” cerkwi. O Błagowieszczeńskiej cerkwi mówi się, że ona była najpierw „rozpisana”, czyli pokryta polichromią. Bardzo prawdopodobne, że Nektarij był najpierw związany z cerkwią główną, potem zajął się cerkwią „cieplą”, tym bardziej, że innych majstrów nie wspomina się w „Rejestrze”. Za Nektarijem Serbem przemawia też to, że polichromia świątyni, która pokrywała całą powierzchnię ścian wewnątrz, (il.56a) wywodziła się z serbskiej szkoły malarstwa ściennego. Była wyjątkowym na ziemiach Rzeczypospolitej, przykładem malowideł bizantyjskich niemających powiązania z tradycyjnymi ośrodkami na Rusi.³⁵⁴

W wieku XVII monaster przystąpił do unii brzeskiej. Pociągnęło to za sobą oczywiste zmiany w wyglądzie i wyposażeniu głównej świątyni. Cerkiew wymagała też już napraw.

Wizytujący monaster metropolita Rutski w 1635 roku zwrócił uwagę, by o podniszczone „*pokrycie dachu było staranie*”.³⁵⁵

Kiedy opatem był Nikodem Szybiński w drugiej ćwierci XVII wieku zamówiono nowy ikonostas w Gdańsku.³⁵⁶ (il.28-29) Ukończony 8 czerwca

³⁵⁰ Султановъ 1910, Стр. 25-26; за Иодковский 1915, с. 266

³⁵¹ Далматовъ 1892, с. 56; Zagadnienie to próbuje rozstrzygnąć Sreten Petkovic analizując styl i tematykę. Petkovic 1989; podobnie Szymański 1972;

³⁵² Stawicki 2004, s.7-43

³⁵³ Petkovic 1989, s. 293-320

³⁵⁴ Wysocka 1998, s. 21

³⁵⁵ Radkiewicz, Lewiński bp 1870, s. 153

1664 roku został dostarczony barkami do Tykocina, skąd podwodami przetransponowany do Supraśla.³⁵⁷ Rzeźbiarzem i złotnikiem był **Andrzej Modzelewski**, a ikony wykonał „*Wincenty*”.³⁵⁸ W ikonostasie do drzwi diakońskich północnych została zamówiona ikona. Przedstawiała ona św. Jana Ewangelistę podczas Objawienia u którego stóp przedstawiono monaster. Powstała jak szacuje Далматовъ między 1636 a 1643 rokiem.³⁵⁹ Dzięki niej wiadomo jak wyglądała cerkiew Zwiastowania NMP w połowie XVII wieku.(il.10) Niestety sama ikona nie dotrwała do naszych czasów. Znana jest z opisu zamieszczonego u Далматова oraz rysunku sporządzonego na miejscu przez Покрьшкина w 1910 roku. Przy elewacji zachodniej nie było jeszcze przedsionka, dostawionego prawdopodobnie w 2 połowie XVII wieku³⁶⁰, a hełmy wież miały „*kształty bardziej łukowate*”.³⁶¹ Ze starego ikonostasu, który służył przez ok. 150 lat, pozostały tylko dwie ikony Chrystusa Spasiciela, i Matki Boskiej słynącej cudami później zwaną „Supraską”, które ustawiono pod dwoma filarami ośmiobocznymi w specjalnych obramieniach architektonicznych zwanych *kiotami*.³⁶²

W okresie unickim pojawiły się też w cerkwi cztery boczne ołtarze, cyborium, nowe lichtarze i dwa dzwony.³⁶³ We wnętrzu rozbudowano chór muzyczny, przed którym dobudowano drewniany balkon z żelazną kratą, „*bardzo piękny, choć niepasujący trochęw stylu Ludwika XV*”³⁶⁴ (il. 30, 35) Далматовъ podaje, że jeszcze w XVII wieku zasłonięto część fresków od podłogi do wysokości okien drewnianą, rzeźbioną i miejscami złoconą tabulaturą.³⁶⁵ Jednak dokonano tego nie w XVII wieku, a w połowie XVIII wieku, o czym świadczą ukryte pod tabulaturą różne „wpisy”, m.in. osób odwiedzających świątynię. Najpóźniejsze były daty: 1751, 1749, (przy czym

³⁵⁶ „...Ikonostas drewniany, zdobiony, bardzo piękny, o trzech kondygnacjach z 25 ikonami w rzeźbiono pozłoconych ramach” Бобровский 1863, c. 1031

³⁵⁷ Далматовъ 1892, c. 142

³⁵⁸ Zapis z „Роміанника”, który przytacza Далматовъ 1892, c. 142

³⁵⁹ Далматовъ 1892, c. 46

³⁶⁰ Kochanowski również datuje czas powstania przedsionka na 2 połowę XVII wieku, właśnie na podstawie ikony. W źródłach nie ma o tym informacji. Kochanowski 1958, s. 9

³⁶¹ Далматовъ 1892, c. 141

³⁶² Покрьшкинъ 1911, c. 228

³⁶³ Radkiewicz, Lewiński bp 1870, s. 213-214

³⁶⁴ Покрьшкинъ 1911, c. 226

³⁶⁵ Далматовъ 1892, c. 471

4 podobne jest do 9)³⁶⁶. Na tej podstawie można w przybliżeniu datować jej powstanie. Na późniejszy czas powstania tabulatury wskazuje także jej charakter z płynnymi liniami, z motywem rocailla. A także można posłużyć się trafnym opisem badacza białoruskiego Иодковскеро Иосифа, który w 1915 roku analizował architekturę cerkwi. Przestrzeń przed ikonostasem, jak zauważył służyła w czasach unii za ołtarz, „*obstawiona bardzo pięknie i gęsto w stylu Ludwika XV*”. (il. 5) Znajdowały się tu boazeria, stalle, pulpity, ambona i tron biskupi.³⁶⁷ (il. 28, 37-38) Tabulatura znajdowała się zarówno w kruchcie pod chórem, jak i w nawach bocznych wzdłuż ścian. Być może w XVII wieku zasłonięto tabulaturą ściany w przestrzeni pod chórem, na co wskazywałyby ich prostota w dekoracji, (il.30) a w połowie XVIII wieku w nawach bocznych i przy filarach. Jednak jeżeli przyjąć, że tabulatura miała być zabiegiem unitów- ukrywających freski greckie to zaczęto by od wnętrza bardziej reprezentacyjnego, właśnie głównej przestrzeni świątyni. I dlatego w kruchcie podchórowej stosowano boazerię, skoro nie było tam malowideł. A może to jest właśnie dowód na to, że były i w pierwszej kolejności zostały zasłonięte. Wg Покрьшкіна były, w momencie wizytacji w 1910 roku po zdjęciu boazerii ukazały się pod nią freski ornamentalne, bardzo zniszczone, z łatwością odpadające od ścian.³⁶⁸

Od XVII wieku kronika przez ponad sto lat nie wspomina o żadnych zmianach w cerkwi Zwiastowania. Potwierdza to inwentarz z 1764 roku.³⁶⁹ Stąd niejasność w datowaniu tabulatury i kwestia istnienia fresków w kruchcie pod chórem.

Dopiero w 1771 roku według kronik zawarto kontrakt z nieznanym majstrem na pomalowanie wnętrza świątyni i wykonanie sztukaterii.³⁷⁰ Nie wyszczególniono w nim robót. Далматовъ podejrzewał, że dotyczyły one prezbiterium. Zamalowano wtedy XVI- wieczne freski i wykonano w tej części nowe polichromie.³⁷¹ Autorem nowych obrazów był **Antoni**

³⁶⁶ Покрьшкінь 1911, с. 228

³⁶⁷ Иодковский 1915, с. 262

³⁶⁸ Покрьшкінь 1911, с. 225

³⁶⁹ Inwentarz z 1764 r. nie występuje w Kronica Radkiewicza. Został odnaleziony w XIX wieku przez Далматова na strychu kościelnym i przez niego opublikowany- Далматовъ 1892, с. 563-570

³⁷⁰ Далматовъ 1892, с. 282-283

³⁷¹ Далматовъ 1892, с. 470

Gruszecki.³⁷² Na jednym z nich widniała data „1770”. Wykonano dwanaście kanelowanych pilastrów, gzymsy i dekoracje figuralne.³⁷³ (il. 39-40)

W XVIII wieku w wieży północno- zachodniej zainstalowano duży, bijący zegar.³⁷⁴

Po III rozbiórce Polski, kiedy monaster stracił wszystkie majątki, stracił źródło dochodu. W wyniku tego klasztor jak i główna cerkiew zaczęły niszczyć. Nie podejmowano w tym okresie żadnych prac budowlanych ani remontowych. Jedynie w 1826 roku odnowiono polichromie w prezbiterium, te stworzone w 1771 roku.³⁷⁵

„Opis Supraskiego klasztoru” z 1829 roku posiada zapis, że ściany cerkwi były tynkowane i pokryte wapnem.³⁷⁶ Zarówno w kruchcie pod chórem zamalowano malowidła, jak i w nawach na ścianach. Malowidła wg opisu zachowały się tylko na sklepieniach, ścianach tamburu kopuły i w jej podniebiu. Jednak nie na długo.

Kiedy monaster wrócił do kościoła prawosławnego w 1836 roku, mnisi nie od razu byli w stanie naprawić postępujące zniszczenia. Stan cerkwi i monasteru pogarszał się z każdym rokiem. Do tego monaster otrzymał dekret od zwierzchnictwa, w którym nakazano usunąć z cerkwi „naleciałości unickie”, czyli ikonostas, zniszczyć organy, sześć ołtarzy bocznych, ambonę.³⁷⁷ Z ikonostasu usunięto główki anielskie i inne rzeźby, na które natknął się na strychu po 60 latach Покрышкинъ,³⁷⁸ pozostała jedynie ambona.³⁷⁹

Za archimandryty Wincentego Kurhanowicza (1852- 1859) cerkiew „niemal bez dachu, cztery wieże zagrażają runięciem, przegniła cała więźba drewniana”.³⁸⁰ Na sklepieniach na poddaszu zbierała się woda, sięgająca kolan. Na skutek zacieków uszkodzone zostały freski, a ponieważ

³⁷² Morelowski 1939, s. 343-344

³⁷³ Kochanowski 1963, s. 386

³⁷⁴ Kochanowski 1958, s. 9

³⁷⁵ Далматовъ 1892, c. 470

³⁷⁶ Opis Jaworowskiego 1829, s.2

³⁷⁷ Далматовъ 1892, c. 415

³⁷⁸ Далматовъ 1892, c. 415

³⁷⁹ Покрышкинъ 1911, c. 228

³⁸⁰ Иодковский 1915, c. 256, 263

³⁸⁰ Далматовъ 1892, c. 424

brakowało pieniędzy na ich konserwację- archimandryta kazał je zabielić. Po freskach XVI- nasto wiecznych nie pozostało już śladu.

Kiedy Zachert zajął wschodnie budynki monasterskie razem z cerkiewką „домашней”, a nad katakumbami groziła runięciem cerkiew Zmartwychwstania Chrystusa w całym monasterze została tylko jedna główna cerkiew Zwiastowania NMP. Codzienne liturgie ze względu na wielkość i chłód głównej cerkwi odbywały się w jednej z cel mnichów lub w ryżnicy- diakonikonie. (il. 20) Doskwierał jednak chłód, a pomieszczenia były małe, dlatego archimandryta Kurhanowicz zdecydował się rozbudować diakonikon.³⁸¹ Uczynił to bez porozumienia z biskupim zwierzchnictwem, co skutkowało niepraktycznością tego założenia. Ostatecznie wyświecono „ciepłą” cerkiew 26 września 1854 roku.³⁸² Przeszto ją używać do nabożeństw i wróciła do swego przeznaczenia pierwotnego- ryżnicy gdy wybudowano cerkiew Jana Teologa w 1889-1890.³⁸³

Kurhanowicz zabiegał także o remont dachu krytego białą blachą nad całą budową. Fundusze zdobyte w biskupstwie pozwoliły jedynie na remont dachu nad ołtarzem i przebudowę hełmów czterech wież. W sumie remont dachu ciągnął się dziesięć lat od 1851 roku.³⁸⁴ Jak podaje Далматовъ w swej kronice: *„Kopuły 4 wież cerkwi były wcześniej jak widać na ikonie pisanej w 1644 roku, bardziej łukowate, a po przebudowie w 1859 roku, wyszły spiczaste, do czego zrabano górne części wież, zupełnie zrujnowane, w niektórych miejscach razem z gzymsem.”*³⁸⁵ Robota ta razem z pokryciem dachu nową blachą żelazną kosztowała około czterech tysięcy rubli. Na tej podstawie badacze przyjęli, że dopiero w 1859 roku przebudowano na ośmioboczne zwieńczenia wież. Podczas gdy taką formę miały one już 30 lat wcześniej, o czym wspomina bp Jaworowski.³⁸⁶ Należy przyjąć, że jeszcze wcześniej. Być może dokonano tego w połowie XVII wieku, wraz z dobudowaniem przedsionka. Rysunek ze wspomnianej ikony z lat 1636-1643 jest zbyt schematyczny by na jego podstawie

³⁸¹ Далматовъ 1892, c. 425

³⁸² Далматовъ 1892, c. 425-426; Kochanowski 1963, s. 387-388

³⁸³ Далматовъ 1892, c. 467, przypis 1

³⁸⁴ Далматовъ 1892, c. 426

³⁸⁵ Далматовъ 1892, c. 426

³⁸⁶ Jaworowski bp 1829, s. 2

zdecydowanie stwierdzić, że już wtedy zwieńczenia miały ośmioboczny kształt. (il.10) Jednak *дарохранительница*, czyli relikwiarz odwzorowujący formę cerkwi Zwiastowania ma wieżyczki ośmioboczne, które zyskał wg Józefa Maroszka podczas pozłocenia w 1557 roku.³⁸⁷ Mimo tego, że ażurowe, wskazują na wcześniejsze takie rozwiązanie niż przyjęty 1859 rok.

W 1864 Петровъ wykonał zdjęcia cerkwi, utrwalając jej ówczesny wygląd. (il.14, 34, 36-38))

Po tym roku zamurowano boczne przejścia w przedsionku zachodnim i dobudowano dwie półkolumny w głównym jego portalu.³⁸⁸

Kolejny archimandryta Komaniecki, mając wpływowe znajomości w Moskwie, otrzymał pieniądze, za które wzbogacił wnętrze świątyni i w 1878 roku pokrył dach cerkwi blachą miedzianą.³⁸⁹ Być może chodzi o dach cerkwi- dobudowanej od strony południowo wschodniej, bo w 1883 roku wizytujący klasztor biskup litewski Józef Siemaszko pisał o zapuszczeniu klasztoru i potrzebie naprawy dachu cerkwi Zwiastowania.³⁹⁰

Dopiero w trzeciej ćwierci XIX i na początku XX wieku przeprowadzono szereg prac remontowych, kiedy archimandrytą został Николай Далматовъ, ten sam, który spisał kronikę monasteru.

Далматовъ, gdy objął opiekę nad monasterem w swej kronice zanotował: „*Pod każdym względem chyli się ku upadkowi*”.³⁹¹ W samej cerkwi ściany wewnątrz były brudne, podłogi wypaczone, brakowało okien. Rozpoczął gruntowny remont cerkwi. W 1887 roku odsłonił freski „*przez oczyszczenie i obmycie*” z pokrywającej je pobiałej wapiennej.³⁹² Jakiś malarz uzupełnił ubytki, ale konserwacje ich odłożono na później. Uczestniczył w tych pracach artysta plastyk В.В. Грязновъ. Wykonał on również rycinę, na której utrwalil ówczesny widok cerkwi supraskiej. Freski, których nie udało się odsłonić, pozostały pod drewnianą tabulaturą, za kiotami na filarach, oraz pod portretami Józefa Sołtana i Aleksandra Chodkiewicza zawieszonymi nad filarami podtrzymującymi

³⁸⁷ Maroszek 2000, s. 135-136

³⁸⁸ Kochanowski 1958, s. 21

³⁸⁹ Далматовъ 1892, c. 434

³⁹⁰ Далматовъ 1892, c. 389-390

³⁹¹ Далматовъ 1892, c. 438

³⁹² Далматовъ 1892, c. 438-439

chór.³⁹³ W tym też roku ponownie zajęto się freskami w prezbiterium. Pola ścian i sklepień były pokryte klejową farbą w kilku tonach barwnych. W 1887 roku ściany i sklepienia prezbiterium, oraz prothesis i diakonikonu przemaalowano farbą olejną w pierwotnych kolorach, czyli szesnastowiecznych: białym i błękitnym.³⁹⁴

W 1907 roku do Carskiej Komisji Archeologicznej wpłynął list biskupa grodzieńskiego Włodzimierza, który informował o zamiarze przeprowadzenia remontu i dokonania restauracji „искаженной унятамн церкви” w Supraślu. Prosił o pozwolenie na usunięcie tego ikonostasu i postawienie nowego. Komisja sprawiedliwie odpowiedziała, że ikonostasów zachodnio-europejskich w moskiewskich cerkwiach jest już wystarczająco wiele³⁹⁵ i ikonostas pozostał na swoim miejscu. Wydelegowany został wtedy Покрышкинъ Петр wraz z Л. И. Кырыловем. Dokonali dokładnego pomiaru świątyni, wykonali zdjęcia.

W 1908 z polecenia Carskiej Komisji przeprowadzono remont głównego hełmu przekrywającego kopułę. Naprawiono jej przechył w kierunku południowo zachodnim notowany jeszcze w 1778r. ³⁹⁶

W 1910 roku zdjęto część tabulatury drewnianej na ścianie południowej nawy bocznej. Freski, pod nią odkryte „restaurowano” bez wiedzy Carskiej Komisji. Dokonał tego w ocenie Иодковского „обрzydliwe” Ф. Ф. Бодаевы, miejscowy artysta.³⁹⁷ „Restauracja” ta objęła też górną część kopuły głównej i ornament wokół okien korpusu. „Bardzo grubo i w sposób bardzo niewierny odnowione w krzyczących anilinowych tonach, z dodatkiem ciężkiego brązowego koloru.”³⁹⁸ Oszczędzono tylko bęben kopuły. Trzy lata później prawdopodobnie ten sam artysta zajął się odsłoniętą spod tabulatury ścianą północną korpusu.³⁹⁹

W czasie pierwszej wojny światowej cerkiew nie ucierpiała. Jednak świątynia straciła cenne wyposażenie ruchome, którego część zabrali ze

³⁹³ Далматовъ 1892, с. 471

³⁹⁴ Далматовъ 1892, с. 470

³⁹⁵ Известия Императорской Археологической Комиссии. Вып. 26, стр. 26- Протоколы реставрационных заседаний; за Иодковский 1915, с. 263

³⁹⁶ Покрышкинъ 1911, с. 10

³⁹⁷ Иодковский i 1915, с. 265

³⁹⁸ Иодковский 1915 с. 265

³⁹⁹ Иодковский 1915, с. 267

sobą wyjeżdżający do Rosji mnisi, a reszta, zostawiona bez opieki uległa rozproszeniu.⁴⁰⁰

W 1919 roku cerkiew zamknięto i opieczętowano.⁴⁰¹(il.18-19) Pozostała zamknięta przez osiem lat, do momentu kiedy księża katolicy zaczęli odprawiać w niej nabożeństwa.⁴⁰² W 1922 roku przyjechała do Supraśla komisja, która sporządziła raport.⁴⁰³ Po inspekcji zdecydowano przeprowadzić drobny remont dachów, na który wojewoda Białostocki przyznał zapomogę w wysokości 1500 zł. *„Stan świątyni obecnie nieczynnej jest zresztą dobry, jakkolwiek zaniedbany”*.⁴⁰⁴ (il.21-22)

W 1939 roku przeprowadzono gruntowną konserwację ikonostasu.⁴⁰⁵ Ze wspomnień Ks. Wacława Dorabiały z Towarzystwa Salezjańskiego rezydującego w Supraślu, pieniądze na remont w wysokości 10 tys. złotych dał gen. Sławoj Składkowski, a konserwację przeprowadziło kilka osób z Warszawy *„niedbale i powierzchownie”*.⁴⁰⁶ Z najwyższej kondygnacji ikonostasu wyjęto sześć obrazów na płótnie, zwinięto je na drewniany wał i miały być wysłane do Warszawy w celu dalszej konserwacji. Nigdy do tego nie doszło. Ponieważ wkroczyła Armia Czerwona.

Wraz z rozpoczęciem drugiej wojny światowej, w 1939 roku, wojska rosyjskie ulokowały w cerkwi kuźnię z kilkunastoma paleniskami i kowadłami. W paleniskach tych spłonął słynny modrzewiowy ikonostas z 1664 roku, ołtarze i całe ikony. Czego nie spalono, to dewastowano i plugawiono: wytlukiwano oczy we freskach, jak wysoko z konia sięgał żołnierz siekierą, na taką wysokość freski zostały skute ze ścian, z ikon pisanych na blasze zrobiono chodnik.⁴⁰⁷ Z tych malowanych na blachach miedzianych zrobiono także według przekazu innych świadków menażki i kociołki. Czego nie udało się zniszczyć, wywieziono i zakopano gdzieś w lesie.⁴⁰⁸

⁴⁰⁰ Maroszek 1994 C, s. 53

⁴⁰¹ Bołtryk 1995, s.168

⁴⁰² Maroszek 1994 C, s. 50 -51

⁴⁰³ Sosna ks 2004, s. 677

⁴⁰⁴ Wojciechowski 1930-1931, s. 243-318; *Kronika konserwatorska* 1930-1931, s. 323-354

⁴⁰⁵ Kochanowski 1958, s. 24

⁴⁰⁶ Dorabiała ks. 1994, s. 155

⁴⁰⁷ Hajduk 1989, s. 521

⁴⁰⁸ Załęski 2004, s. 54

Już rok później zniszczeniu uległa część dachu i wieżby dachowej nad korpusem głównym. Zdjęto też wszystkie krzyże, hełmy wieńczące wieże i kopułę centralną.⁴⁰⁹ (il.23-24) Najgorsze nastąpiło jednak w nocy z 21 na 22 lipca 1944 roku, kiedy wycofujące się z Supraśla wojska niemieckie podłożyły ładunki i wysadziły cerkiew w powietrze.⁴¹⁰ Perła szesnastowiecznego budownictwa cerkiewnego została obrócona w stos gruzów. (il.44-47)

2. Historia prowadzonych prac konserwatorskich.

Cerkiew Zwiastowania została zniszczona niemal całkowicie, co obrazują zdjęcia wykonane po II wojnie. (il.44-47) Maria Brykowska sporządzając kartę zabytku tak opisała procentowo zniszczenia: fundamenty – 10%, ściany zewnętrzne – 90%, ściany wewnętrzne - 100%, sklepienia, stropy, konstrukcja dachowa, pokrycie dachu – 100%.⁴¹¹ Najwięcej murów zachowało się w elewacji frontowej- do wysokości 3,5 m. Największej dewastacji uległy mury tam gdzie podłożone zostały ładunki, aż do granitowych bloków fundamentów, w ścianie północnej, oraz części północnej prezbiterium.⁴¹² Sklepienie krypty uległo całkowitemu zawaleniu. Stosunkowo najlepiej zachowały się mury czterech wież. We wnętrzu pozostały zarysy czterech filarów do wysokości około 1 m.⁴¹³ Zachowany stan ruiny obrazuje inwentaryzacja przeprowadzona w 1946 roku⁴¹⁴.(il.48)

Prace przy cerkwi rozpoczęto dość późno. W pierwszej kolejności w latach 1945-46 dokonano transferu ocalałych fragmentów malowideł z ośmiobocznych filarów. Zabezpieczono 33 fragmenty malowideł.(il.45-47)) Natomiast ich konserwację podjęto dopiero w 1964 roku w Pracowni Konserwacji Zabytków w Warszawie.⁴¹⁵ Tak odnowione polichromie stały się częścią ekspozycji muzealnej, najpierw w Białymstoku, potem w

⁴⁰⁹ Kochanowski 1958, s. 11

⁴¹⁰ Bołtryk 1995, s. 178

⁴¹¹ Brykowska 1959

⁴¹² Kochanowski 1958, s. 20; Filipczuk 1960, s. 2-3

⁴¹³ Kochanowski 1958, s. 20

⁴¹⁴ *Supraśl* 1946

⁴¹⁵ Lebedzińska 1968,

Supraśl. (il.56) Wykonano także makietę, rekonstruującą zniszczoną cerkiew, na wystawę z okazji „XX- lecia PRL”. (il.56a,b)

W dalszej kolejności zajęto się ruiną cerkwi. Odgruzowano ją w latach 1956- 1958 (il.49) z funduszu i pod nadzorem Wojewódzkiego Konserwatora Zabytków w Białymstoku.⁴¹⁶ Wtedy też wykonano inwentaryzację pomiarowo- rysunkową⁴¹⁷ i sporządzono pierwszą kartę zabytku.⁴¹⁸

W 1959 rozebrano kikuty filarów ośmiobocznych oraz fragment muru z półkolistą arkadą pod chórem muzycznym i częściowo uzupełniono ubytki ścian.⁴¹⁹ Chciano w ten sposób uczytelnić obrys założenia.⁴²⁰ Gruz został usunięty, a dobrą cegłę zabezpieczono. W trakcie tych prac nie natrafiono na żadne pozostałości ikonostasu i chóru muzycznego, znaleziono jedynie fragmenty więźby dachowej.⁴²¹

Pojawił się projekt zabezpieczenia pozostałości cerkwi jako trwałej ruiny z zachowaniem czytelności rzutu najstarszych murów zewnętrznych świątyni oraz podziału i fragmentów architektury wnętrza. Nieistniejącą XVII wieczną kruchtę i XIX wieczną ciepłą cerkiew zamierzano zaznaczyć pasem kamieni lub cegieł, tak aby można było odczytać ich rzuty i odróżnić od murów wcześniejszych. Projekt zakładał także zachowanie nieregularnej linii murów, do wysokości otworów okiennych, stosując stopniowanie wysokości ścian, wykonanie schodów ceglanych w wieżach do wysokości korony muru, oraz zabezpieczenie wież namiotowymi, ośmiobocznymi daszkami o konstrukcji drewnianej, pokrytej blachą.⁴²² (il 50)

Założenia te zostały zrealizowane częściowo. Koronę murów ruiny przykryto betonową płytą, nie zachowując nieregularnej linii. Starano się natomiast zachować dawny wątek murów z dekoracyjnym układem z glazurowanej cegły.

⁴¹⁶ Kochanowski 1958, s. 11

⁴¹⁷ *Ruiny* 1958,

⁴¹⁸ Brykowska 1959

⁴¹⁹ Filipczuk 1960, s. 2-3

⁴²⁰ Kornecki 1979

⁴²¹ Paszkowski 1980, s. 4

⁴²² Filipczuk 1960, s. 2-3

W latach sześćdziesiątych i siedemdziesiątych ponownie prowadzono inwentaryzację⁴²³ i niezbędne prace konserwatorskie, ponieważ stan zachowania ruin obiektu uległ pogorszeniu. Pod wpływem czynników atmosferycznych część murów ceglanych oraz płyta betonowa uległa wykruszeniu.⁴²⁴ Zaś wewnątrz rosła trawa. W latach siedemdziesiątych płytę betonową zastąpiono izolacją z papy na lepiku, a trawę zarastającą wewnątrz cerkwi zastąpiono żwirem. Zastosowano stopniowanie wysokości ścian.⁴²⁵(il.51)

Stan zachowania ruiny w czerwcu roku 1979, w którym powstała druga karta ewidencyjna został określony jako dobry.⁴²⁶

3. Historia rekonstrukcji.

Za początek powojennej rekonstrukcji świątyni należy uznać datę 14 stycznia 1983 roku, kiedy to wojewoda podlaski wyraził zgodę na odbudowę cerkwi.⁴²⁷ Przed rozpoczęciem prac rekonstrukcji cerkwi Zwiastowania NMP należało rozwiązać szereg problemów niezbędnych dla prawidłowego przebiegu prac. Szczególną trudnością były niewystarczające lub sprzeczne materiały źródłowe. Dodatkowo liczne zmiany funkcji i wyglądu na przestrzeni czasu, utrudniły przyjęcie programu prac konserwatorskich.

Po długiej i wnikliwej analizie dokumentów i archiwalnych zdjęć opracowano projekt rekonstrukcji cerkwi. Najlepiej udokumentowanym był widok świątyni z XX wieku. Jednak zmiany jakie zaszły w okresie przyłączenia klasztoru do Kościoła unickiego (1635-1839), zmieniły jej funkcję i wygląd. Przestała wtedy być *kaotlikonem* główną świątynią monasteru, zakryto również prawosławne freski. Było to istotne, ponieważ cerkiew miała stać w centrum odradzającego się prawosławnego klasztoru. Oparcie rekonstrukcji na dwudziestowiecznym obrazie wydałoby się niepraktycznym. Argumenty przemawiały za tym, by

⁴²³ Małofiejew 1973, s. 2

⁴²⁴ Paszkowski 1980, s. 3

⁴²⁵ Paszkowski 1980, s. 4-5

⁴²⁶ Kornecki 1979

⁴²⁷ Pismo Wojewody Podlaskiego nr WZ 8334/16/83 z dnia 14.01.1983; za: Musiuk 2006, s.145-149

odtworzyć świątynię w pierwotnej prawosławnej formie, a więc z początku XVI wieku.⁴²⁸ Kształt wieńczących kopuł też być kwestią dyskusji na sympozjum zorganizowanym w Supraślu. Prof. Aleksander Grygorowicz proponował powrót do wzorca z ikony z 1644 roku., z kształtem cebulastym.⁴²⁹ Jednak brak wystarczających materiałów źródłowych zarówno pisanych, jak i przede wszystkim ikonograficznych na to nie pozwalał. W rezultacie projekt rekonstrukcji został oparty na bogatej bazie materiałów historyczno-ikonograficznych z XIX i XX wieku, z podkreśleniem ściśle obronnego charakteru budowli.⁴³⁰ Autor projektu Jerzy Kuźmienko zrezygnował z późniejszego przedsionka dostawionego w połowie XVII wieku i tylnej dobudówki, tzw. „cieplej cerkwi” z XIX wieku. (il.52-53)

Oдноśnie odbudowy pojawiło się parę artykułów polemicznych. Bp Sawa napisał apel do wiernych w sprawie rekonstrukcji cerkwi klasztornej: *„na wszystkich nas teraz spoczywa obowiązek odbudowy jej w pierwotnym stanie zgodnie z ocalałą dokumentacją.”*⁴³¹ Pojawiły się obawy szczególnie ze strony katolickiej następującej treści: *„czy więc przyszła cerkiew ma być pozbawiona późniejszych dodatków bazylikańskich?(...) to określenie rekonstrukcji „w pierwotnym stanie” budzi niepokój i wątpliwości.”*⁴³² Należy zaznaczyć, że wszystko to toczyło się w okresie sporu o budynki klasztorne.

Pierwszym etapem rekonstrukcji, który rozpoczęto 1 lipca 1983 roku, było rozebranie tych części murów, które wzniesiono w ramach prac konserwatorskich po II wojnie światowej. W odsłoniętej krypcie przeprowadzono prace archeologiczne. Marek Zalewski z Muzeum Archeologicznego w Warszawie prace i ich efekt w postaci dokumentacji przechowywanej w Archiwum WUOZ nazwał *„bezpowrotnie straconą niebywałą okazją na kompleksowy program rozpoznania archeologiczno-architektonicznego.”*⁴³³

⁴²⁸ Musiuk 2006, s. 148

⁴²⁹ *Sympozjum w Supraślu* 1993, s. 5

⁴³⁰ Miłobędzki Adam, *Uzgodnienia konsultacyjne*[w:] Kuźmienko 1985, s. 3

⁴³¹ Sawa bp 1983, s.

⁴³² Beatitudini 1983, s. 47

⁴³³ Zalewski 1994, s. 95

Po usunięciu gruzów przystąpiono do budowy podziemi cerkwi. Podpiwniczono całą cerkiew, a nie jak pierwotnie- tylko część ołtarzową, w której znajdowała się krypta. ⁴³⁴ W dniu 2 czerwca 1984 roku został poświęcony i położony kamień węgielny pod rekonstrukcję cerkwi Zwiastowania NMP.

Na betonowo – kamiennych ścianach piwnic i ponad żelbetowym stropem wzniesiono ściany ceglane zewnętrzne i wewnętrzne. (il.54-55)

Iglice z krzyżami wystawiono w 1996 r. w przyszłym roku miała być przykryta dachem⁴³⁵. W 1998 roku zakończono prace nad rekonstrukcją murów cerkwi. Pokryto blachą dachy obiektu, wykonano okna i drzwi.⁴³⁶ 19 maja 1999 hełm kopuły cerkwi zwieńczono pozłacanym krzyżem.

Kolejne lata przebiegały na pracach wykończeniowych elewacji. We wrześniu 2003 roku zdjęto rusztowania, które przez kilkanaście lat oplatały cerkiew.⁴³⁷(il.57)

Prace przy odbudowywanej cerkwi zostały już zakończone. Przynajmniej jeżeli chodzi o bryłę budynku i elewacje. Dalsze prace będą dotyczyć jej wnętrza, wyposażenia cerkwi, tynkowania i rekonstruowania polichromii. Obecnie trwają prace przygotowawcze do rozpoczęcia rekonstrukcji wnętrza świątyni.

⁴³⁴ Musiuk 2006, s. 148

⁴³⁵ *Z życia* 1996, s. 11-12

⁴³⁶ Musiuk 2006, s. 149

⁴³⁷ Radziukiewicz 2003, s.

IV. OPIS FORMALNY.

1. Opis formalny cerkwi przed zburzeniem.

Opis ten powstał na podstawie rysunków Покрышкина Петра ⁴³⁸ (rzut- Il. 25, przekrój poprzeczny-Il. 27) oraz bardziej dokładnego rzutu Adolfa Szyszko- Bohusza⁴³⁹ (il.26). Do opisu wyglądu zewnętrznego wykorzystałam grafikę n/p obrazu W. Dmochowskiego z pocz. XIX wieku⁴⁴⁰, (il.12) rysunek В. Грязнова⁴⁴¹ z 1886 lub 1889 roku (Il. 14), oraz zdjęcia archiwalne przechowywane w Archiwum Wojewódzkiego Konserwatora Zabytków w Białymstoku⁴⁴².

Cerkiew p.w. Zwiastowania Najświętszej Marii Panny usytuowana była w centrum dziedzińca, który tworzył kompleks zabudowań monasterskich. Mury cerkwi z trzech stron otaczały : od wschodu Pałac Opatów (Archimandrytów), od południa i północnego-zachodu barokowe zabudowania gospodarcze z cerkwią p.w. Św. Jana Ewangelisty, od zachodu zaś bramą dzwonnica. Cerkiew stała na osi wschód- zachód wyznaczonej przez pałac Opatów i bramę- dzwonnice. (Il. 58)

Cerkiew była orientowana, wzniesiona z cegły. Budynek rozplanowany na rzucie prostokąta ujęty był w narożach okrągłymi wieżami schodowymi. Zamykało go od wschodu krótkie, trójbocznie zamknięte prezbiterium. Do niego przylegały prostokątne niskie aneksy, od północy- prothesis, od południa- diakonikon. Od zachodu korpus poprzedzała niska kwadratowa kruchta.

Wewnątrz korpusu cztery filary tworzyły podział trzy nawowy systemu halowego. Nawa główna była dwa razy szersza od naw bocznych. Trzy przęsła również wykazywały nierówną szerokość. W części zawartej między filarami wznosiła się kopuła oparta na wysokim ośmiobocznym bębnie i żagielkach. Filary od prezbiterium miały przekrój ośmioboczny, wspierały ostrołuki arkad międzynawowych. Dwa pozostałe filary były

⁴³⁸ Покрышкинъ 1911, рис. 2-3

⁴³⁹ Szyszko- Bohusz 1915, s. 331-376,

⁴⁴⁰ Габрусь 2001, с. 35

⁴⁴¹ Батюшковъ 1890, с. 165

⁴⁴² Kochanowski 1958; Kordecki 1979; Małofiejew 1973; Piłaszewicz 1974

prostokątne połączone murami wewnętrznymi tworzyły empore. Całą szerokość przęsła zachodniego zajmowała empora dołem otwarta do naw trzema przejściami. Podział pod empore nie odpowiadał podziałowi naw w korpusie. Pod empore trzy pola sklepienne miały równą szerokość. W środkowym było sklepienie kryształowe, w bocznych gwiaździsto- sieciowe. W przęsle wschodnim nawy głównej znajdowało się sklepienie gwiaździste, w nawach bocznych krzyżowo- żebrowe. Prezbiterium, prothesis i diakonikon były sklepienie kolebkowo. W kruchcie sklepienie gwiaździste czteroramienne.

Nad prezbiterium znajdował się skarbiec dostępny z baszty północno- wschodniej. Pod nawą środkową i prezbiterium była krypta. Wejście do niej znajdowało się w posadzce pod kopułą. Interesujące jest również to, że przy wejściu do krypty wschodu wydrążona została studnia, która miała dostarczać obrońcom wodę.⁴⁴³

W rzucie poziomym budowli widoczne było odchylenie osi prezbiterium od osi głównej budynku ku północy. Punkt styku tych osi znajdował się pod łukiem tęczowym.

W widoku zewnętrznym świątynia podzielona była wyraźnie na dwie kondygnacje. Oddzielał je od siebie szeroki pobielony pas gzymsu z nadwieszonym gankiem, mieszczącym machikuły i otwory obserwacyjne. W kondygnacji pierwszej na elewacjach w partii cokołowej, do wysokości okien przebiegał wzór rombowy z zendrówki. Wydzielał go pobielony poziomy pas fryzu ząbkowego. W drugiej kondygnacji widniały cztery szczyty w przestrzeniach między wieżami.

Wejście do cerkwi prowadziło przez przedsionek od jego strony zachodniej oraz północnej i południowej. W przedsionku zastosowano również stylizowane machikuły w formie blend zamkniętych półkolem oraz fronton.

Okna w elewacji zachodniej były koliste, umieszczone pod machikułami, stanowiły oświetlenie chóru. Szczyt przylegał krawędziami do wież. Płaszczyznę szczytu ograniczał łuk odcinkowy, mieszczący pięć

⁴⁴³ Zalewski 2005, s. 11

prostokątnych blend zamkniętych półkolami. Mieściły się w nich w dwóch poziomach otwory strzelnic.

W elewacji północnej były dwa wysokie okna od strony ołtarzowej i dwa małe umieszczone na osi pionowej oświetlające empore i chór. Otwory te zamknięto ostrołukowo, były obustronnie rozglifione, profilowane, ujęte w prostokątnych wnękach. Szczyt elewacji bocznej nie przylegał do krawędzi wież, miał wykrój zbliżony do łuku w ośli grzbiet, z wpisanym profilowanym półkolem. W płaszczyźnie tej znajdował się prostokąt z dwiema blendami. Okrągłe otwory strzelnicze mieściły się w dwóch rzędach.

Analogiczne rozwiązanie posiadała elewacja południowa.

Wieżę sięgającą wysokością kalenicy dachu budowli założono na planie koła. W górnej kondygnacji przechodziły w ośmiobok poprzedzone pasem z fryzem ząbkowym. Analogiczny fryz występował w zwieńczeniu wież. Każda ściana ośmioboku zawierała blendę zamkniętą półkolem. W nich umieszczono otwory strzelnicze. Wieże zespolone były z narożami korpusu, zachodnie bardziej występowały przed lico budynku- flankowały mury.

Ośmioboczna wieża kopuły podzielona na dwie kondygnacje fryzem ząbkowym posiadała w każdym boku niskie prostokątne okno zamknięte półkolem, a nad oknem prostokątną blendę.

W elewacji wschodniej szczyt w większości zasłaniał dach prezbiterium, którego płaszczyzna wtopiona narożami w wieże zamknięta była łukiem odcinkowym. Prezbiterium oświetlały okna umieszczone w prostokątnych niszach. Ściana zamykająca prezbiterium posiadała u dołu drzwi prowadzące do krypty. Pięterko w prezbiterium stanowiące skarbiec oświetlały okna umieszczone od północy, południa oraz wschodu. Wszystkie okna prezbiterium zamknięte łukami odcinkowymi. Oba aneksy – prothesis i diakonikon były niższe od prezbiterium, sięgały jego połowy wysokości. W nich umieszczono po jednym oknie zamkniętym półkolem.

Dach nad korpusem był wysoki, dwuspadowy, o wyrzuszonych połaciach. Przecinały go poprzeczne przekrycia dwuspadowych szczytów.

Dach nad prezbiterium również dwuspadowy, z wielopołaciowym nakryciem.

Wieżę środkową wieńczył hełm baniasty ze zdwojoną latarnią i krzyżem. Wieże narożne miały analogiczne pomniejszone hełmy baniaste z iglicami, również zwieńczone krzyżami .

Na zdjęciach i rzucie Pokryszkina widoczna jest ponadto dobudowana od pd.- wsch. do diakonikonu tzw. „letnia cerkiew”. Wzniesiona została na rzucie prostokąta i pokryta czterospadowym dachem. Niska, sięgała wysokością do połowy okien prezbiterium. (il.20)

Faktury murów zewnętrznych w większości ceglane. Dodatkowo tynki pokrywały elementy detalu architektonicznego korpusu, w tym wydatny gzyms z machikułami, obramienia okien, fryz ząbkowy, do tego szczyty, oraz wieżę środkową i ośmioboczne zwieńczenia wież narożnych.

Wnętrze cerkwi było tynkowane, zawierało polichromie, oprócz przestrzeni pod chórem muzycznym.⁴⁴⁴ Całość wewnętrznej powierzchni cerkwi Zwiastowania zdobiły freski zawierające sceny z życia Chrystusa, Marii oraz liczne postacie świętych i męczenników, apostołów, proroków, archaniołów i cherubinów układające się w uporządkowany cykl, którego kompozycja i symbolika w pełni odpowiadały kanonom chrześcijaństwa wschodniego.⁴⁴⁵

Prezbiterium zdobił wystrój sztukatorski, który tworzyły pilastry kanelowane i gzymsy, oraz takie elementy jak rozety, rokajle i ozdobne ramy ujmujące obrazy o tematyce sakralnej. (il. 39-40)

Posadzki ułożone były z kwadratowych płyt marmurowych szarych i szaro- czerwonych,⁴⁴⁶ zaś w ołtarzu podłoga była drewniana.⁴⁴⁷

2. Opis cerkwi po odbudowie.

Sporządzanie opisu cerkwi istniejącej- odbudowywanej mija się z celem, ponieważ z założenia miała to być wierna kopia poprzedniej. Ograniczę się

⁴⁴⁴ Далматовъ 1892, c. 470

⁴⁴⁵ Na temat fresków, ich historii, autorze, technice, opisie patrz:

Kotyńska 1986, s. 33-47; Lebedzińska 1968; Petkovic 1989, s. 293- 320; Siemaszko 1995, s. 13-63; Siemaszko 2006; Szymański 1972, s. 161-180

⁴⁴⁶ Kochanowski 1958, s. 18

⁴⁴⁷ Далматовъ 1892, c. 467

więc do wskazania ewentualnych różnic i przedstawienia trudności jakie napotkano przy rekonstrukcji.

.Przy dochowaniu wierności pierwotnemu ukształtowaniu elewacji wprowadzono tylko niezbędne modyfikacje w zakresie konstrukcji i fizyki budowli oraz instalacji grzewczej. W celu podkreślenia pierwotnie ściśle obronnego charakteru budowli zrezygnowano z późniejszego przedsionka (XVII) dostawionego do elewacji frontowej na korzyść zrekonstruowania pierwotnego wejścia z broną. (il.59) Taki przedsionek dostawiony pod machikułami zaburzał ich funkcje obronne- ostrzeliwanie podchodzących pod mury. Zrezygnowano także z odbudowywania tzw. „cieplej cerkwi” powstałej w XIX wieku z tych samych przyczyn. Chciano podkreślić w ten sposób spójność architektury cerkwi Zwiastowania i nawiązać do pierwszego jej stulecia istnienia, w którym prezentowała się najbardziej harmonijnie.⁴⁴⁸ (il.59-61)

Wykorzystując nowoczesne rozwiązania starano się jednak ukryć je pod historycznym płaszczem. Np. żelbetowe zbrojone fundamenty z zewnątrz licowano cyklopami granitowymi, przywracającymi wygląd, charakter i lico pierwotnej ściany fundamentowej obiektu. Ściany piwnic przykryto stropami żelbetowymi. We wszystkich filarach, stropach zastosowano wzmocnienia żelbetowe. Niewidoczne części muru , nielicowane, zostały wzniesione z wszelkiej dostępnej cegły, odpowiadającej wymaganej klasie nośności.⁴⁴⁹ Na zewnątrz w elewacjach użyto cegły klinkierowej formatu gotyckiego.(il.69-70) Obramienia okienne i drzwiowe wykonano z cegły fasonowej z betonu. (il. 64-67)

Jak już wspomniałam miała być to wierna kopia. Powtórzono, zatem odchylenie osi prezbiterium od osi głównej, co spotkało się z pewnymi trudnościami. Wpłynęło ono min. na kształt nieregularny sklepienia gwiaździstego, które jednak zrekonstruowano w historycznym, oryginalnym kształcie. (il. 75) Powtórzono także jak się okazało przy dokładnych analizach komputerowych nieregularny ośmiobok wieży kopułowej.⁴⁵⁰ (il. 73)

⁴⁴⁸ Kuźmienko 1985, s.3

⁴⁴⁹ Kuźmienko, Bałasz 1993, s. 2

⁴⁵⁰ Rogala 2000, s. 239-246; Rogala 2006, s. 181-186

We wnętrzu zmodyfikowano niedawno koncepcję rekonstrukcji. Na chórze wymurowano balkon otwierający się na cerkiew, widoczny na archiwalnych zdjęciach. Niedawno jednak skuto go. Powstał w XVIII wieku, a przy rekonstrukcji chciano powrócić do pierwotnego wyglądu sprzed okresu unii. Podobnie chór przy rekonstrukcji otwarto trzema łukami na cerkiew. Obecnie dwa boczne zamurowano.⁴⁵¹(il.73)

Przyglądając się elewacjom dostrzec można także pewne różnice. W wieżach południowych w ośmiobocznych zwieńczeniach pierwotnie były wysokie blendy, w których do połowy wysokości umieszczono okna. (il. 16) Zaś w północnych blendy i okna były niskie, a widoczne było jeszcze jedno piętro z małutkimi prostokątnymi otworami, zapewne obserwacyjno-strzelniczymi. W rekonstrukcji pominięto je, ujednolicono wygląd wszystkich wież, podporządkowując je wygladowi wież południowych. (il. 62) Zrezygnowano także z pobielenia niektórych części dekoracji architektonicznych, min. fryzu ząbkowego w partii cokołowej, (il. 60), pól między krawędzią prostokątnej wnęki okien a profilowanym rozglifieniem wszystkich otworów okiennych, (il. 66-67) rozglifienia otworu okiennego skarbcza w elewacji wschodniej, (il. 61) gzymsu wieńczącego z machikułami, czy wreszcie prostokątnej wnęki wejścia głównego w elewacji zachodniej.(il.64-65) Ten sposób opracowania jest niezgodny ze znaną, zachowaną ikonografią XIX i XX- wieczną. (il. 20, 22) Uzasadnienia brakuje również w planach i projekcie rekonstrukcji cerkwi. Agnieszka Płocka, pisząca pracę magisterską o rekonstrukcji cerkwi supraskiej stwierdza, iż jest to sprzeczne z główną koncepcją- przywrócenia stanu z przełomu XIX i XX wieku.⁴⁵²

⁴⁵¹ Na podstawie wywiadu przeprowadzonego w Supraślu, na miejscu z o. Sawą dnia 9 października 2007

⁴⁵² Płocka 2005, s.44

V. ANALIZA FORM.

1. Geneza form.

Monasterska cerkiew w Supraślu jest niewątpliwie ciekawym i niepowtarzalnym dziełem architektury, na którego kształt złożyło się wiele czynników. Biorąc pod uwagę położenie geograficzne, był to specyficzny region- pogranicze Korony Polskiej i Wielkiego Księstwa Litewskiego. Mieszały się tu zarówno wpływy łacińskiego Zachodu i pozostającego w zasięgu kultury bizantyjskiej Wschodu. Miało to swoje przełożenie zarówno w burzliwej historii monasteru, jak i w architekturze jego cerkwi.

Analizując genezę oraz poszukując źródeł inspiracji pokażę jak wiele czynników miało wpływ i odbicie w tym niewielkim zabytku.

▪ Plan

Patrząc na plan cerkwi (il. 25) w Supraślu wyodrębnia się prostokąt korpusu, z szerszą nawą główną i węższymi bocznymi, oraz trójbocznie zamknięte prezbiterium. Biorąc pod uwagę przeróbki wynikające z dostosowania wnętrza do budowy (przebudowy) kopuły centralnej, możemy przyjąć, że pierwotnie filary rozstawione były na takiej szerokości, jaką mamy pod chórem, co tworzyło rzut prostokąta z czterema jednakowymi filarami. Jednak biorąc pod uwagę plan po zastosowaniu kopuły odnajdujemy bliską analogię w najstarszej zachowanej murowanej cerkwi gotyckiej w **Rohatynie** (XIV w.) (il. 83) . Podobieństwem uderza zwłaszcza zastosowanie podziału od zachodu, z grubymi murami pod chórem muzycznym, a dalej filarami dzielącymi wewnątrz na szerszą nawę główną i węższe boczne. Podobnie też w obu cerkwiach prezbiterium zakończono wielobocznie, z aneksami od północy i południa. Różnice widać dopiero przy analizie bryły. W miejscu, gdzie w Supraślu znajduje się chór, w Rohatynie wyprowadzona jest wieża. Jednak podobieństwo zauważamy w partii prezbiterium, oraz dekoracji elewacji.

Plan kwadratu, z czterema środkowymi filarami przeznaczonymi do podtrzymywania kopuły, charakterystyczny był dla architektury

bizantyńskiej. Filary dzieliły plan świątyni na dziewięć pól sklepiennych, przeważnie kwadratowych, a pola środkowe stanowiły ramiona równoramienne krzyża greckiego. Plan ten przyjął się najpierw w Kijowskiej Rusi szczególnie w XII-XIII wieku w Kijowie, Czernihowie.⁴⁵³ Potem powędrował dalej na północ do Nowogrodu gdzie rozwinął się w XII-XIV wieku.⁴⁵⁴ A potem wraz z rozwojem Moskwy w XIV wieku i wiekach następnych wzór czterech podpór dzielących przestrzeń funkcjonował, nawet w tak wielkich realizacjach jak sobór Zaśnięcia MB (1475-1479) wzniesiony przez Włocha. (il.99)

Plan taki spotykany jest także na zachodzie w XIII wieku. Ożywa w późnym gotyku za sprawą kościoła NMP w Norymbergii (1355-1361). Na Litwę trafił już w końcu XIV wieku wraz z pierwszą murowaną świątynią katolicką- katedrą w Wilnie (il.84), bardzo szybko się rozprzestrzenił i przyjął. Jeszcze w Wilnie powstał kościół św. Mikołaja, (il. 85) a w 2 połowie XV wieku kościół w Iszkłodzi. (il.86) Tu podobnie jak w Supraślu zastosowano bardzo wąskie nawy boczne, przy szerokiej nawie głównej. Gotyckie budownictwo kościelne bezpośrednio wpłynęło na budownictwo cerkiewne, które przyjęło analogiczną kompozycję i sklepienia gotyckie. Np. cerkiew Borysa i Gleba w Nowogródku (1517-1519), fundacji Konstantego Ostrogskiego, (il. 87) czy cerkiew św. Ducha w Kodniu (1520-1530), (il. 88) wojewody nowogródzkiego Pawła Sapiehy, powtarzającej niemal identycznie wygląd kościoła w Iszkłodzi.⁴⁵⁵ W Polsce taki schemat kościoła z czterema podporami zachowany jest w Bydgoszczy na Kujawach (ok. 1500), w Kątach Wrocławskich na Śląsku, także z ok. 1500, (il.89), czy w Kleczewie w Wielkopolsce z 1 poł. XVI wieku (il.90)

Należy też zwrócić uwagę na szerszą nawę główną od bocznych. Zjawisko to znane jest z architektury ruskiej XII wieku. Cecha ta jest związana z zastosowaniem kopuły. Opierała się ona na czterech filarach, gdzie średnica bębna odpowiadać miała kwadratowi pod kopułą i

⁴⁵³ Косточкин 1971, с.11

⁴⁵⁴ Polkowski 1930, s. 168-170

⁴⁵⁵ Габрусь 2001, с.31-33

szerokością nawy głównej.⁴⁵⁶ Z takim zabiegiem choć bez kopuły mamy do czynienia we wspomnianym już kościele w Iszkłodzi.

▪ **Układ przestrzenny**

Na bryłę cerkwi w Supraślu składa się zbliżony do sześcianu korpus części nawowej, zwieńczony strzeliście wznoszącym się pięciogłowiec o zwartej grupie ośmiobocznych bębnow kopuł, między, którymi zarysowały się szczyty zamykające wyloty sklepień. Od wschodu z głównym korpusem związane było wysokie trójbocznie zamknięte prezbiterium i niższe dwie boczne zakrystie.

Genezy takiego układu znów można szukać zarówno na wschodzie, w Bizancjum, jak i na zachodzie. Zaczę od rozwiązań stosowanych najwcześniej w Bizancjum.

O ile wspólny genetycznie jest plan dla wschodu i zachodu, to w układzie przestrzennym już zauważamy różnice. Dla wschodu charakterystyczny jest układ krzyżowo- kopułowy. To jeden z najbardziej znanych z wielkiej liczby układów świątyń bizantyńskich zwieńczonych kopułami, który rozpowszechnił się w Konstantynopolu w końcu IX w. po zakończeniu sporu ikonoklastycznego.⁴⁵⁷ Mówiąc najprościej, kościół ten ma kształt sześcianu na pierwszym poziomie, a na drugim kształt krzyża. Sklepienie kopułowe spoczywa na tamburze, znajdującym się na przecięciu ramion krzyża. Pomiedzy ramionami krzyża znajdują się mniejsze sklepienia krzyżowe lub kopuły. Schematycznie kościół taki przedstawia ilustracja. (il.91) Najstarszym przykładem takiej świątyni bizantyńskiej z kopułą na tamburze jest Hagia Sophia w Salonikach, pochodzący jeszcze z VIII wieku. Stała się wzorem skrytalizowanym już w wieku następnym i rozprzestrzeniającym się na terenach cesarstwa bizantyńskiego. W kościele klasztorным Hosios Lukas (XI w) (il.92a), Nerezi (1164) (il.92b) i jeszcze w Salonikach w kościele św. Apostołów (1312- 1315) (il.92c) powtórzono schemat kościoła krzyżowo- kopułowego.

⁴⁵⁶ Кацэр 1956, с. 46

⁴⁵⁷ Yiannias 1999, s.315

Stworzony w ten sposób idealny układ dośrodkowy rozpowszechniony w Bizancjum przyjął się najpierw w Grecji, a potem powędrował na Ruś.

Dla Bizancjum oprócz układu krzyżowo-kopułowego charakterystyczne są trzy typy rozwiązań partii szczytowej. Pierwszy z nich centralny z kopułą - skryształizowany został w świątyni Hagia Sophia w Konstantynopolu (532-537 r.) (il.93), ale występował także w kościele Bachusa i Sergiusza w Konstantynopolu. (il.94) W typie tym kopuła w kształcie półkuli była osadzona wprost na podstawie koła i osobnego tamburu nie miała. W drugim typie w zwieńczeniu pojawił się już wysoki bęben kopuły głównej osadzonej na skrzyżowaniu naw, do tego otaczały go cztery mniejsze kopuły umieszczone na czterech końcach krzyża greckiego. Rozwiązanie takie występuje np., w kościele Apostołów (546 r.) (il. 95) czy późniejszym kościele św. Marka w Wenecji (1063-1097) (il. 96) . Trzeci typ tzw. „*quincunx*” tym się różni od poprzedniego, że cztery kopuły występują wokół centralnej kopuły, ale na rogach, na tych kwadratowych polach, w planie, które powstają wskutek wpisania równoramiennej krzyża w kwadrat. Co ciekawe, typ ostatni bywa wyprowadzany również z architektury sasdanidzkiej Persji, z tradycji hellenistycznej, z budownictwa Anatolii albo też z kościołów krzyżowo-kopułowych, jak wspomniana Hagia Sophia w Salonikach. Nie ustalono także miejsca, gdzie po raz pierwszy pojawiło się tego rodzaju rozwiązanie.⁴⁵⁸ Wszystkie wymienione typy rozwiązań partii szczytowej powstawały wraz z rozwojem stylu bizantyńskiego. Pojawienie się w końcu bębna, było praktycznym rozwiązaniem, ponieważ doświetlał on wnętrze. W XI wieku był już tak wysoki, że przekraczał znacznie połowę swej średnicy. Równocześnie wydłużyły się jego okna, stały się smuklejsze.

Dla nas najważniejszy jest ten ostatni typ „*quincunx*”, przejęty i szczególnie rozpowszechniony na Rusi i w Rosji, zwany z rosyjskiego „*пятиглавемь*”. W typie tym najlepiej został rozwiązany problem ciężenia kopuły, siły zostały rozłożone stopniowo i przeniesione na mury zewnętrzne za pomocą czterech sklepień. Narożniki były nakrywane

⁴⁵⁸ Pijoan 1993, s. 100

kopułkami oraz amortyzowały ciężenia kopuły głównej.⁴⁵⁹ Na zewnątrz dążono do symetrii i wysmuklenia elewacji. Jednocześnie rozczłonkowywano płaszczyznę przez wgłębienia w ścianach, gzymsy układanych z cegieł oraz wątkach kamiennych rozbijających ceglana płaszczyznę.⁴⁶⁰ Do charakterystycznych „пятиглави” należy najwcześniejszy powstały w Nowogrodzie sobór Sofijski (1045-1052) (il. 97), sobór Zaśnięcia MB w Czernihowie (1094- 1097) (il.98), Włodzimierzu (1158-1161), oraz późniejsze w Moskwie, wymieniony już sobór Zaśnięcia MB (1475- 1479) (il.99)

Jeżeli jednak chodzi o Supraśl, to tu typ piatigławy został zastosowany tylko pozornie. Co prawda mamy pięć głów- kopuł, jednak oprócz środkowej, narożne nie występują na polach powstałych z wpisania krzyża w sześcian, a na dostawionych na rogach wieżach. Czy można zatem mówić w tym przypadku o bizantyńskim „*quincunx*”? Jest to tylko naśladownictwo.

Na zachodzie system taki ze środkową kopułą na pendentywach wieńczącej cały układ z narożnymi kopułkami lub sklepieniami krzyżowymi, które częściej stosowano niż kopułki, zastosowanie znalazł już w baptysterium obrzadku wschodniego w Rawennie z V wieku. (il 100) . Potem po 800 roku w kościele Zbawiciela przy rezydencji biskupa Orleanu Teodulfa w Germigny-des-Pres.(il.101) Wykorzystywany był także później w całej Europie Zachodniej, zwłaszcza w Italii i południowej Francji (Perigueux ok.1120 il. 102), jednak ze względu na konieczność stosowania grubych ścian i filarów, a co za tym idzie, trudności w rozwiązaniu funkcjonalnym wnętrza świątyni, nie rozpowszechnił się szerzej.⁴⁶¹

Teraz zastanowić się należy nad rozwiązaniem części korpusowej. Ruś nie wchodziła w skład cesarstwa bizantyńskiego, jednak zaakceptowała tę sztukę i formy architektoniczne. Związane to było z przyjęciem chrześcijaństwa. Razem z chrztem Ruś przyjęła związaną z nim sztukę. Włodzimierz, książę kijowski ochrzcił się w 988 roku i już pod

⁴⁵⁹ Kłosińska 1975, s. 48-49

⁴⁶⁰ Kłosińska 1975, s. 50

⁴⁶¹ Kunke1 2000, s. 39

koniec X wieku mistrzowie z Konstantynopola zbudowali pierwszą cerkiew Uspieńską Dziesięciną w Kijowie, krzyżowo- kopułową, trzynawową, trzyabsydową, z sześcioma kolumnami i 25 kopułami.⁴⁶² Już w X i początkach XI wieku powstawały cerkwie, które wpłynęły na formę kolejnych świątyń. Taką świątynią- wzorem jest sobór Sofijski Jarosława Mądrego (1017-1037), „matka ruskich cerkwi”, pięcionawowy, pięcioabsydowy, zwieńczony 13 kopułami. (il.103)⁴⁶³ Jego następcą był wzniesiony w Nowogrodzie sobór Sofijski (1045-1052), z 5 już kopułami, o surowej prostocie i monumentalności, cechach, które stały się później charakterystycznymi dla architektury tych terenów.⁴⁶⁴(il. 104) Innym charakterystycznym typem dla Rusi stała się cerkiew trójnawowa, na planie krzyża wpisanego, z charakterystycznymi czterema filarami i kopułą centralną na wysokim bębnie. Pierwszą tego typu budowlą był Sobór Uspieński (1073-1078) w klasztorze kijowskim zwanym Ławra Pieczerską, później przebudowany zupełnie.⁴⁶⁵ Dalej za nim powstawały tego typu świątynie w Włodzimierzu Wołyńskim (1160) (il. 105), Smoleńsku (1145) (il.106), Włodzimierzu koło Moskwy (1194-1197) (il.107), cerkwi Opieki MB (Pokrowy) na Nerli (1165) (il. 108).

Dla zachodu charakterystyczna stała się hala z różnorodnymi sklepieniami. Szczególnie w północnej Europie, gdzie wraz z gwałtownie rozwijającymi się miastami hanzeatyckimi pojawiła się konieczność szybkiej budowy świątyń. Hala jest prostym i mniej skomplikowanym rozwiązaniem niż bazylika, łatwiejsza w realizacji z punktu widzenia konstrukcji podporowej sklepień, a przy tym mniej kosztowna. Zwiastuje nowe poczucie przestrzeni, które od tradycyjnej formy hierarchicznej przechodzi w późnym gotyku ku rozwiązaniom dążącym do jednoprzestrzenności.⁴⁶⁶ Na początku XIII wieku w Westfalii powstał szereg takich późnoromańskich hal, niskich, całkowicie sklepionych. Wzór ten poprzez miasta pruskie migrował na wschód w ciągu XIV i XV wieku. Budowle halowe dominujące na Pomorzu powstają już u schyłku XIII i na

⁴⁶² Косточкин 1971, с. 7

⁴⁶³ Косточкин 1971, с. 7-8

⁴⁶⁴ Косточкин 1971, с. 8-9

⁴⁶⁵ Косточкин 1971, с. 12

⁴⁶⁶ Chrzanowski, Kornecki 1995, s. 99

początku XIV wieku.⁴⁶⁷ W Toruniu powstaje pierwszy kościół św. Janów, później wzór ten powtórzony zostaje w Wilnie. W 1387-1388 (il. 84) formę taką uzyskała katedra wzniesiona z fundacji Władysława Jagiełły, pierwsza monumentalna świątynia katolicka. Przetrwała w takiej postaci do pożaru w 1419 roku, ale wywarła ogromny wpływ na dalszy rozwój architektury na Litwie.⁴⁶⁸ Powstał dzięki temu w XV i XVI wieku typ kościoła katolickiego, niewielkiej hali czteropodporowej z obszernym, przekraczającym szerokość nawy głównej prezbiterium trójbocznie zamkniętym. Przykładem jest wspomniany już kościół w Iszkłodzi (1472) (il.86) kościół św. Mikołaja w Wilnie(XIVw.), który przesklepiono i wprowadzono filary w pierwszej połowie XVI wieku.(il.85)

Dwa wyżej opisane typy świątyni, różne od siebie przestrzennie i genetycznie, posiadały jednak cechę wspólną- identyczny plan umiarowego kwadratu z czterema podporami, dzielącymi wewnątrz na dziewięć pól sklepiennych. Dla Litwy, jak sugeruje Jankiewicz, nawet w kościołach, o najbardziej „czystych” formach gotyckich rozwinęły się tylko takie typy architektoniczne, których struktura zbliżona była do tradycyjnych ruskich układów.⁴⁶⁹ A to z Litwą najbardziej związana była architektura Białorusi, Litwa była bowiem pomostem, przez który migrowały formy gotyckie z krajów Europy Zachodniej i Środkowej na wschód. Na rozwój południowych terenów, Wołynia, Podola, Halicza silniejszy wpływ wywarła Polska.⁴⁷⁰ Do tego to prawosławne cerkwie okazały się najbardziej odpornym, najbardziej zachowawczym architektonicznie typem budowli. Chociaż przejęły gotyckie cechy, kształtujące bryłę, to zachowały ruski plan z trzema absydami. W ten sposób wytworzył się w architekturze cerkiewnej samoistny, syntetyczny, gotycko- ruski kierunek.⁴⁷¹

⁴⁶⁷ Chrzanowski, Kornecki 1995, s. 99

⁴⁶⁸ Kunke1 2000, s. 40-41

⁴⁶⁹ Jankiewicz 1974, s. 239

⁴⁷⁰ Jankiewicz 1974, s. 241

⁴⁷¹ Jankiewicz 1974, s. 238

▪ **Styk gotyku i Bizancjum**

Pogranicze białorusko-litewskie wypracowało odmienny, niespotykany nigdzie indziej schemat, w którym formy architektoniczne bizantyńskiego wschodu łączą się z elementami budownictwa zachodnio-europejskiego, ściślej gotyckiego. Takiego połączenia próżno szukać gdzie indziej. W Małopolsce i na ziemiach ruskich Korony występują co prawda w jednym zabytku i formy gotyckie i bizantyńskie, zachowują one jednak swoją odrębność, nie przenikają się.⁴⁷² Takim przykładem może być cerkiew w Kodniu (1540), która powstała z przeznaczeniem na obrządek wschodni, gdzie wydzielone jest krótkie, półkolistie zamknięte prezbiterium. (il. 88) Do niego przystawiono zachodni korpus powielający schemat kościoła halowego z czterema filarami. Przekryty jest nawet sklepieniami sieciowogwiazdzistymi, a rozczłonowany płycinami szczyt zachodni wieńczy sterczyny. Inny przykład, cerkiew w Rohatynie (k. XIV- początek XV w.), przejęła z architektury łacińskiej trójnawowy rzut, wieżę od zachodu i okna ostrołukowe, a reminiscencją bizantyńskiej tradycji pozostaje para absydek po bokach prezbiterium zamkniętego wielobocznie.⁴⁷³ (il.83)

Badacze wielokrotnie podkreślali wyjątkowość architektury cerkwi Supraskiej, gdzie doszło do zespolenia się elementów tradycyjnych z gotyckimi, co pozwoliło wypracować oryginalną i niespotykaną na innych obszarach formę „graniczną”.⁴⁷⁴ Aby przeanalizować dokładnie gotyckość naszej cerkwi trzeba się zastanowić jakie cechy tego stylu i w jakiej formie dominowały na terenach Wielkiego Księstwa Litewskiego w okresie końca XV- początku XVI wieku, a jakie za jego granicą na zachodzie, czyli Mazowszu i wschodzie w Państwie Moskiewskim. Czy i w jaki sposób te dwa kierunki wpłynęły na formę graniczną cerkwi supraskiej?

Jeżeli chodzi o Mazowsze, to tu w XIV i XV wieku podobnie jak na obszarze całego Niżu Polskiego (wyjawszy katedry w Gnieźnie i Poznaniu) architektura była skromna i heterogeniczna.⁴⁷⁵ Dopiero od końca XV wieku zaczął narastać ruch budowlany, który nasilił się w latach

⁴⁷² Węclawowicz 1995, s. 79

⁴⁷³ Węclawowicz 1995, s. 79, Chrzanowski 1989, s. 327

⁴⁷⁴ Chrzanowski 1989, s. 327

⁴⁷⁵ Kunke1 1995, s. 84

dwudziestych i trzydziestych XVI wieku, kiedy zaczęto zabudowywać północno- wschodnie tereny. Powstające kościoły miały masywne, kubiczne bryły, ukrywające szkielet konstrukcji, co nazywano „antygotykiem”. Architektura gotycka przejmowała wówczas tradycje budownictwa Ziemi Chełmińskiej XIV wieku, najnowsze tendencje saksońskiego detalu –łamanego i kryształowego- przefiltrowanego przez Gdańsk, oraz formy „flamandzkiego neoromanizmu” a także północno- włoskiego ceglano- renesansu.⁴⁷⁶ Powstał w wyniku tego odrębny typ wiejskiego kościoła mazowieckiego, reprezentowanego przez kościół w Łomży, Wiźnie, Szczepankowie. To inkorporacja Mazowsza do Korony w 1526 roku wymogła ruch budowlany, do którego doszedł dobrobyt gospodarczy i przeprowadzona „pomiarowa włóczna” (od 1533), w wyniku czego zaczęły powstawać na tych terenach budowle o formach gotyckich, na przemian z renesansowymi. Sprowadzono z Wawelu tokańsko- rzymski zespół budowlany **Bernardina de Gianotis**, który wzniósł katedrę w Płocku (1531- 1535), o formie i detalu będących importem rzymskim.⁴⁷⁷ Jednak jak pisze Kunkel bez rzeczywistego wpływu na budownictwo mazowieckie.⁴⁷⁸ Z tym kręgiem związany był jeszcze inny warsztat **Jana Baptysty Wenecjanina**, pracujący pod kierunkiem Bernardina przy katedrze w Płocku, a potem kolegiacie pułtuskiej. To w niej zastosował potężną, ornamentową kolebkę i zębate szczyty z „jaskółczymi ogonami”, które stały się wyróżnikiem jego warsztatu.⁴⁷⁹ Wzniósł jeszcze inne kościoły w Brochowie, Głogowcu, Broku, oraz nawiązujące w dekoracji w Chruślinie i Cieksynie. Szczególnym zjawiskiem było także stawianie w XVII wieku budowli o formach postgotyku (oskarpowane, wielobocznie zamknięte prezbiterium w Warce). Nie wynikało to tylko z prowincjonalizmu fundatorów czy zapóźnienia stylowego budowniczych, a było świadomą archaizacją, mającą sugerować dawność instytucji (chór Dominikanów w Warszawie z 1605 roku).⁴⁸⁰ Co charakterystyczne, do

⁴⁷⁶ Kunkel 2006, s. 169

⁴⁷⁷ Kunkel 2006, s. 170

⁴⁷⁸ Kunkel 2006, s. 94

⁴⁷⁹ Kunkel 2006, s. 94

⁴⁸⁰ Kunkel 2006, s. 171

układów późnogotyckich, oskarpowanej bryły włączany był italianizujący detal.⁴⁸¹

Jaka architektura powstawała w początkach XVI wieku w Państwie Moskiewskim? Należy zaznaczyć, że architektura rosyjska przejęła bizantyńskie rozwiązania, ponieważ za wzorem Bizancjum szukała usymbolizowania swej potęgi w monumentalnej sztuce cerkiewnej. Sięgała do zdobyczy białoruskiego budownictwa XII wieku, by w końcu ulec wpływowi Rusi Włodzimiersko-Suzdalskiej.⁴⁸² Wiek XVI jest dla architektury moskiewskiej okresem bardzo ożywionej i twórczej pracy budowlanej, owocem której były dzieła o nieprzeciętnej wartości. Powstał Sobór Zaśnięcia MB w Moskwie (1475-1479) dzieło Włocha **Aristotelego Fioravanti** (il. 99), Zwiastowania MB w Moskwie, (1484-1489) (il. 109) dzieło budowniczych pskowskich, Sobór Archangielski (1505-1509), (il. 110) dzieło Włocha **Alewizo**, naśladowujące krzyżowo-kopułowe rozwiązania bizantyńskie. Charakter tych świątyń pokazuje zdecydowaną i oryginalną często wolę fundatorów naginającą do swych upodobań działalność obcych budowniczych. W położonym niedaleko od Moskwy monasterze w Zagorsku w 1422 i 1476 powstały cerkwie w typie krzyżowo-kopułowym z bardzo wysokim bębniem kopuły, dominującym nad całością. (il. 111) Powstawały jednocześnie świątynie o typie namiotowym, na czele z cerkwią Wasyla Błazennego z 1555- 1561 roku.(il. 112) Mamy informacje, że Aleksander Chodkiewicz, fundator monasteru w Supraślu dwukrotnie posłował do Moskwy w 1513 i 1514 roku,⁴⁸³ mógł zatem osobiście widzieć powstające tam dzieła architektoniczne i chcieć wprowadzić u siebie takie rozwiązania. W nich bowiem również doszło do stopienia cech renesansowych włoskich z miejscowymi tradycjami, czego wyraźnym dowodem są wnętrza. W soborze Zaśnięcia MB podobnie jak w Supraślu całe ściany pokrywały freski (il. 113), a do wnętrza soboru Zwiastowania MB prowadził portal renesansowy z połowy XVI wieku.(il. 113) Renesans w Moskwie pojawił się już ok. 1470 roku, przyniesiony przez

⁴⁸¹ Kunke1 2006, s. 94

⁴⁸² Pokrowski 1930, s.187-192

⁴⁸³ Maroszek 1994 B, s. 56

północnowłoskich artystów, jednak jego żywot był krótki i zanikł w początkach XVI wieku wtłoczony w łożysko miejscowej tradycji.⁴⁸⁴

Jeżeli chodzi o gotyk na terenach wielkiego Księstwa Litewskiego, to pojawia się on bardzo późno, dopiero w końcu XIV wieku. W tym czasie już od drugiej połowy XII wieku w architekturze Europy Zachodniej i Środkowej dominuje gotyk. Powstałe w XIII wieku państwo litewskie długo i uporczywie walczyło z zakonem krzyżackim, który stanowił barierę oddzielającą Litwę od kultury zachodniej⁴⁸⁵. Dlatego przynajmniej jeżeli chodzi o początki, bardziej podatna była na oddziaływanie wschodnich sąsiadów. Gotyk pojawił się tu z opóźnieniem a cała epoka trwała jakby nie mając końca.⁴⁸⁶ Właściwie równocześnie z formami renesansowymi, a nawet barokowymi. W drugiej połowie XVI wieku wraz z reformacją pojawiła się aktywność budowlana w protestanckich zborach, które przyjęły formy renesansowego stylu, ale o miejscowym (białoruskim) charakterze, ze względu na swą obronność.⁴⁸⁷ Jednocześnie wraz z kontrreformacją powstawały barokowe w formie kościoły, np. Bożego Ciała w Nieświeżu (1587-1569) Bernardoniego, powtarzający jezuicki wzór kościoła Il Jesu w Rzymie. A zaraz po nim, na początku XVII wieku jeszcze gotycki w formie kościoł w Komajach. Początkowo architektura gotycka powstawała wyłącznie z zapożyczonych wzorów, bez większych zmian, ale korzystała z takich rozwiązań, które najbardziej odpowiadały warunkom miejscowym. Trwało to od końca XIV wieku do połowy XV. Okres aż do końca XVI wieku to rozkwit gotyku w Wielkim Księstwie Litewskim o cechach miejscowych.⁴⁸⁸ Budowano głównie w miastach, na prowincji dominowało drewniane budownictwo.

Charakterystyczny dla Litwy jest wspomniany już typ zwartego, niewielkiego późnogotyckiego kościoła, halowego, z czterema podporami i prezbiterium trójbocznie zamkniętym i szerszym od wnętrza nawy głównej. W fasadach dominuje jednocześnie przesadna dekoracyjność i prostota,

⁴⁸⁴ Kozakiewiczowie 1976, s. 8

⁴⁸⁵ Jankevičienė 1991, s. 16

⁴⁸⁶ Kultura 2006, s. 758

⁴⁸⁷ Аpxíэктypa Беларусь 1993, c. 18

⁴⁸⁸ Jankevičienė 1991, s. 18-19

oraz powtórzenie form romańskich- półokrągłych zdwojonych arkad. Pierwszym takim dziełem była katedra w Wilnie (1387-1388), będąca zarówno pierwszą świątynią katolicką. Przetrwiała w tej formie tylko do 1419 roku, do pożaru ale wywarła wpływ na architekturę prowincji (Iszkłodź 1468, Kodeń 1550). W kościołach tych często występowały stropy (poza katedrą), zaś sklepienia i filary je dźwigające wprowadzono wtórnie, dopiero w XVI wieku.⁴⁸⁹ Druga katedra w Wilnie (po 1419), powtarzała schemat hali warmińskiej o analogiach w katedrze we Fromborku, skąd przybył budowniczy.⁴⁹⁰ Od 1492, za rządów Aleksandra Jagiellończyka wiele wybudowano, zamek z udziałem muratora Pawła z Warszawy, mury miejskie (ukończone w 1514), klasztor bernardynów w Wilnie, oraz kościół św. Anny, które wznosił Michał Enkinger z Gdańska.⁴⁹¹ Ten ostatni stał się najwybitniejszym dziełem saksońskiego „łamanego”, późnego gotyku. Cerkwie prawosławne wykazywały wpływy gotyku, jednak zachowały tradycyjny ruski plan z trzema absydami, co zrodziło samoistny, gotycko- ruski kierunek.⁴⁹²

Dla Litwy charakterystyczne było także przesaczenie się tradycji staroruskiej od wschodu, przy czym na terenie Białorusi istniała miejscowa tradycja staroruskiego budownictwa monumentalnego z XII wieku. Była to tzw. szkoła połocka, oparta na tradycji bizantyńskiej, ale o wyraźnych samodzielnych cechach. Wywarła ogromny wpływ na rozwój architektury Białorusi i zachodniej Rusi, zwłaszcza XII- XVI wieku.⁴⁹³ Cechy charakterystyczne to: odejście od bizantyńskich krzyżowo-kopułowych wielonawowych struktur z kilkoma absydami, do wyciągniętego planu wzdłuż, z węższymi nawami bocznymi i dominującą środkową absydą (boczne często z zewnątrz nie widoczne, wciągnięte w ścianę ołtarzową), oraz kopułą na kubicznym barabanie. Przedstawiciel tej szkoły mistrz Ioan wznosił cerkiew Zbawiciela i św. Eufrozyny w Połocku, (il.114), cerkiew Borysa i Gleba w Nowogródku (później przebudowana) (il.87) zamkową cerkiew w Mińsku, Nowogrodzie i Smoleńsku. Inny mistrz

⁴⁸⁹ Kunkel 1995, s. 90

⁴⁹⁰ Kunkel 1995, s. 90

⁴⁹¹ Kunkel 1995, s. 90

⁴⁹² Jankiwicz 1974, s. 238

⁴⁹³ *Архітэктурна Беларусі* 1993, c. 396

znany z imienia działał w tzw. Szkole grodzieńskiej w XII wieku, która miała bardziej lokalny charakter. **Piotr Miłonieg** wznosił cerkiew Borysa i Gleba pod Grodnem (Kołońska) - jedyną zachowaną do dziś, (il. 114a) oraz inne niezachowane, znane z opisów w Grodnie i Wołkowysku. Urzekały one wspaniałą akustyką dzięki wmurowywanym w ściany dzbanom-rezonatorom, (il.114b) wyróżniały się wykorzystaniem oszlifowanych głazów polnych i kompozycjom geometrycznym z polewanych płytek ceramicznych.⁴⁹⁴ W wieku XII na Rusi można w ogóle mówić o wypracowywaniu odrębnych szkół, wg Владимира Косточкина nie związanych z Bizancjum,⁴⁹⁵ to jednak czerpiących z niego. Oprócz wymienionych szkół pojawiły się jeszcze smoleńska, siewierska, halicka, włodzimiersko-wołyńska. Co charakterystyczne budowniczowie tych szkół interesowali się działalnością braci w innych księstwach, pomijając granice feudalne i rozległość księstw. Następową wymiana technik i metod, potwierdzone są prace wołyńskich budowniczych w Grodnie, czy halickich we Włodzimierzu.⁴⁹⁶

▪ **Obronność**

Cerkiew Zwiastowania NMP w Supraślu była budowlą obronną. Świadczy o tym zastosowany system urządzeń obronnych. Przede wszystkim są to grube mury (od 1.5 do 2 m), małe, wysoko umieszczono okna, wysunięte przed lico muru baszty ze strzelnicami szczelinowymi oraz galerie strzelnicze na strychu obiegające całą świątynię, łącznie z prezbiterium. Zostały one tak skonstruowane, że mogły służyć zarówno do obrony pionowej, jak i poziomej.(il. 15) Na poziomie sklepień, w lekko nadwieszonym ganku mieściły się machikuły, wykorzystywane do ciskania kamieni i lania gorących cieczy. Dodatkowo w szczytach rozmieszczono jeszcze po dwa rzędy niewielkich strzelnic. Nad sklepieniem kopuły znajdowało się także pomieszczenie dla strzelców, które nadawało się znakomicie do obserwacji ruchów nieprzyjaciela. (il.68) Nad jedynym

⁴⁹⁴ *Архітэктурна Беларусі* 1993, с. 10

⁴⁹⁵ Косточкин 1971, с. 11

⁴⁹⁶ Косточкин 1971, с. 11

wejściem do świątyni, co wzmacniało obronę, znajdowała się opuszczana brona-krata. Należy jednak zauważyć, że przybudowanie przedsionka i tzw. „cieplej cerkwi” ograniczyło zdolności obronne cerkwi, gdyż uniemożliwiało pełne wykorzystanie znajdujących się nad nimi machikuł. Należy stwierdzić, że jak na tak niewielki obiekt, zastosowano rozbudowany układ obronny.

Zastosowany tu system to według klasyfikacji Janusza Bogdanowskiego odmiana alkierzowa układu basztkowego w ramach systemu basztkowego. Układ ten, jak pisze badacz stanowi ciągle niedocenioną formę w sztuce obronnej średniowiecza. Jest jednym z typowych sposobów ekonomicznego, bo polegającego na miniaturyzacji, dostosowania do lokalnych warunków obrony.⁴⁹⁷

Aby dokładnie przeanalizować zagadnienie obronności należy się zastanowić przed czym się broniono i w jaki sposób. Czas kiedy powstała cerkiew w Supraślu, to pierwsza połowa XVI wieku. To okres bardzo trudny, ale i przełomowy dla Wielkiego Księstwa Litewskiego.⁴⁹⁸ W 1492 roku rządy objął Aleksander Jagiellończyk i „skończył się szczytowy okres ekspansji Litwy”⁴⁹⁹, państwo stało się ofiarą obcych interwencji. Co prawda po roku 1466 niebezpieczeństwo Krzyżackie uległo likwidacji i na zachodniej granicy ustały walki, to jednak pojawiło się nowe zagrożenie na granicy wschodniej i południowej, które wprowadzało destabilizację państwa. Od końca XV wieku trwały wyniszczające najazdy Tatarów Krymskich, a rosnąca w potęgę Moskwa grabiła w wyniku wojen ziemie na wschodzie państwa, do tego pojawiały się jeszcze konflikty wewnętrzne. Co do charakteru tych konfliktów to Moskwa posiadała już artylerię, ale jej zależało na zdobyczach terytorialnych i na Zachód Litwy się nie wyprawiali. Inaczej Tatarzy, dla których najważniejsze były łupy, charakter najazdów był czysto rabunkowy, przychodziły nagle i nie trwały długo, a ich uzbrojenie było słabe- łuk i strzały.⁵⁰⁰ Jednak niechętnie zapuszczali się w te tereny, ze względu na gęste puszcze oraz liczne cieki wodne, co

⁴⁹⁷ Bogdanowski 1996, s. 68

⁴⁹⁸ Błaszczuk 2002, s. 8

⁴⁹⁹ Błaszczuk 2002, s. 5

⁵⁰⁰ Rokicki 2003, s. 109-110

czyniło teren trudny operacyjnie.⁵⁰¹ Nie mamy zachowanych w źródłach żadnych informacji o jakichkolwiek najazdach Tatarów na Supraśl, nie możemy jednak wykluczyć, że formy obronne uzyskała w obawie przed konfrontacją z owymi. W literaturze badacze analizując system obrony, zwracają uwagę na nieprzystosowanie cerkwi supraskiej do obrony⁵⁰² i przestarzałe systemy obronne.⁵⁰³ Jak podkreśla Rokicki cerkiew w Supraślu, jak i w pozostałe cerkwie obronne Wielkiego Księstwa Litewskiego przystosowane były do odpierania gwałtownych i krótkich szturmów, a nie długotrwałych oblężeń a ich system obrony pozwalał prowadzić intensywny ostrzał zarówno z broni lekkiej miotającej, jak i z broni palnej.⁵⁰⁴

Budowle sakralne, szczególnie kościoły i klasztory posiadały w średniowieczu duże znaczenie obronne. Wskazuje na to etymologia słowa kościół. *Kościół* wywodzi się bowiem od greckiego *κασιελτου*, czego odpowiednikiem jest łacińskie *castellum*, oznaczającego silny budynek kamienny na wzór rzymskiego czy bizantyńskiego warownego kasztelu.⁵⁰⁵

Świątynie o charakterze obronnym nie są w dziejach zjawiskiem odosobnionym, występowały powszechnie i na terenie niemal każdego kraju. Często powstawały z myślą o wykorzystaniu do celów militarnych, co bardzo podkreślano w formie architektury. Były też takie budowle, które wtórnie inkastelowano (fortyfikowano), a nie miały pierwotnie cech obronnych. Wszystko to zależało od państwa, charakteru wojen jakie prowadzono i sposobu walk, bo to one przede wszystkim determinowały nadawanie świątyniom cech warowności.⁵⁰⁶

Na ziemiach starożytnej Rusi do XIII wieku nie ma przykładów budowli obronnych, natomiast na terenach zachodniej i północnej Europy takie warownie powstawały już w XI- XII wieku.⁵⁰⁷ W Czechach w XIII wieku biskup praski Tabor, przekształcił w obronne zamki cały szereg czeskich cerkwi. W XIII wieku mamy także w przekazach źródłowych

⁵⁰¹ Ochmański 1960, s.387

⁵⁰² Kunke1 2000, s. 21; Węclawowicz 1998, s. 137-138

⁵⁰³ Иодковский, 1915 с. 309-310;

⁵⁰⁴ Rokicki 2003, s. 112

⁵⁰⁵ Miśkiewicz 1964, s. 207-208

⁵⁰⁶ Rozpędowski 1966, s. 358

⁵⁰⁷ Miśkiewicz 1964, s.208-209

informacje o inkastelacji w Polsce. Kronika Długosza donosi, że przerobiono na obronne kościoły w Jędrzejowie, Skalmierzu, św. Andrzeja w Krakowie.⁵⁰⁸ W Anglii dokumentem toczących się w XIV wieku walk na granicy hrabstwa Cumberland jest szereg zachowanych tam inkastelowanych kościołów. Podobnie we Francji między innymi z powodu długotrwałych wojen z Anglią- występuje w XV wieku proces inkastelacji kościołów. Na początku XVI wieku wstrząsnęła zaś groźba najazdu tureckiego, w wyniku czego fortyfikuje się nie tylko świeckie ale i sakralne obiekty, głównie w Austrii, na Węgrzech, w Czechach i Słowacji. W okresie inwazji tureckich w XV- XVIII wiekach fortyfikowano Siedmiogród, gdzie do dziś zachowało się tam sto kilkadziesiąt kościołów. Nękające Europę wojny religijne, a w szczególności wojna trzydziestoletnia w XVII w. wymusiły powstanie wielkiej liczby obwarowań kościelnych w Saksonii, Turynii, Wirtembergii, Frankonii, oraz na terenach Śląska.⁵⁰⁹ W Państwie Moskiewskim proces inkastelacji przybrał trochę inną formę. W końcu XVI wieku zaczęto zakładać obronne, otoczone murami monastery. W nich funkcje obronne koncentrowały się tylko na niższych liniach obronnych ścianach i wieżach. Same cerkwie nie były przystosowane do obrony.⁵¹⁰

Aby pokazać w jaki sposób przystosowywano kościoły do obrony, przedstawię kilka przykładów inkastelowanych świątyń, zarówno z Zachodu jak i Wschodu.

Na plan pierwszy wysuwają się świątynie centralne, rozsiane na wyspach Bałtyku i na wybrzeżach Półwyspu Skandynawskiego. Formą swa nawiązują do potężnych normandzkich wież mieszkalnych – donżonów, stosowanych w zachodniej Europie już od końca X wieku a rozpowszechnionych w XII wieku jako jeden z zasadniczych typów zamków.⁵¹¹ Na wyspie Bornholm mamy 4 z 7 takich typów kościołów z 2 połowy XII wieku. W Österlars (Bornholm), (il.115) parter stanowiło miejsce kultu, piętro mieściło magazyn broni a w trzeciej kondygnacji znajdowały się strzelnice, blanki do aktywnej obrony. Podobnie w Bjerende (Zelandia). Obok układów centralnych ciekawym zjawiskiem jest plan

⁵⁰⁸ Badacze kwestionują jednak faktyczne przystosowanie ich do obronności; Rozpędowski 1966, s. 370- 371

⁵⁰⁹ Rozpędowski 1966, s. 358

⁵¹⁰ Ткачовъ 1978, c. 116

⁵¹¹ Rozpędowski 1966, s. 363

krzyża greckiego w Kalundborg (XII w) (il.116) gdzie na zakończeniach ramion i w punkcie centralnym wznoszą się czworoboczne, wysokie wieże obronne, pierwotnie zakończone blankami.

W Europie w architekturze o podłużnych planach zdarza się, że partia prezbiterium była rozbudowywana i uzbrajana do nieprawdopodobnych rozmiarów. Przykładem jest katedra w Avilli (Hiszpania), gdzie prezbiterium ufortyfikowano paroma rzędami chodników z krenelażami i machikułami. (il.117) Podobne rozwiązanie zastosowano we Francji w obronnym kościele romańskim z XII wieku w Les- Saintes- Maries- de-la-Mer. (il.118) Wokół całego kościoła ciągnął się chodnik zwieńczony krenelażem, oparty na szerokich łukowatych machikułach, a także jakby „donżon” nad prezbiterium pełniąc rolę ostatecznej warowni. Romański kościół Rudelle we Francji (il.119) w wyniku inkastelacji na przełomie XIV i XV wieku otrzymał wysoką kamienną nadbudowę, z obronnym piętrem z wąskimi strzelnicami i w górnej partii z wykuszami z machikułami. Wzmacniano także partie zachodnie kościołów, gdzie uzbrajano wieże istniejące, lub budowano nowe, wyposażone w chodniki, strzelnice, krenelaże, hurdyce. W Portugalii w katedrze w Coimbra (ok.1140) zwartą zewnętrzną bryłę ozdobił wieniec blanków otaczających nawy i fasadę.(il.120) Często w wyniku takich zabiegów kościoły zatracaly swój pierwotny kształt architektoniczny. Takim przykładem mogą być zachowane bardzo dobrze równoczesne naszym cerkwiom kościoły w **Siedmiogrodzie**. Np. w Schönberg (il.121), czy Ighisul Nou z XV wieku. W ogóle kościoły powstałe w Siedmiogrodzie stanowią fenomen pod względem liczby i jakości warownych kościołów. Siedmiogród geograficznie stanowił naturalną twierdzą, kotlinę tę bowiem od południa, wschodu i północy otaczały łańcuchy Karpat, do tego właściwie każdy kościół w Transylwanii przybierał liczne cechy obronne wzmocnione dodatkowymi fortyfikacjami.⁵¹² Przenikanie tradycji Wschodu i Zachodu w sposób niezwykle zmaterializowało się także w architekturze cerkwi siedmiogrodzkich. Przykłady takich budowli są zarazem najwcześniejszymi (cerkwie w Densus(il.122), Strei czy Santamarie Orlea) prezentują w

⁵¹² *Transylwania* 2003, s. 162

istocie łaćniński, romański model kościoła zaadoptowany na potrzeby liturgii prawosławnej. Podobnie jak przy wieżach, skarpy ścian bocznych wykorzystano do oparcia machikułów. Najbardziej jednak charakterystycznym elementem krajobrazu siedmiogrodzkiej Saksonii są ufortyfikowane kościoły, z których najwspanialsze wzniesli Sasi. W obliczu ciągłego zagrożenia, szczególnie ze strony imperium osmańskiego, mogąc liczyć tylko na siebie, mieszkańcy wypracowywali najróżniejsze sposoby ochraniać siebie i swojego dobytku. Kościół był zwykle najokazalszą i najtrwalszą budowlą wioski, zatem jedynie on mógł przetrwać niebezpieczeństwo. Pierwszym sposobem przystosowywania go do funkcji obronnych było tworzenie obwodu obwarowań. Pierścienie murów zwielokrotniano z czasem, czyniąc kościół coraz bardziej niedostępnym. Upodabniając się do zamku w którym dodatkowe ufortyfikowanie właściwego budynku kościelnego przemieniało go w główny i ostateczny punkt oporu na miarę donżonu (kościół w **Prejmer**, (il.123) **Biertan**, (il.124) XVI w.) Na funkcję taką wyraźnie wskazuje częste wykopywanie studni wewnątrz świątyni. Samo fortyfikowanie obejmowało z reguły umocnienie wieży, którą obok strzelnic zaopatrywano najczęściej w drewnianą galerię obronną. Jednakże tradycyjna forma przestrzenna kościoła z wieżą od strony wejściowej, naturalnie umożliwiającą obserwację i obronę, obniżając się w stronę prezbiterium, miała w tym miejscu „słabszy” punkt. Zabezpieczenie więc i tej strony uzyskiwano, fortyfikując prezbiterium na kształt właśnie obronnej wieży. Nadbudowywano nad nim kondygnacje strychowe, często nadwieszane i wyposażone w machikuły. Niejednokrotnie były to dwa lub nawet trzy piętra, tak że nadbudowa stawała się właściwie drugą wieżą (kościół w Wurmloch -**Valea Viilor**, (il.125) - jeden z najcenniejszych wpisany spośród 7 na listę UNESCO. Inkastelacja następowała stopniowo i mogła trwać nawet dłużej niż dwa stulecia. To jej zawdzięczamy niezwykłą w skali europejskiej formę saskich kościołów siedmiogrodzkich, zacierając sakralny i reprezentacyjny charakter budowli na rzecz jej walorów obronnych.

Osobliwe wzmocnione kościoły pojawiły się w XVI – XVII w. w Polsce (Brochów) i na Wołyniu (cerkiew w Ostrogu, Międzyrzeczu Ostrogskim, monaster w Zimnem). Jeżeli chodzi o kościół w **Brochowie** (1551-1561) miał starannie rozwiązane strzelnice strychowe, kryte ganki, trzy wieże, dwie od zachodu, jedna od wschodu, otoczony był dodatkowo murem ze strzelnicami i bastionikami na rogach. (il. 126) Jednak jak uważa badacz Mazowska Robert Kunkel, żadnej realnej funkcji obronnej nie pełnił. Pomysł ufortyfikowania pochodził od jego fundatora wojskiego warszawskiego, który przez wiele lat nadzorował budowę murów miasta Warszawy i być może nie wyobrażał sobie innej architektury.⁵¹³

Stopień warowności powiększał się w miarę posuwania na wschód, skąd wiecznie groziło niebezpieczeństwo najazdu.⁵¹⁴ Podole stanowi także ciekawy przykład cerkwi i klasztorów otoczonych murami obronnymi i cechami takimi zastosowanymi dodatkowo w świątyniach. Przykładem może być monaster w **Uniowie** z XV- XVI w, chroniony czworobokiem murów z czterema basztami na narożach, rzędem strzelnic, z bramą wjazdową flankowaną basztami i świątynią w obrębie murów z okrągłymi otworami strzelniczymi poniżej dachu. Stworzone tu zostały dwie linie obrony, mur obwodowy z basztami oraz strzelnice świątyni.⁵¹⁵ Podobnie cerkiew obronna w **Sutkowicach**.(il.127) Starosta Aleksander Bałaban został wzięty pod Cecora do niewoli tureckiej, a po powrocie do kraju w roku 1623 wznosił obronny zamek i cerkiew. Do nawy dobudował trzy przysadziste baszty cylindryczne, które posiadały po dwie kondygnacje strzelnic, u dołu dla armat, pod strychem w formie machikuł dla broni ręcznej. Podobnie cerkiew w **Ostrogu** na Wołyniu, (1521) (il.128-129) zbudowana w obrębie obwarowań zamkowych, z potężnymi murami i basztami, współdziałała przy obronie zamku. Wzoru takiego zastosowania możemy szukać we Fromborku, gdzie katedra (XIV w.) usadowiona została w centrum warownego założenia.(il.130) Hala wolnostojąca w obrębie placu otoczonego murami i wieżami obronnymi, z wieżyczkami, już dekoracyjnymi w parti szczytowej. (il.130a) Rozwiązanie takie

⁵¹³ Kunkel 2000, s. 41

⁵¹⁴ Thulie 1934, s. 19

⁵¹⁵ Thulie 1934, s. 21

bezpośrednio nawiązuje do hal pałacowych występujących w Niderlandach, który to region był źródłem inspiracji dla średniowiecznej architektury Europy Środkowo- Wschodniej.⁵¹⁶ Wzorem była rezydencja hrabiów Holandii w Hadze tzw. Binnenhof z 2 połowy XIII wieku (il.131) zwracają uwagę dwie okrągłe wieże przy fasadzie, i analogiczne na rogach transeptu, oraz szczyt trójkątny z dekoracją.. Marian Morelowski uważa go za jeden z prawzorów późniejszego bogatszego rozwoju tego typu.⁵¹⁷ Stał się on wzorem nie tylko dla katedry w Wilnie, ale i mniejszych budowli na Warmii. A pośrednio można zauważyć, że także dla Supraśla.

Inkastelacja świątyń nie ominęła także Wielkiego Księstwa Litewskiego, gdzie w 1 połowie XVI wieku wykształcił się charakterystyczny typ cerkwi- cytadeli, umocnionej dzięki czterem wieżom na rogach. Zachowały się do naszych czasów trzy tego typu budowle. W Synkowiczach (Białoruś), Murowance (Białoruś) oraz zrekonstruowana w Supraślu. Ze względu na odrębny i wyjątkowy typ tego zjawiska omówię je w następnym rozdziale dokonując dokładnej analizy porównawczej.

Czy dla terenu nas interesującego obronność była cechą przewodnią architektury sakralnej średniowiecza? Czy wszystkie cerkwie i kościoły inkastelowano? Większość zabytków XV – XVI wieku miało cechy obronności, przejęte z budownictwa zamkowego, choć nie wszystkie. Wywołane to było określonymi zewnętrznymi i wewnętrznymi przyczynami. Uwarunkowane to było przede wszystkim położeniem względem granic państwa i zewnętrzną obawą. Przykładem może być wspomniany Wołyń na południu, krańce zachodnie z cerkwiami obronnymi, oraz na wschodzie m.in. Smoleńsk, Witebsk, narażone na najazdy ze strony Moskwy. Swoją rolę odegrała też Reformacja i Kontrreformacja, która szczególnie nasiliła się w XVI – XVII w.⁵¹⁸ Być może przyczyną inkastelacji cerkwi był zakaz królewski budowy nowych i remontu starych cerkwi który obowiązywał jeszcze od XIV wieku. Choć znamy przykłady budowy cerkwi mimo zakazu, to może nadanie jej formy zamku miało odciągać uwagę od wyznania. Należy wspomnieć, że cerkiewne budownictwo murowane nie tylko w

⁵¹⁶ Mościcki 2003, s. 136-148

⁵¹⁷ Morelowski 1939, s. 96-97

⁵¹⁸ Ткачоў 1987, с. 196

średniowieczu ale jeszcze w XVI –XVIII wieku przeżywało zapaść, wynikającą z nietolerancji wyznaniowej. A na terenie Wielkiego Księstwa Litewskiego cerkwie pojawiały się sporadycznie, i to jako fundacja możnowładców prawosławnych.⁵¹⁹ Tradycja ich budowy na terenie wielkiego Księstwa Litewskiego była długa, tak jak wielonarodowe i zróżnicowane wyznaniowo było państwo. Najstarsze świątynie powstawały w XI- XII wieku w Połocku, Witebsku, Grodnie. W połowie XIV wieku wzniesiono w Wilnie drewniane i kamienne cerkwie prawosławne.⁵²⁰ To po wprowadzeniu katolicyzmu na Litwę, w XIV i w ciągu całego XV wieku wznoszenie cerkwi było zakazane. Dopiero na początku XVI wieku zaczęto remontować stare i budować nowe cerkwie. To właśnie od tego czasu przyjęły one formę obronną. Ale nie wszystkie, w obrębie murów miejskich nie musiały być dodatkowo wzmacniane. Dotyczyło to jedynie cerkwi położonych jak w Supraślu, Murowance, Synkowiczach w puszczech, z dala od miast.

Cerkiew w **Smoleńsku** (il. 132), stanowi wyjątek, wzniesiona na wzgórzu, otoczona murem z blankami i basztami posiadała jeszcze strzelnice strychowe i wieże obronne.⁵²¹ Jednak jeżeli świątynia była pozbawiona cech obronności, przenosiły się one na mury otaczające świątynię z cmentarzem, czy mury miejskie. Tak się działo w przypadku większości miast Wielkiego Księstwa Litewskiego, w tym i w stolicy w Wilnie.

Oprócz wymienionych cerkwi- twierdz elementy obronne posiadały zbory kalwińskie z drugiej połowy XVI wieku. **Ostaszyno**, (il.133) **Zasław**, (il.134) **Dzierżyńsk** (il.135). Przyjmowały już one renesansową formę z zachowaniem gotyckich i obronnych elementów.⁵²² Miały zwykle grube mury, wieżę od zachodu wzbogaconą strzelnicami, otoczone były murami z bastionami lub wałami ziemnymi, posadowione na wzniesieniu.⁵²³ Obronnością nacechowany był też jeszcze późniejszy zbór kalwiński w **Smorgoniach**, zbudowany w latach 1606-12 (il.136) o formie oktogonu. W

⁵¹⁹ Grygorowicz 1999, s. 332-333

⁵²⁰ Jankevičienė 1991, s. 19

⁵²¹ Thulie 1934, s. 19-20

⁵²² *Архітэктурна Беларусі* 1993, с. 18-19

⁵²³ Ткачоў 1987, с.214- 218

1631 roku w **Kiejdanach** Krzysztof Radziwiłł wybudował ostatni późny zbór kalwiński nawiązujący formą do cerkwi obronnych z czterema wieżyczkami flankującymi naroża budowli.⁵²⁴ (il. 137)

Najpóźniejszym dla tych ziem już nie cerkwią a kościołem obronnym był monumentalny kościół w **Komajach** (1603- 1606). Charakter obronny nadały umieszczone od zachodu dwie cylindryczne baszty, z okrągłymi otworami strzelniczymi, oraz ze strzelnicami we frontonie i na strychach.(il.138) W tym wypadku znów fundator był związany z wojną- Jan Rudomina Dusiackij, bohater bitwy pod Chocimiem z Turkami nadał taką formę kościołowi. Jednak tym się różnił od kościoła w Brochowie, że musiał opierać się najazdom wroga, czego dowody mamy w postaci kół szwedzkich armat w ścianach.⁵²⁵ Łączenie podwójnej funkcji obiektów sakralnych, dostosowanych do liturgii, z funkcją obronną jak mamy w przypadku Supraśla jest zjawiskiem bardzo ciekawym. Zasadniczo inkastelacja świątyń nie pociągała za sobą bezpośredniego łączenia pomieszczeń przeznaczonych na cele sakralne z urządzeniami służącymi ku obronie. Na ogół funkcja obronna była oddzielana od sakralnej. Sakralna koncentrowała się na parterze, obronna natomiast przenosiła się na poddasze i ewentualnie do wież.⁵²⁶ Wyjątek stanowi na terenie polskim kościół w Brochowie, gdzie w nawach bocznych, na parterze zastosowano strzelnice.

Mimo woli przychodzą jeszcze na myśl także monasteria wschodnie, rumuńskie, mołdawskie, serbskie. Założenie monasterów jako takich całkowicie odpowiada schematowi bizantyjskiemu, tak wyraźnemu szczególnie na górze Athos. Wolno stojąca świątynia otoczona czworobokiem murów obronnych z narożnymi wieżami i przylegającymi do tychże murów od wewnątrz pozostałymi zabudowaniami. Najlepszy przykład –Wielka Ławra z Katolikonem na Górze Athos (Xw.) (il.139), w Mołdawii Suczawa (XVw.) (il.140), w Rumunii późniejsza Dragonmirna (1609) (il.141).

⁵²⁴ Baranowski 2006, s. 240-241

⁵²⁵ Ткачовъ 1987, c. 212

⁵²⁶ Rozpędowski 1966, s. 363

Oczywiste jest, że cerkwie obronne, w tym cerkiew w Supraślu przejmowała formy swe z architektury zamkowej. I tak Marian Morelowski wyznacza trzy typy warowni średniowiecznych. Szczególnie należy zwrócić uwagę na drugi typ, w którym to do regularnego czworoboku murów dostawione były na rogach baszty, co prawda w podstawie czworoboczne ale w wyższych partiach cylindryczne.⁵²⁷ Przykładem takiego rozwiązania zamkowego jest zamek w Trokach z 1400 roku (il.142) . Rozwiązanie takie jak podaje dalej autor charakterystyczne jest dla Francji i Niderlandów. (il.143)

Szczególnie Dolina Loary , obfitowała w ponad 300 średniowiecznych i renesansowych zamków oraz pałaców doby oświecenia, których część wpisano w 2000 roku na Listę światowego dziedzictwa kulturowego UNESCO. Np. **Zamek w Chambord** największy z zamków w dolinie Loary zbudowany między rokiem 1519 a 1547. Konstrukcją zamek przypomina średniowieczną twierdzę – zbudowany jest na planie prostokąta, w rogach którego stoją wieże o średnicy 20 m każda i otoczony jest fosą. Głównym akcentem konstrukcyjnym jest budynek centralny na planie kwadratu zwany donżonem (mimo iż nigdy nie miał pełnić funkcji obronnej), w rogach którego również znajdują się wieże. (il.144) Inny zamek **w Sully-Sur_Loire** (XII, 1540) wzniesiony jest na planie czworoboku, z czterema okrągłymi wieżami, (il.145) podobnie **zamek Vincennes** (XIV w.) (il.146), **Chaumont** (XVw.) (il.146a), **Zamek w Langeais** (X, XIV w.), **zamek w Saumur** (X, XII w.)(il.147)

Szukając głębiej genezy takiego rozwiązania docieramy aż do wzorów rzymskich, do kasztelów legionów z pierwszych stuleci chrześcijańskiej ery, czego przykładem może być kasztel spod Kolonii (il.148).⁵²⁸ Wyróżnia je to, że na rogach znajdują się okrągłe baszty. Podobnie w Supraślu baszt takich mamy cztery.

⁵²⁷ Morelowski 1939, s. 71

⁵²⁸ Morelowski 1939, s. 75

▪ Czterowieżowość

Janusz Bogdanowski zalicza cerkiew w Supraślu z jej czterema wieżami na rogach do układu basztowego, gdzie w osobliwy sposób doszło do miniaturyzacji elementów obronnych. Układ ten bywał stosowany jako dodatkowy czynnik obrony, zwłaszcza w fortyfikacjach, zamkach, dworach, a także założeniach sakralnych. Z biegiem stuleci układ ten jednak przybiera postaci półobronne, a nawet zachowuje tylko cechy warowności.⁵²⁹ Precyzuje jeszcze dokładniej wyróżniając odmianę „alkierzową”, jako półobronną postać narożnego ryzalitu występującą w formie wieżyczek schodkowych. W definicji tej od razu uwidacznia się przeznaczenie czterech wież na rogach korpusu cerkwi supraskiej. Obok obronnej, co podkreślają liczni badacze⁵³⁰, pełniły też rolę funkcjonalną ciągu komunikacyjnego, oraz dekoracyjną. Jednak te dwie ostatnie funkcje, statyki i estetyki, nie wykluczają znaczenia militarnego wież. Jeżeli chodzi o obronę, pełniły rolę baszt, wysuniętych przed lico, flankujących mur. W każdej z nich zastosowano ciąg schodów prowadzących na poddasze do machikuł oraz do strzelnic w szczytach. W Supraślu mamy do dyspozycji ponad setkę stanowisk strzeleckich, zatem cztery ciągi komunikacyjne w wieżach umożliwiały sprawną i bezkolizyjną komunikację, gdyby stale trzeba było zaopatrywać walczących, znosić rannych lub tłumić ewentualne pożary.⁵³¹ Nie mamy informacji, świadczących o tym, że cerkiew supraska musiała się bronić i wykorzystywać swoje systemy obronne. I czy rzeczywiście spełniały one swoje funkcje. Ale z perspektywy czasu odpowiadając na wątpliwości badaczy o przeznaczenie i charakter wież, można stwierdzić, że nadają niewątpliwego uroku cerkwi i stanowią o wyjątkowym jej charakterze.

Najstarsze wieże do których możemy sięgnąć, które stały się źródłem inspiracji to nieznane z wyglądu ale z opisów wieże Biblijne. Baszty takie posiadała twierdza Penuel (Ks. Sędziów 8, 17), w Tebes (Ks. Sędziów 9,

⁵²⁹ Bogdanowski 1996, s. 81

⁵³⁰ Rokicki 2003, s. 113; Kochanowski 1963, s. 368

⁵³¹ Rokicki 2003, s. 113

51) oraz mur jerozolimski z licznymi basztami niosący oprócz realnej obrony symboliczne jakości.⁵³²

Analizując genezę czterech wież zastosowanych na rogach głównego korpusu cerkwi w Supraślu wrócić należy znów do zamków średniowiecznych. Typ takiego zamku flankowanego basztami lub wieżyczkami okrągłymi wyszedł z Niderlandów, a powtarzany był także w fortach miejski we Francji i Niderlandach w XII- XIV wieku. W innych krajach, np. w Niemczech także występowały wieże okrągłe, ale wymieszane z prostokątnymi w murach zwykle bardzo nieregularnego obwodu. Drugim nurtem z którego mógł iść wzór zamku z cylindrycznymi basztami były zamki włoskie, ale tu porzucona ta myśl została w XIII wieku, (Castel del Monte ok. 1240-50 il. 149) we Francji trwała zaś i kwitła jeszcze w wieku XIV.⁵³³ Co charakterystyczne dla zamków francuskich, i czego pokłosie możemy odnaleźć w naszej cerkwi, to to, że o wiele ważniejsza była funkcja symboliczna niż praktyczna. Zamki bowiem, zwłaszcza te z XIII wieku (Gaillard, Aisne, Angers il. 150) robiły większe wrażenie swoim wyglądem, niż były rzeczywiście zdolne do obrony. Oczywiście poszczególne regiony wypracowywały swoje własne rozwiązania i odmiany. Dlatego też taka forma została zaakceptowana i dostosowana do form kościołów, cerkwi a nawet domów mieszczańskich, znajdując szczególny wyraz na terenie Wielkiego Księstwa Litewskiego w XV i XVI wieku. I tak zaczynając od pobliskiego zamku w Trokach, w Wilnie mamy takie rozwiązanie w bramie Subocz (1503-1522)⁵³⁴ dziś nie zachowanej, znanej z rysunku Franciszka Smuglewicza (ok. 1800) (il.151), analogicznej dla bramy w Laon we Francji (il.152). W samym Wilnie szukając, cztery wieże na rogach znajdziemy w jednym kościele Wilna i paru cerkwiach. W **kościelnie bernardyńskim** z 4 wieżami z 1512-1516 roku, do dziś zachowała się tylko jedna wieża w pierwotnej formie, pozostałe przepudowano.⁵³⁵ (il.153). W cerkwiach zaś, które także mocno uległy przebudowom, zachowały się w niektórych jeszcze ostatki wież, ale wygląd

⁵³² Uścińowicz 1997, s 171

⁵³³ Morelowski 1939, s. 78

⁵³⁴ Mury wokół miasta Wilna zaczęto wznosić w 1503, skończono w 1522; w XIX wieku zostały rozebrane, dlatego do dziś nie zachowane; subocz- nazwa pochodzi od nazwiska kata mieszkającego w pobliżu tej bramy- Remer 1990, s 39

⁵³⁵ Иодковский 1915, с. 269-270

ich pokazują nam grafiki. Cerkiew NMP tzw. „**Preczystienska**” fundatora Konstantego Ostrońskiego z 1 poł. XVI miała cztery cylindryczne wieże na rogach, oraz jak uważają niektórzy dodatkowo kopułę nad korpusem.⁵³⁶ Poświadcza to grafika z XVII wieku.(il.154) Druga cerkiew tego samego fundatora powstała w 1516 roku, pod wezwaniem **Św. Trójcy**. Dziś zachowały się dwie cylindryczne wieże od wschodu, (il.155) jednak w trakcie prac archeologicznych odkryto także analogiczną wieżę od południowego – zachodu, co dało podstawy sądzić, że było ich w sumie cztery. Cerkiew ta umieszczona obok bram miasta wzbogacona była oprócz wież w strzelnice, co świadczy o cechach obronności.⁵³⁷ Typ cerkwi z czterema wieżami na rogach powędrował dalej na pozostałe tereny Wielkiego Księstwa Litewskiego. Oprócz zachowanych w Synkowiczach, Murowance i Supraślu wzmianki o zastosowaniu takich form mamy w Brześciu i Grodnie. W **Brześciu** na grafice z XVII wieku (il. 156) istnieją 4 wieże na rogach i kopuła w centrum. Кушнярэвіч uważa że jest to cerkiew św. Mikołaja, w której w 1596 roku ogłoszono unię kościoła wschodniego z zachodnim. Dokładna data budowy nie jest znana. Na makiecie Brześcia z XVII- XIX wieku cerkiew św. Mikołaja jest tak właśnie wyobrażona. Zaś Якимович pisze, że to kościół bernardynów z 1605 roku.⁵³⁸ W **Grodnie** zaś na grafice z początku XVII wieku niedaleko fary Witolda widnieje ciekawa cerkiew z czterema wieżami na rogach, nierozpoznana jednak.⁵³⁹ (il. 157) Na wcześniejszej grafice z 1568 roku, zasłonięta jest ta świątynia, widnieje tylko szczyt. Wędrując dalej na południe Wielkiego Księstwa Litewskiego docieramy na Wołyń, gdzie można jeszcze odnaleźć wieże narożne. Nie tylko w cerkwi ale w założeniu klasztorным z XVI wieku. Nie dziwią one, ponieważ związane są ze wspomnianym już rodem Ostrońskich. W Ostrogu ten sam Konstanty Ostroński wziósł siedzibę rodową z cerkwią Bohojawlenia (Zjawienia Pańskiego na Jordanie) w 1521 roku.⁵⁴⁰ Nie była ona obronna, choć jej ściana północna włączona była w obręb murów zamkowych.(il. 128-129) Nie miała wież na rogach, jednak była

⁵³⁶ Кушнярэвіч 1993, с. 90

⁵³⁷ Кушнярэвіч 1993, с. 87-90

⁵³⁸ Якимович 1991, с. 46-47

⁵³⁹ Кушнярэвіч 1993, с. 91

⁵⁴⁰ Molendziński 1935, s. 121

prototypem dla powstałej cerkwi w oddalonym o 30 km Międzyrzeczu Ostrogskim. Tu syn Janusz, kasztelan krakowski wznosił najpierw cerkiew św. Trójcy (po 1521), potem połączono ją z klasztorem franciszkanów(1608-1612), którego naroża wznosiły cztery ogromne baszty, dodatkowo to założenie otaczał mur z analogicznymi basztami na rogach. Kompleks ten, mimo zastosowanych systemów obronnych, murów z basztami, baszt w klasztorze, fosy i strzelnic zdobyty został przez Kozaków i Tatarów w latach 1648-1649).⁵⁴¹ (il.158) Narożne wieże spotykamy jeszcze w klasztorach innych wyznań choćby w klasztorze dominikanów w **Sejnach**, o wyraźnych tradycjach gotyckich. Schemat podobny do zastosowanego w wymienionych klasztorach a wywodzący się z zamku, z czterema wieżami na rogach został także powtórzony w dworach, min. w **Gieranionach** (1530) i **Gojcieniszkach** z 1610 roku.(il.159)

Morelowski uważa, że bezpośrednimi źródłami inspiracji dla zabytków Wielkiego Księstwa Litewskiego były Francja i Niderlandy, zaś pojawiające się jednocześnie na obszarze północnych Niemiec podobne rozwiązania świadczą o równoczesnym czerpaniu ze źródła.⁵⁴² Niemieckie przykłady takich zastosowań to zamek krzyżacki we Świeciu, zamek w Zülpich nad Renem, Lubeka. Rozwiązanie takie pojawiło się także na terenach polskich, na Mazowszu w zamku w Ciechanowie. Wzory niderlandzkie przynosili bezpośrednio artyści, o których wiemy, że docierali na wschód, już od połowy XIV wieku, a nasilenie ich w Gdańsku obserwowane jest szczególnie od 1480 aż do 1660 roku. W Wilnie trochę z opóźnieniem pojawiają się od XVI i XVII wieku.⁵⁴³ Następuje na tej trasie wymiana handlowa, dyplomatyczna i artystyczna, niosąca odbicie min. w formach architektonicznych. Nie należy też lekceważyć wpływów Francji południowej, zwłaszcza w XIV wieku, kiedy to Kazimierz Wielki i Jadwiga utrzymywali stosunki z dworem papieskim w Avignon. Z Avignonu znamy zamek papieski (il. 160)

⁵⁴¹ Molendziński 1935, s. 107

⁵⁴² Morelowski 1939, s. 82

⁵⁴³ Morelowski 1939, s. 82-83, 88

Kunkel nie znajduje jednoznacznych wzorów w architekturze sakralnej oraz kwestionuje obronność wieżyczek narożnych. Wieże jeżeli nie fizycznie to znaczeniowo odczytywać należy jako symbol obrony. Obrona nie tyle mienia i życia, ile miejsca uświęconego religii. Kościół i klasztor był środkiem i celem bronionym, nie był osłoną samą, raczej osłony potrzebował. Stąd nie był tylko skarbcem, miejscem gdzie ludność mogła się schronić. Biorąc pod uwagę to, że znajdowała się w nich klatka schodowa, prowadząca na wyższy poziom znajdziemy podobne rozwiązanie na sąsiednim Mazowszu. W kilku kościołach pojawiły się na narożach cylindryczne przypory- wieżyczki, przypominające jak pisze Robert Kunkel „kręgle” o przeznaczeniu głównie dekoracyjnym.⁵⁴⁴ Jednak oprócz dekoracji zawierały schody. Najwcześniej pojawiły się w kościele w Serocku (il.161a), przed 1525 rokiem. W drugiej i trzeciej ćwierci XVI wieku pojawiły się jeszcze w Cegłowie (il.162a), Pawłowie(il.162b.), Piasecznie(il.162c), Zakrocymiu(il.161c) i Głogowcu.(il.161b) Przybierały różną formę, od przysadzistych wieżyczek mieszczących schody w Zakrocymiu, do smukłych, nadwieszonych w narożach w sposób flamandzki i przewyższających koronę murów przyporach w Serocku. Pochodzenie tego elementu Kunkel wywodzi z narożnych wieżyczek schodkowych ujmujących fasady cysterskich kościołów Pomorza (Oliwa z 1350 r..(il.163a), Pelplin -2 ćwierć XIV w.(il.163b), Koronowo- poł. XIV w.(il.163c)⁵⁴⁵. Ten sam Kunkel w nowszej pracy pochodzenia szuka już w flamandzko- hanzeatyckiej architekturze Gdańska.⁵⁴⁶(il.164) Wieżyczki w katedrze we Fromborku (3 ćw. XIV w) zostały wtopione w naroża korpusu (il.165) i bardziej nawiązują do architektury zamków niż świątyń, co doskonale koresponduje z obwarowaniami wokół wzgórza. Motyw okrągłych przypór pojawił się także później na Kujawach w Służewie, ale także na Podlasiu w Węgrowie, oraz w Małopolsce (ratusz w Szydłowcu, kościół w Gródku k. Zwolenia). Charakterystyczne też zachowane są dwie monumentalne wieże okrągłe w fasadzie zachodniej w kaplicy w Chwarszczanach (XIIIw.), gdzie przy niewielkiej skali całej budowli bardziej

⁵⁴⁴ Kunkel 1995, s. 87

⁵⁴⁵ Kunkel 1995, s. 87

⁵⁴⁶ Kunkel 2000, s. 42

nawiązują do obronności niż wspomniane wyżej.(il.166) Sugestywnym, choć stosunkowo późnym kościołem z okrągłymi wieżami jest przytoczony już wyżej Brochów. W nim zastosowano trzy wieże , dwie od zachodu i jedną przy prezbiterium.(il.126)

Ciekawymi rozwiązaniami wieżyczkowymi może się pochwalić późniejszy manierystyczny kościół parafialny w Szawłach na Żmudzi. Nadwieszane przy wieży zdają się nie pełnić żadnej funkcji, jednak zachowują pozory obronności dzięki otworom strzelniczym.(il.167)

Ta niezwykła forma budynku sakralnego z wysokimi ozdobnymi wieżami dała podstawy sądzić przez niektórych badaczy, że dla tych cerkwi prototypami były minarety i architektura muzułmańska.⁵⁴⁷ Większość wyśmiała te tezy, jednak przyglądając się architekturze muzułmańskiej możemy znaleźć podobieństwa. Min. w mauzoleum Isma'ila w Bucharze z 907 roku, gdzie zastosowano sześcian kryty kopułą, a w narożach kolumny, które sprawiają wrażenie wież, zwieńczone małymi, wyniosłymi kopułami umieszczonymi nad galerią obiegającą całą budowlę. (il.168a)⁵⁴⁸ Natomiast podobieństwo zastosowania czterech wież na rogach uderza w meczecie Czor- Minor z Buchary (il.168b) i wielu innych.

Na zachodzie ciekawe formy przybiera jeszcze masyw w kościele św. Marcina w Kolonii z XII wieku, (il. 169) gdzie na przecięciu naw wznosi się olbrzymia wieża, której towarzyszą smukłe cztery ośmioboczne wieżyczki schodkowe.⁵⁴⁹ Wieża ta mogłaby stanowić osobną budowlę. Podobne masywy z tego samego czasu wznoszą się na przecięciu naw, tyle że z okrągłymi wieżami w Hiszpanii. Wieże te mają swoją nazwę „cimborios” i nieznaną proveniencję. Najstarsza i najbardziej plastyczna w katedrze Zamora, Salamance, i prostsza w Toro. (il. 170) Pełnią nie tylko funkcje czysto dekoracyjne, ale i statyczne, gdyż wieżyczki wznoszą się nad pendentywami i odciążają kopułę.⁵⁵⁰ Pierwowzorów szuka się dla nich w całym basenie Morza Śródziemnego, w Palermo, także w budowlach Konstantynopola. Jeszcze w północnych Niemczech w Stralsund w kościele Mariackim (ok. 1384-1430) zastosowano cztery narożne

⁵⁴⁷ Szyszko- Bohusz 1915, s. 348

⁵⁴⁸ Frazik 1999, s. 17

⁵⁴⁹ *Sztuka ro mań.ska* 2000, s. 64, 67

⁵⁵⁰ *Sztuka ro mań.ska* 2000, s. 200- 202

ośmioboczne wieżyczki otaczające środkową wieżę na pseudotransepcie. (il. 171) Masyw ten umieszczony w zachodniej części kościoła położonego blisko ówczesnych murów miejskich, wznosi się jak twierdza umocniona gankiem obronnym i otworami strzelniczymi.⁵⁵¹

▪ **Formy i detal architektoniczny**

Patrząc na fasadę cerkwi supraskiej zwraca uwagę przede wszystkim szczyt, gdzie w trójkąt a właściwie łuk w ośli grzbiet wpisany został jeszcze jeden kształt łuku tym razem półokrągły. Jeżeli szukać źródeł szczytu, zwrócić się należy w kierunku Włoch, a dokładnie Wenecji. Tam bowiem w bazylice św. Marka poczynając od elewacji zachodniej piętrzą się identyczne formy. (il. 172) W kościele św. Anny w Wilnie (ok. 1500) zastosowano podobne łuki w fasadzie zachodniej, (173) jednak nie tak jak w Supraślu –w szczycie- a nieco niżej, tuż nad wejściem. W tym wypadku poprzecinane pionowymi liniami profilowanej cegły tworzą jakby okno termalne sprzed Palladia.

Warto zwrócić uwagę na występowanie na Wschodzie takich szczytów, gdzie zwane są „zakamarami”. Wieńczą ściany cerkwi, stanowią niejako ich przedłużenie, a zarazem oparcie dla dachu. Zwykle odpowiadają kształtem znajdującym się za nimi sklepieniem, ale często odgrywają też czysto dekoracyjną rolę. Mogą przybierać kształt łuku, lub trójkąta. Charakterystyczne były dla ruskiej architektury już od XI- XII wieku. Przejęte z Bizancjum, gdzie w niewielu świątyniach dopuszczano się łączyć półkole z trójkątem. Wyjątek stanowił kościół Zbawiciela w Konstantynopolu. (il.174) Zwrócić należy uwagę na powstający sobór Zwiastowania MB w Moskwie (1486), gdzie zastosowano kokoszniki, (il.109) typowy łuk dla architektury ruskiej, zwykle bogato profilowany. Кацѣр wskazywał na związek półkolistych szczytów cerkwi supraskiej z cerkwiemi z XIII w. w Nowogrodzie.⁵⁵² (il.175) Jednak w supraskiej cerkwi zlikwidowane zostały szczątki bocznych zakamar, istniejące w cerkwi

⁵⁵¹ *Sztuka gotyku 2000*, s.216-217

⁵⁵² Кацѣр 1956, c. 49

Wołotowskiej w postaci segmentów potrójnych łuków. Poza tym w Supraślu szczyty zostały oddzielone od dolnych części elewacji szerokim pasem gzymsu z machikułami. A sam szczyt otrzymał trójkątne obramienie. Jak sugeruje Kochanowski, zastosowanie takie stanowiło ważny punkt w rozwoju szczytu, było przejściem od konstrukcji kokosznikowej do szczytów trójkątnych, szeroko rozpowszechnionych w renesansowej i barokowej architekturze Białorusi.⁵⁵³

Patrząc na elewacje cerkwi w Surpaślu zwracają uwagę ostrołukowe okna umieszczone w prostokątnych pobielonch niszach. Okna, jak i portale w XVI wieku były powszechnie wpisywane w prostokątne obramienia zarówno na Litwie, jak i w gotyckich kościołach północnych Niemiec i Polski.⁵⁵⁴ Rozwiązanie takie już zastosowano w kościele Mariackim w Gdańsku ok. 1343-1502. (il. 176), późnogotyckiej dekoracji kościoła św. Anny w Wilnie (ok. 1500) (il. 173b), oraz kościele bernardynów w Wilnie. W fasadzie supraskiej cerkwi zasługuje na uwagę jeszcze w prostokątnej płycinie półokrągła wnęka z zastosowaną w niej opuszczaną kratą i za nią umieszczonym okulusem. (il.64) Podobnie, choć bez kraty rozwiązano fasadę w kościele parafialnym w Bożewie na Mazowszu (1453) (il. 177).

Szukając analogii dla pięciu blend szczytu zachodniego także zwrócić się należy ku Mazowszu. Tam bowiem w Płocku w katedrze NMP (1531-1535) w północnym ramieniu transeptu umieszczono nie w płycinie półkolistej a w szczycie ze sterczynami w jaskółczy ogon. (il. 178) Pod szczytem występuje jeszcze fryz ząbkowy a pod nim okrągłe okno. Katedrę wznosił warsztat włoski wg projektu Bernardina de Gianotis, Rzymianina. W 1537 wzmiankowany jeszcze Jan Baptysta Wenećjanin, budowniczy katedry.⁵⁵⁵ Na Mazowszu podobne „miękkie” łuki w szczycie pojawiły się jeszcze w Niedźwiadnej, (il. 179) o zwiększonej ilości do siedmiu. Podobnie oddzielone zostały fryzem poziomym od okna i półkola łuku we wnęcie prostokątnej. Najbliższymi analogiami służą tu podobne rozwiązania z

⁵⁵³ Kochanowski 1963, s.369-370

⁵⁵⁴ Jankevicenie 1991, s. 33

⁵⁵⁵ Kunke1 2006, s. 286-298

terenu państwa krzyżackiego (kościół w Prabutach, ratusz w Malborku), przenoszące na Pomorze flamandzki „neoromanizm”.⁵⁵⁶

Analizując dekorację cerkwi w Supraślu zwracają uwagę właśnie te półokrągłe zamknięcia wnek, okien, drzwi, blendy, oraz okulusy w fasadzie. Jest to cecha charakterystyczna dla nurtu późnego gotyku, północnej i zachodniej Europy. Ten swoisty „neoromanizm” brał początek w sztuce niderlandzkiej, która w Gdańsku pojawiła się w 2 połowie XV wieku. Badacze polscy wiązali pojawienie się półkola z renesansem a formy te nazywali „neoromańskimi”.⁵⁵⁷ Jednak formy te od dawna przyjęte w budownictwie ruskim znalazły podatną glebę w gotyku Ziemi Wschodnich. Stały się tu formami przeważającymi, najbardziej popularnymi.⁵⁵⁸ Stąd wniosek, że równocześnie na granicy wschodniej występowania gotyku oddziaływały zarówno wzory wschodnio-ruskie jak i zachodnie – europejskie.

Przechodząc do zastosowanych w cerkwi w Supraślu sklepień, rozważyć należy jej zróżnicowane formy. Od czasu przeniknięcia gotyku do Wielkiego Księstwa Litewskiego na Litwie i Białorusi rozpowszechniły się sklepienia gwiazdowe w XV i XVI wieku. Sklepienia sieciowe, powstałe w Czechach na początku XIV wieku, rozprzestrzeniły się w Europie Środkowej w drugiej połowie XV wieku i początku XVI. Wówczas też pojawiły się na Litwie. Co charakterystyczne dla sklepień sieciowych Litwy, że rysunek żeber w każdym prześle jest inny.⁵⁵⁹(il. 26, 77) A dla gwiazdowych- sześć- lub ośmiokąt gwiazdy, popularny w Prusach, na Pomorzu, Mazowszu.⁵⁶⁰ Maria Brykowska nie zauważa żadnych cech indywidualnych w sklepieniu kryształowym w Supraślu.⁵⁶¹ Stwierdza ponadto, że powstały niewątpliwie pod wpływem warsztatu gdańskiego, który prawdopodobnie pracował w Wilnie przy kościele bernardynów. Sklepienia miałyby tam powstać w latach 1504- 1537, i być może związane były z Michałem Enkingerem.⁵⁶² (il.180) Jeżeli chodzi o sklepienia

⁵⁵⁶ Kunkel 2006, s. 149-150

⁵⁵⁷ Miłobędzki 1965, s. 103

⁵⁵⁸ Jankiwicz 1974, s. 240

⁵⁵⁹ Jankevic 1991, s. 41

⁵⁶⁰ Jankevic 1991, s. 43

⁵⁶¹ Brykowska 1965, s. 255

⁵⁶² Brykowska 1965, s. 254

kryształowe, to zalicza je do odrębnego typu powstałego w północno-wschodniej Polsce, a wyróżniającego się wysklepkami w formie ostrosłupa trójkątnego. Wywodzą się wprost z gwiaździstych sklepień tych terenów, zaś pomysłem wysklepki zaczerpniętym z Saksonii.⁵⁶³

Podtrzymujące sklepienia ośmioboczne filary, jednorodne do samej góry, na niskim cokole lub bazie, zakończone profilowanymi gzymsami charakterystyczne były dla kościołów Pomorza. Zastosowany je zarówno w Lubece, Pelplinie, jak i Wilnie, dlatego też i w Supraślu.

Jeżeli chodzi o ornament rombowy z przepalanej cegły, to spotykany jest zarówno na Maowszu, jak i na Litwie (Iszklódź, Wilno- cerkiew sw. Trójcy). Jeżeli zaś weźmiemy pod uwagę dekoracje, to od razu nasuwa się także pobliskie Mazowsze. Gdzie już w XV i XVI wieku stosowano bielony pas podokapowy, bielone obramienia okien, białe blendy, oraz cegłę formowaną w portalach, gzymsach ale o bardzo skromnych wykrojach. Litewskie zaś było wydzielanie w fasadzie głównej szczytu gzymsem lub poziomym fryzem.⁵⁶⁴ W Supraślu został on rozbudowany dodatkowo do formy machikuł, co bardzo wzbogaciło plastykę elewacji i było charakterystyczną tendencją XVI wieku wzbogacania elewacji.

2. Analiza porównawcza cerkwi w Supraślu a cerkwi w Murowance i Synkowiczach. Bezpośrednie analogie oraz zagadnienie pierwowzoru.

Analizując architekturę cerkwi w Supraślu nie można pominąć dwóch identycznych w ogólnym ujęciu, choć różniących się w szczegółach cerkwi zachowanych do dnia dzisiejszego niemal w niezmiennym stanie w Murowance oraz Synkowiczach. Obie cerkwie znajdują się w granicach obecnej Białorusi, rozdzielone granicą państwową od cerkwi Supraskiej. Lecz kiedy powstawały, wszystkie trzy znajdowały się na terenie Wielkiego Księstwa Litewskiego. I tak też należy je rozpatrywać, jako tworzące odrębny typ, zrodzony w fenomenie pogranicza.

⁵⁶³ Brykowska 1965, s. 251-252

⁵⁶⁴ Jankevicenie 1991, s. 28

Aby dokładniej przeanalizować genezę i rodowody form proponuję przyjrzeć się każdej z tych cerkwi wnikliwie. Dlatego zacznę od opisów architektonicznych i historii tych zabytków, aby pokazać ich związek nie tylko estetyczny .

Zacznę od cerkwi **p.w. Archaniola Michała w Synkowiczach**, położonej dziś w obwodzie grodzieńskim, rejon Zelwa. Zbudowana została na planie (il. 181) nieregularnego czworoboku, z nieznacznym odchyleniem od osi głównej ku południowi, co stwarza wrażenie przekrzywionego „kopniętego”. Ткачоў⁵⁶⁵ tłumaczy ten fakt używaniem przy jego wymierzaniu nie bardzo dokładnych instrumentów mierniczych. Jednak niewykluczone, że początkowo cerkiew była dobrze wymierzona, a odchylenia nastąpiły w procesie dalszej budowy. Tłumaczenie, że był to zabieg zamierzony w przypadku tej cerkwi nie znajduje zastosowania, co wyjaśnię, dalej przy omawianiu datowania.

Cerkiew w Synkowiczach prezentuje trójnawową, trójprzęsłową halę z prezbiterium zamkniętym trzema półkolistymi apsydami, z których środkowa jest nieco szersza i głębsza. Na rogach rozmieszczone zostały cztery baszty różniące się między sobą rozmiarami i formami architektonicznymi. W narożach fasady dwie baszty na rzucie kwadratu, podparte z trzech stron płaskimi przyporami, w połowie swej wysokości przechodzą w ośmiobok.(il.181a) Przy wschodnich narożach korpusu baszty mają cylindryczną formę od samego fundamentu.(il.181b) Cerkiew przekryta jest sklepieniami krzyżowo-żebrowymi, tylko w apsydzie południowej występuje sklepienie kryształowe. Uwagę zwracają arkadki schodkowe, tzw. trompy między apsydami prezbiterium. (il.181c) Umieszczono je, by sprawniej wyprowadzić wspólny dach nad absydami. Elewacje absyd zdobi również fryz arkadkowy występujący poniżej parapetów okien, przechodzący na wschodnie baszty. (il.181d)

Architektura cerkwi odznacza się monumentalną prostotą i wyraźnie nakreślonym obronnym charakterem.⁵⁶⁶ Jeżeli chodzi o system obrony świątyni, to składają się na niego cztery baszty na rogach, flankujące

⁵⁶⁵ Ткачоў 1978, с.117

⁵⁶⁶ Ткачоў 1978, с117

mury, grube ściany, dochodzące miejscami do 1, 5 m szerokości, oraz szereg strzelnic. XVI wiek to czas kiedy odkryto i zaczęto stosować broń palną. Strzelnice znajdują się na strychu w arkadowanym okapie, który przypomina średniowieczne machikuly wojenne. Służą one do strzału na bliską odległość ze względu na swój ukośny kierunek. Miedzy nimi znajdują się okrągłe otwory z wnękami do obserwacji i dalekiego strzału. (il.181e,f) Machikuly znajdują się w trzech elewacjach, od strony wschodniej pominięto je. W szczycie frontowym znajduje się dodatkowo osobliwy i rzadki element- jak zauważa białoruski badacz architektury Ткачоў - niewielki wykusz.⁵⁶⁷ (il.181g) Zwrócony na zachód, pozwalał obserwować gościniec starodawny przecinający lasy Słonimskie i dążący do Grodna.⁵⁶⁸ Wąskie okna umieszczone wysoko ponad terenem zwiększają obronny charakter świątyni.(il.181h) W elewacji frontowej dodatkowo drzwi były zabezpieczone opuszczaną żelazną kratą. Pas machikul przeznaczony do obrony, jest jednocześnie wyraźnym elementem dekoracyjnym. Niektórzy badacze⁵⁶⁹, chcą widzieć w nim wyłącznie funkcje dekoracyjne i podkreślają, że realnego znaczenia w dziele obrony machikuly nie miały. Jednak główny akcent artystyczny pada na szczyt fasady zachodniej. (il.181i) Na nim w sześciu piętrach rozmieszczonych zostało jedenaście typów płaskich nisz, różnych rodzajów i konfiguracji- okrągłych i arkadkowych, z łukiem płaskim, kotarowym, podwieszonym podwójnym i potrójnym. Rytmiczny ład nisz podporządkowany został centralnej- osiowej symetrii, co nadaje temu szczytowi monumentalności. Nisze pierwotnie były pobielone,⁵⁷⁰ odcinały się wyraźnie na tle czerwonych cegieł. Tworzył się kontrast charakterystyczny dla dekoracji Litwy, ale i Mazowsza.

Dokładny czas budowy cerkwi nie jest znany, ponieważ nie zachowały się do naszych czasów żadne dokumenty. Ten fakt, w połączeniu z niedostatecznym zbadaniem budynku stał się przyczyną powstania szeregu sprzecznych, nieprawidłowych, a czasem nawet niewiarygodnych historii. I tak, w literaturze pisano, że powstała za

⁵⁶⁷ Ткачоў 1978, c. 118

⁵⁶⁸ Szyzko- Bohusz 1915, s. 360

⁵⁶⁹ Трусаў Ігар , wyowiada się na ten temat w filmie: Под зашчытой 2007

⁵⁷⁰ Габрусь 2001, s. 37

rządów Jarosława Mądrego (przełom X-XI w.) albo w 1240 roku, kiedy okoliczny Słonim został zniszczony najazdem tatarskim pod kierownictwem Kojdana.⁵⁷¹ Pomyłką jest też myśl, że zbudowano ją za Zygmunta III Wazy po 2 poł. XVI -XVIIw., kiedy to litewscy Tatarzy uciekali ze Słonima od królewskiego ucisku.⁵⁷² W krajoznawczej literaturze początku XX wieku zawarta była informacja, że cerkiew założono w **1410 roku**. Ówczesny krajoznawca B. Супрун⁵⁷³ podawał tę datę argumentując, że w 1907 r. świętowano 500-lecie Murowańskiej cerkwi, którą zbudowano wg niego jednocześnie. Dalej zwracał on uwagę na dzwon z sygnaturą „Anno Domini 1460”, który znaleziono pod podłogą w czasie jednego z remontów cerkwi w XIX wieku. Na podstawie tego wnioskował on, że powstała na początku XV w., bo dzwony jak pisze „wieszano po wybudowaniu cerkwi”.

Zachowała się też legenda opowiadana przez opiekuna cerkwi,⁵⁷⁴ która mówi, że cerkiew założył sam **książe Witold** na początku XV wieku. Podanie informuje, że książę Witold wraz z ojcem Kiejstutem zostali uwięzieni przez Jagiełłę w zamku w Krewie. Uciekł on jednak wykazując się wielkim sprytem (przebrany za służącą). Miał uciekać do Prus, ale pomylił drogę, poszedł w odwrotnym kierunku w stronę Nowogródka. Znalazł schronienie w leśnej wiosce Synkowicze, gdzie zastał ruiny „ni to zamku, ni to twierdzy”. Miesiąc się w nich chronił, potem udało mu się przedostać do Prus. Po 25 latach postanowił przebudować twierdzę w cerkiew na znak wdzięczności Bogu, dla ludzi, którzy uratowali mu życie, by i oni mogli się modlić i chronić od wrogów. Przybył także na jej poświęcenie w 1407 roku razem z żoną i bliskimi.⁵⁷⁵ Według tej legendy korpus cerkwi miał by być częścią starego zamku, do którego dostawiono później prezbiterium. Ks. Арсеній Ананко badający historię cerkwi i oprowadzający po zabytku pokazuje granicę tych dwóch części- „szew” muru. (il.181j) Jedyne białoruski badacz, Кацёръ, na podstawie analizy budowli w latach pięćdziesiątych potwierdził takie dwa etapy jej

⁵⁷¹ Кушнярэвіч 1993, с. 65

⁵⁷² Батюшковъ 1893б с. 2

⁵⁷³ Супрун 1983, с.34-36; за Кушнярэвіч 1993, с. 65, 139

⁵⁷⁴ n/p rozprawy z o. Арсеній Ананко prze prowadzonej w 16 XI 2007 roku w Synkowiczach(BY)

⁵⁷⁵Цэрковь- крэпасьць 2007

wznoszenia: początek właśnie w XV wieku, a zakończenie w XVI wieku.⁵⁷⁶ Tym też tłumaczył przekrzywienie jej wyraźnie widoczne zarówno w planie, jak i wewnątrz świątyni.

Pierwszy badacz architektury w 1907 r. Иодковский Иосиф ⁵⁷⁷, który zajął się tym zabytkiem datował cerkiew na początek XVI w. Щчакацихин ⁵⁷⁸ uważał, że cerkiew powstała w końcu XV- początku XVI wieku. Stanisław Lorentz datował na pocz. XVI w.⁵⁷⁹ W końcu Ткачоў na podstawie dokumentów archiwalnych przekonywująco dowiódł, że cerkiew powstała w pierwszej połowie XVI wieku. Opierając się o odnaleziony „*Акт взытання Сынковицкой церкви*” z 1760r. wskazał także jej fundatora- **królową Bonę**, która w Rzeczypospolitej żyła w latach 1518-1556, a Zelwa z okolicami należała do jej majątków.⁵⁸⁰ Prawdopodobnie też Synkowicze wchodziły w jej władanie. Dopiero bowiem w 1566 roku pojawia się wzmianka o rodzie **Iwana Hlebowicza - Synkowskiego**, który dostał je od ojca Hleba Iwanowicza Jesmana – dworzanina królewskiego-mieszkającego w powiecie połockim.⁵⁸¹ Od tego momentu aż do XIX wieku związane były z rodem Jesmanów – Synkowskich. W akcie tym wspominany jest też przedsionek znajdujący się w jej zachodniej części, na podstawie, tego można wnioskować, że powstał zaraz po wybudowaniu cerkwi a nie jak uważali wcześniejsi badacze, w XIX wieku..⁵⁸² W akcie tym wspomina się także o kopule podobnej do wież znajdującej się nad częścią centralną korpusu.

Ważne, że wygląd tej cerkwi od momentu wybudowania pozostał niezmienny w znacznym stopniu. Nie zachowała się niestety do dziś, ani kopuła, ani jej wyobrażenie nad częścią centralną. Prawdopodobnie rozebrano ją podczas remontu dachu przeprowadzonego w 1841. W późniejszych remontach zmieniono dach i zbudowano malutką kopułę nad dachem prezbiterium. W 1888-1889 wokół cerkwi wymurowano

⁵⁷⁶ Кацэр 1956, с. 45

⁵⁷⁷ Иодковский 1915, с. 290

⁵⁷⁸ Щчакацихин 1928, с. 220- 270

⁵⁷⁹ Lorentz 1933, s. 9

⁵⁸⁰ Ткачоў 1978, с. 120

⁵⁸¹ Ze strony: www.nobility.by/forum/index.php?topic=421.msg4379 z dnia 16 maja 2007

⁵⁸² Кушнярэвіч, który prowadził badania fundamentów cerkwi na podstawie różnic wielkości cegieł i istnieniu „przewiązki” wnioskuje, że przedsionek dostawiono, do gotowej cerkwi, ale nie później niż w XVI wieku. Кушнярэвіч 1993, с. 67

ogrodzenie, zachowała się data na murze potwierdzająca ten fakt. Także w 1891 zbudowano dzwonnice, która niestety stylistycznie nie pasuje do reszty.

W okresie międzywojennym cerkiew zamieniono na kościół, usunięto wtedy m.in. ikonostas. Obecnie znów jest prawosławna.

Druga analogiczna cerkiew znajduje się we wsi **Murowanka**, obwodzie grodzieńskim, rejon Szczuczyn. W literaturze pojawia się również nazwa **Małomożejkowo**. Jest ona jednak nietrafna. Odnosi się do innej wsi położonej 3 km od cerkwi. Cerkiew obronna **p.w. Narodzenia NMP** znajduje się we wsi **Murowanka**. (il.182a)

Podobnie jak poprzednia, cerkiew jest trzynawową, trójprzęsłową halą, niemal kwadratową w planie. (il. 182) Od wschodu zakończona została półokrągłą absydą, o szerokości niemal równej szerokości korpusu. Na rogach cztery cylindryczne wieże. W odróżnieniu od synkowickiej cerkwi, gdzie wieże sprawiają wrażenie samodzielnych budowli, dołączonych do korpusu, w cerkwi w Murowance odwrotnie- wieże organicznie związane z główną kubaturą.(il.182b) Wieże zachodnie nieco wyższe od wschodnich. W nich kręte ceglane schody podobnie jak w poprzedniej cerkwi prowadzące do pasa strzelnic i otworów obserwacyjnych na poddaszu. Otwory strzelnicze mają jednak mniej zróżnicowaną formę niż w cerkwi poprzedniej, jest ich też mniej. Dziś część strzelnic zamurowana na ścianach północnej i południowej, pozostało tylko po trzy z każdej strony.⁵⁸³ Кушнярэвіч w trakcie badań odkrył dwa otwory strzelnicze w partii prezbiterium, co wskazywałoby na łączenie funkcji kultowych i obronnych, analogicznie jak w Supraślu.⁵⁸⁴ W Synkowiczach były one wyraźnie oddzielone. Sklepienia bardziej zróżnicowane niż w poprzedniej cerkwi, co może wskazywać na późniejszy czas jej powstania. Wykazują się większym udoskonaleniem form gotyckiego budownictwa. I tak, występują tu sklepienia gwiazdziste w nawie głównej i apsydzie, zaś w nawach bocznych- kryształowe. (il.182c) W

⁵⁸³ Ткачоў 1978, с. 121

⁵⁸⁴ Кушнярэвіч 1993, с. 80

nawie głównej pod posadzką znajduje się krypta, której korytarze prowadzą ponoć do pobliskiej rzeki, dziś zasypane. W głównym wejściu nad drzwiami zachowały się ślady konstrukcji do opuszczania żelaznej kraty, która pierwotnie chroniły główne wejście. Grubość muru dochodzi do 2 m. Elewacje cerkwi potraktowano bardziej dekoracyjnie niż w Synkowiczach. Wzbogacono o dekoracyjne nisze także elewacje boczne, apsydę i wieże. (il.182d,e) W poprzedniej zwracała uwagę nieotynkowana cegła (choć w literaturze znajdujemy informacje, że również była tynkowana). Tu pobielone elementy takie jak nisze, otwory okienne, szczyt w fasadzie wyraźnie odznaczają się na tle czerwonej cegły. Wszystkie one zatopione w ścianie odciągają uwagę od prawdziwej prawie dwumetrowej grubości ściany. Te rytmicznie rozmieszczone elementy dekoracyjne wnoszą równowagę i wrażenie uroczystości, dostojny charakter. Ciekawą analogię pomiędzy takim kontrastowym zestawieniem zauważa Габрусь Тамара⁵⁸⁵ w czerwono- białym ornamentcie narodowych ręczników białoruskich. To podobieństwo jest nieprzypadkowe. One również w swej symbolice obrzędowej niosą wiele znaczeń. Między innymi są „kanałem łączności” pomiędzy człowiekiem a Bogiem. Szczególnymi elementami dekoracyjnymi budowli okazuje się łuk podwójny podwieszony, oraz okrągłe okno w centrum zachodniej ściany, charakterystyczne dla litewskiej i mazowieckiej architektury. W tym zabytku przede wszystkim zauważa się pełną niezależność dekoracji od fortyfikacyjnych elementów, których jest znacznie mniej. Кушнярэвіч, który prowadził dokładne badania detalu cerkwi stwierdził pod tynkiem zastosowanie przepalanej cegły, niemal czarnej, która tworzy rombowy wzór i wyraźnie odznacza się na tle cegły jasno czerwonej, nadając malowniczości fasadzie, co również zbliża do zabytków mazowieckich tego czasu.⁵⁸⁶

Przejdę teraz do historii cerkwi. Podobnie jak w poprzedniej, niedostatek źródeł pisemnych i niedokładne datowanie istniejących dokumentów doprowadziło badaczy do omyłkowych wniosków. Jednak w tym wypadku mamy zachowanych więcej dokumentów, które ujawniają

⁵⁸⁵ Габрусь 2001, с. 27-40

⁵⁸⁶ Кушнярэвіч 1993, с. 77

też więcej faktów. I tak zachowała się kopia aktu fundacyjnego z 1524 r.⁵⁸⁷ zawierająca informację o dacie budowy **10 maja 1407** r. Wymieniony jest w niej także fundator **Szymko Mackiewicz Szkleński** podkomorzy wileński pochowany w tej cerkwi. (kopię dokumentu oglądał na miejscu Adolf Szyszko-Bohusz,⁵⁸⁸ w 1915 r, już on wątpił w tak wczesną datę fundacji). Супрун, jak i autorzy artykułów pisanych w połowie XIX wieku i początku XX powtarzali tę datę wyznaczając początek budowy cerkwi. Супрун, fundację przypisuje także jak poprzednio Wielkiemu Księciu Witoldowi.⁵⁸⁹ Opiera się przy tym na odkryciu w czasie remontu w 1871-1872 kamienia nagrobnego z datą „1469”. Jednak kamień ten mógł być przeniesiony z innej cerkwi, co często praktykowano. Dopiero Иодковский Иосиф w 1915 r. przeprowadził wnikliwą analizę dokumentów historycznych i odkrył, że dokument ten –kopia aktu fundacyjnego z 1524 r została sfalszowana. Znalazł on jeszcze jeden dokument z 1542 roku, w którym to, ten sam Szymko Mackiewicz dokonał zapisu na cerkiew i prosi o modlitwę. Na ścianie cerkwi znajdowało się epitafium, którego dziś nie ma, w 1915 roku treść jego spisał Szyszko-Bohusz. Z niego wynika, że zmarł w 1550 roku(?) a ufundował cerkiew w 1484, zaś w 1808 odnowiona została przez Kazimierza Kostrowickiego.⁵⁹⁰

Współczesne badania wykluczają piętnastowieczne datowanie tej cerkwi, i odnoszą ją do początku XVI wieku. Wskazuje się także innego fundatora kniazia **Wasyla Połubińskiego**⁵⁹¹, który w 1514 r otrzymał od króla Zygmunta I nadanie na Możejków.⁵⁹² Według Polskiego Słownika Biograficznego otrzymał je w 1508 roku. Sprawa się komplikuje. Ponieważ na rok 1508 datowane jest nadanie przez Zygmunta I dóbr Możejków również Szymko Maćkowiczowi.⁵⁹³ Połubiński Wasyl zarządza nimi aż do 1551 roku. Faktem pozostaje osoba łącząca te dwie osoby- Zofia Pawłówna. Była wdową po Szymku Mackiewicz, a w 1546 poślubiła

⁵⁸⁷ Савицкий о. 1873 , № 33, с.297-300; № 34, с. 306-308

⁵⁸⁸ Szyszko-Bohusz 1915, s. 331-376,

⁵⁸⁹ Супрун 1983 , с. 35

⁵⁹⁰ Szyszko-Bohusz 1915, s. 355

⁵⁹¹ Иодковский 1915, с. 274; Кушнярэвіч 1993, с. 74

⁵⁹² Кушнярэвіч 1993, с. 74

⁵⁹³ Maroszek 2000, s.148

Wasyła Połubińskiego!⁵⁹⁴ Zaś gdy umarła w 1563 roku majątkiem zarządzał Jan Szymkiewicz, jej syn z pierwszego małżeństwa.

Dokładna analiza detalu wnętrza cerkwi, osobliwości form, każą uznać za czas powstania **pierwszą połowę XVI wieku**. Znaczący architekci tak właśnie datują ten zabytek. Ткачоў⁵⁹⁵ datuje dokładniej, bo między **1514-1542** r.

Świątynia ta wiele ucierpiała podczas najść nieprzyjacielskich, w odróżnieniu od cerkwi w Synkowiczach. Po ogłoszeniu unii w 1596 r, przejęta została przez greko- katolików. Od tego czasu jak podaje Батюшковъ⁵⁹⁶ „*poddawana była skażeniom łacińskimi nowinkami, straciła większość parafian, i doprowadziło to do spustoszenia i zniszczenia majątku*”. Dlatego właśnie w 1656 r podczas rusko- polskiej wojny została bardzo uszkodzona przez Kozaków, ale odnowiona w ciągu kilku lat. W 1706 r wojsko szwedzkie Karola XII, ciągnąc przez pobliski Żółudek pod Połtawę ostrzelało wg rozkazu króla cerkiew- zamek, jaki poraził go swoim niezwykłym wyglądem. Od tego czasu popadała cerkiew w ruinę. Jednak car Aleksander I podczas jednej ze swych podróży po kraju zwrócił uwagę na zabytek tak niezwykle popadający w ruinę i wyraził życzenie by go doprowadzić do świetności. Poleciał remont słonimskiemu ziemianinowi Jundziłu. Rozkaz ten nie został jednak spełniony i „*póki zbierali się i namyślali nad przygotowaniem materiału, cerkiewny dach zawalił się do środka od uderzenia pioruna. To było w 1805r. Pięć lat po tym cerkiew nadal pozostawała bez jakichkolwiek napraw*”⁵⁹⁷ Dopiero w 1822 dziedzic miejscowy **Kazimierz Kostrowicki** odnowił cerkiew. Świadczy o tym tablica inskrypcyjna zachowana w ścianie południowej. Cerkiew zamknięto po 1839 r. Po 24 latach oddano prawosławnym. Przebudowana jeszcze w 1871-1872. Podwyższono wtedy wieżę zachodnie, a w tej od północy zrobiono dzwonnice. Zdjęto też wtedy kratę nad wejściem, oraz zamurowano część otworów strzelniczych. Wtedy też prawdopodobnie dostawiono przedsionek od strony zachodniej. Po pierwszej wojnie zamknięta, a w 1928 zamieniona na kościół katolicki. Po

⁵⁹⁴ Maroszek 2000, s. 149

⁵⁹⁵ Ткачоў 1978, c. 121

⁵⁹⁶ Батюшковъ 1890, c. 110(I)

⁵⁹⁷ Батюшковъ 1890, c. 129-131(II)

II wojnie znów zamknięta. Zwrócona katolikom w 1991 i w tym samym roku przekazana prawosławnym.

Należy zastanowić się co łączy te dwie świątynie z cerkwią supraską? Wszystkie trzy powstały w puszczy, z dala od tętniących życiem grodów. Każdą wzniesiono z cegły, w formie zbliżonej do małej twierdzy- zamku, z czterema wieżami na rogach i licznymi cechach obronnych. Wszystkie powstały też w tym samym czasie, przez co zastosowano w nich podobne rozwiązania zarówno konstrukcyjne, jak i dekoracyjne. Co natomiast je odróżnia od siebie? Drobnymi szczegółami w rozwiązaniu planu, szczególnie w partii prezbiterium, dekoracje elewacji. Odróżnia je również i to, że obydwie cerkwie na Białorusi zachowały swój pierwotny wygląd mimo przeróbek w XIX wieku, zaś cerkiew supraską zburzono.

Takie podobieństwa rodzą liczne pytania, na które próbowali odpowiedzieć badacze polscy, jak też białoruscy. Czy miały cerkwie jednego wspólnego budowniczego (lub zespół), która z nich powstała jako pierwsza, jaka była geneza form architektonicznych, oraz dlaczego właśnie te trzy cerkwie wybudowano jako obronne?

Zacznę od pytania czy miały one wspólnego budowniczego, który narzuciłby identyczny wygląd. W źródłach żadnej z cerkwi nie znajdujemy informacji o zespole budowniczych. Pozostają spekulacje i analizy porównawcze badaczy. I tak można zauważyć pewne analogie między cerkwią w Synkowiczach a zamkiem w Mirze. Już Иодковский Иосиф⁵⁹⁸ zauważył, a potwierdzili następnymi badaczami,⁵⁹⁹ wiele podobieństw zwłaszcza w dekoracji. (il.182f) To pozwoliło wnioskować, że cerkiew w Synkowiczach i w zamek w Mirze wzniesli ci sami majstrzy. Nie można wykluczyć takiej możliwości, tym bardziej, że chronologiczne ramy budownictwa tych pomników nie przeczą temu. Zamek w Mirze zaczęto wznosić w 1490 (według innych dopiero w 1506 roku⁶⁰⁰), kiedy objął go w posiadanie namiestnik litewski Wielkiego Księstwa Litewskiego Jerzy Ilinicz.⁶⁰¹ Podobieństwo uderza w identycznym kształtowaniu wybielonych nisz, z łukami podwójnymi z cegły, podwieszonych arkadkach osłaniających

⁵⁹⁸ Иодковский 1915, s. 299-300

⁵⁹⁹ Квитницкая 1968, s. 453-468; Кушнярэвіч 1993, s.

⁶⁰⁰ Якимовіч 1991, s. 204

⁶⁰¹ Абрамовіч 1938, s. 22

strzelnice w machikułach, oraz w sklepieniu kryształowym południowej apsydy. (il.182g)

Z cerkwią w Synkowiczach badacze wiążą jeszcze inny warsztat budowlany.⁶⁰² Wywodzący się z Wilna. Tam bowiem cerkiew św. Trójcy wzniesiono z identycznym rozwiązaniem planu, prezbiterium i wież. (il.182h) Analogicznie zastosowano trompy między trzema apsydami, by wyprowadzić wspólny dach. Na trzech apsydach, oraz wieżach wschodnich występuje też analogiczny pas arkadkowy. Cerkiew tą zaczęto wznosić po 1516 roku, kiedy to jej fundator hetman Wielkiego Księstwa Litewskiego Konstanty Ostrogski otrzymał pozwolenie od króla.⁶⁰³ Niestety mocno przebudowana w latach późniejszych, dziś znana jest nam jedynie ze zdjęć i rysunków. Więc może datowanie cerkwi w Synkowiczach można ustalić na po 1516 roku. Niewykluczone, że majstrzy z Wilna dotarli do odległych puszczy położonych na zachodzie Wielkiego Księstwa, by postawić pomnik w Synkowiczach. Jednak analizując system obrony, detal i formy zastosowane w Synkowiczach, a Murowance dostrzega się pewne różnice, wykluczające ten sam warsztat i wspólnego majstra. Badacze architektury też zwrócili na ten wątek uwagę. Szyszko- Bohusz zwraca uwagę na różnice w systemie obrony, jak również większą subtelność i dokładność wykonania murowańskiej cerkwi.⁶⁰⁴ Na lepszą jakość wykonania, wypalenia cegieł i precyzji spoin zwraca też uwagę Кушнярэвіч.⁶⁰⁵

Ostatnio polski badacz Józef Maroszek⁶⁰⁶ odrzucając wcześniejsze badania próbował powiązać osobę Szymko Mackiewicza z Murowanki z Synkowiczami. Sygnalizował, że obie te cerkwie wznosił ten sam fundator. Poszedł jeszcze dalej. Wiązał jeszcze budowę cerkwi supraskiej z owym Szymko. Wszystkie datował, że powstały przed 1503 rokiem. A pierwotne brzmienie nazwy to nie Synkowicze a Szymkowicze. Wydaje mi się, że przecenia trochę udział owego Szymko Mackiewicza. Jest to jednak postać, ktrej warto przyjrzeć się bliżej. Był wymieniany z całym rodem w

⁶⁰² Кушнярэвіч 1993, с. 69

⁶⁰³ Кушнярэвіч 1993, с. 87

⁶⁰⁴ Szyszko- Bohusz 1915, s. 360

⁶⁰⁵ Кушнярэвіч 1993, с. 77; także Габрусь 2001, с. 37

⁶⁰⁶ Maroszek 2000, s. 149 -151

„Pomianniku” supraskim,⁶⁰⁷ co wskazuje na to, że musiał też być w Supraślu. Wpisu dokonano między rokiem 1537 a 1542, ponieważ nazywany jest w nim horodniczym wileńskim, zaraz za biskupem Andrzejem z Wilna. **Szymko Mackiewicz** był związany z Wilnem bardzo mocno od samego początku, najpierw wzmiankowany jako dworzanin królewski (1505), później podkoniuszy (1508-1536), był ciwunem wileńskim (1528), horodniczym wileńskim (od 1537), a potem jeszcze zarządcą województwa wileńskiego (od 1540).⁶⁰⁸ Stał się wiernym współpracownikiem królowej Bony, prowadził prace budowlane na Zamku Górnym i Dolnym w Wilnie, jako powiernik brał udział w różnych komisjach ustalających granice dóbr królewskich i rozstrzygających granice sporne między litewskimi wielmożami.⁶⁰⁹ Przebywając w Wilnie, napatrzył się na wzory cerkwi Ostrogskiego, a zagadnienie obronności nie było mu obce ze względu na funkcje, które pełnił. Może właśnie ze względu na bliskie związki z Szymko Mackiewiczem, Bona to jemu powierzyła budowę cerkwi w Synkowiczach wzorem cerkwi Wileńskich. Zaś potem on samodzielnie ufundował na jej wzór cerkiew w Murowance. A może w Murowance fundował cerkiew Połubiński, który z kolei związany był z Aleksandrem Chodkiewiczem. Razem posądzono ich o współudział w buncie Michała Glińskiego, i razem osadzono w więzieniu. Jednak ułaskawiony wcześniej niż Chodkiewicz, właściwie od razu w 1508 roku otrzymał nadanie w Możejkwie Wielkim. Jest też Połubiński wymieniany w „Pomianniku” supraskim.⁶¹⁰ Nie znamy granic dóbr Możejkwowskich, ale patrząc na współczesną mapę, można założyć, że do dóbr Możejków wchodziła cerkiew w Murowance, której właścicielem był Szymko Mackiewicz (potwierdzenie króla w 1508 i 1509), zaś Możejków Wielki stanowiły już odrębne dobra – własność Wasyla Połubińskiego (od 1508 do 1551 roku). Zofia Pawłówna, była żoną Szymko Mackiewicza, który zmarł w 1542 roku, wtedy wyszła za mąż (1546) za sąsiada dóbr granicznych z Możejkowa Wielkiego - Wasyla Połubińskiego i zapewne połączono owe dobra. Po śmierci podwójnej wdowy w 1563 roku zarządzał nimi jej syn z

⁶⁰⁷ Radkiewicz, Lewiński bp 1870, s. 456-457

⁶⁰⁸ Maroszek 2000, s. 148-149

⁶⁰⁹ Wiśniewski 1936, s. 96-97

⁶¹⁰ Radkiewicz, Lewiński bp 1870, s. 456-457

pierwszego małżeństwa Jan Szymkiewicz, który od 1554 roku był starosta tykocińskim, kiedy to powstawała twierdza tykocińska.⁶¹¹

Jeżeli chodzi o kolejność powstania tych obronnych cerkwi to na to pytanie pojawia się odpowiedź w literaturze. Ile badaczy tyle koncepcji, jednak jedna wydaje się być słuszna, którą to powtórzę. Polski badacz Alexandrowicz⁶¹² a za nim środowisko białoruskie uważa, że pierwowzorem dla grupy budowli obronnych było nie Wilno, a jeszcze inny ośrodek-**Połock**. W nim cerkiew Mądrości Bożej, położona w obrębie Górnego zamku, została przebudowana w latach **1494-1501** i forma jaką uzyskała podczas przebudowy stała się wzorem dla innych cerkwi obronnych. Byłaby to zatem **najstarsza cerkiew obronna** z wieżami na rogach i kopułą.⁶¹³ Dziś cerkiew ta po przebudowach licznych i wielokrotnych zniszczeniach straciła swój pierwotny kształt. Zachowały się natomiast 2 ryciny pokazujące jej pierwotny wygląd. Pierwsza z 1579 roku, (il.183a) na której przedstawiono Połock podczas najazdu wojsk Stefana Batorego. Druga grafika pokazywała plan Połocka z 1707 r.(il.183b) Obydwa dokumenty oddawały wygląd cerkwi jako niewielkiego, bardzo umocnionego zamku, przeznaczonego do samodzielnej obrony z rzędami strzelnic. W rogach były cztery cylindryczne wieże, a nad korpusem głównym- piąta. Z rysunku oraz zachowanych przekazów wiadomo, że tak jak w Supraślu między wieżami znajdowały się cztery frontony, które potem rozebrano (na grafice z 1707 już ich nie ma). Grafika z 1707 roku pokazuje jeszcze jedną –niemal identyczną cerkiew- cytadelę, na wschód od Górnego zamku, stojącą wśród miejskiej zabudowy.⁶¹⁴ (il.183c) Dziś również niezachowana. Tak więc cerkiew Mądrości Bożej jako wzór została powielona jeszcze w Połocku, a potem przeniesiona na zachód. Aleksander Chodkiewicz pewnie nie raz był w Połocku, taki typ cerkwi mógł mu jednak podpowiedzieć i Józef Sołtan – biskup smoleński, który ze względu na bliskość położenia obu miast mógł wiedzieć o przebudowie głównego soboru.

⁶¹¹ Boniecki 1887, s. XXXIX- XL

⁶¹² Alexandrowicz 1971, s. 3-29

⁶¹³ Ткачоў 1978, c. 127

⁶¹⁴ Ткачоў 1978, c. 131

Następną w kolejności rozwoju badacze ustawiają cerkiew w **Synkowiczach**. Choć datowana jest niedokładnie na **1 połowę XVI** w, to jednak formy w niej zastosowane jak sklepienia, dekoracja, zdradzają pewną archaiczność w stosunku do pojawiających się w następnych cerkwiach. Dalej kolej na cerkiew w **Supraślu (1503-1511?)** i na końcu **Murowanka** powstała **między 1514-1542**. (il.184)

Jeżeli chcielibyśmy przeanalizować rozwój form budowlanych to zauważymy dwie drogi. Pierwszą następuje ewolucja formy od sklepienia krzyżowo- żebrowego (Synkowicze), poprzez gwiaździste do kryształowego (Supraśl, Murowanka). (il.185) Następuję też ewolucja od dekoracji wyłącznie szczytu poprzez dekoracje elewacji (Supraśl), aż do dekoracji na wszystkich płaszczyznach (Murowanka). (il.186) Druga droga to uproszczenie- również przebiegająca dwupłaszczyznowo. Po pierwsze redukcja od trzech apsyd ale pod wspólnym dachem (Synkowicze) poprzez trójbocznie zamknięte prezbiterium (Supraśl) do jednej szerokiej absydy (Małomożejków). (il.187) Po drugie od kopuły centralnej (Połock, Supraśl, Synkowicze) do jej braku zastosowania. (il.188)

Ja do tego korowodu cerkwi obronnych, z czterema wieżami i piątą kopułą centralną włączę jeszcze pomijane cerkwie w Wilnie, których rozwiązania formalne znacząco odbiły się na wymienionych już świątyniach, stanowiąc zapewne inspirację. I tak zaraz za pierwowzorem z **Połocka (1491-1505)**, ustawić należy cerkiew Zwiastowania NMP w **Supraślu (1503- 1511)**. Jak pokazują lata ich budowy, musiały powstawać jednocześnie, czego przyczyną mógł być biskup smoleński Józef Sołtan. Zaraz po niej powstała cerkiew soborna NMP tzw. „**Preczystienska**” w Wilnie, na której odbudowę dostał pozwolenie Konstanty Ostrogski 19 VI **1511** roku.⁶¹⁵ Została zburzona w 1506 r.⁶¹⁶ i ze względu na obowiązujący zakaz odbudowy tak długo zwlekano z jej remontem. Cerkiew, odbudowano w stylu bizantyńko- ruskim, z wielką kopułą pośrodku i czterema basztami na rogach. Wyglądem przypominała cerkiew Zwiastowania w Supraślu, choć bez szczytów. Później ją mocno

⁶¹⁵ Mironowicz 2003 A, s. 215

⁶¹⁶ Maroszek 2000, s. 139-140

przebudowano. Mamy zachowany jednak wygląd Soboru z 1601 roku. (il.154) . Zaraz za nią ten sam Konstanty Ostrogski wzniósł jeszcze cerkiew **św. Trójcy w Wilnie (1516)**.⁶¹⁷ Kwadratowa, z wieżami na rogach, wieżą centralną (wg ustaleń Кушнярэвіча⁶¹⁸), sklepieniem krzyżowym, trzema absydami z pasem arkadkowym i trompami, identycznymi jak w Synkowiczach.(il. 155) Można przypuszczać, że najpierw zastosowano je w Wilnie, a dopiero potem formy migrowały do Synkowicz. Dzięki temu, można ustalić powstanie cerkwi w **Synkowiczach po 1516** roku. Tak jak poprzednia wileńska cerkiew – przebudowana straciła swój pierwotny wygląd. Zaraz za nią jako szóstą w kolejności ustawić należy cerkiew w **Murowance (1514- 1542)**. Zachowała się jeszcze jedna cerkiew choć przebudowana w XIX wieku w **Ostrogu** na Wołyniu i jej kopia w Międzyrzeczu Ostrogskim. Pierwsza powstała w **1521** roku,⁶¹⁹ (lub wcześniej **1495-1503**⁶²⁰), druga w drugiej połowie XVI wieku. Obie z fundacji znanego już nam księcia Konstantego I Ostrogskiego. Ważne są one zwłaszcza w porównaniu ze świątynią supraską. Pomimo pewnych różnic, stwierdzić można uderzające podobieństwo. Cerkiew w Ostrogu ma plan kwadratu, podzielony czterema filarami na dziewięć pól sklepiennych, zakończony w części prezbiterialnej trzema półokrągłymi absydami, środkową większą. Korpus sześcienny wieńczy pięciogłowie (il.128-129) o zwartej grupie masywnych bębnow kopuł, między którymi zastosowano szczyty o łuku w ośli grzbiet, z analogicznymi blendami (czterema) wpisanymi w półokrągłą wnękę. Różni od supraskiej cerkwi brak wież na rogach, wyprowadzonych od fundamentów, zarysowanych tylko w formie bębna pod kopułą na narożniku, brak machikuł, za to obecność przypór uskokowych. Nie jest to świątynia obronna a jedynie cechy takie ma ściana północna, ze strzelnicami. Więcej podobieństw do cerkwi supraskiej ma cerkiew w **Międzyrzeczu Ostrogskim**, wybudowana **po 1521** roku. Na wygląd tej wpływ musiał wywrzeć Supraśl. Fasada zachodnia bowiem na pierwszy rzut oka sprawia wrażenie identycznej. Dobudowany przedsionek, zakrywający wnękę z oknem ostrołukowym, dwa okulusy

⁶¹⁷ Кушнярэвіч 1993, c. 87

⁶¹⁸ Кушнярэвіч 1993, c. 87-90

⁶¹⁹ Molendziński 1935, s. 121

⁶²⁰ Łuszczkiewicz 1888, s. 61-92

oraz fryz kroksztynowy przypominający wyglądem machikule, ale zastosowany tylko w części środkowej, między przyporami. (il. 158) Cerkiew ta była również przebudowana, i jak wykazują badania zawierała szczyty między kopułami, na których obecność wskazują daszki i okienka.⁶²¹ Jeżeli chodzi o obronność, to ostatnim dzwonem bez wątplenia jest kościół w **Komajach (1606)** w którym oprócz wież widocznych od zachodu (il.138), od strony ołtarzowej odkryto ślady jeszcze dwóch wież. To daje podstawy sądzić, że początkowo zaplanowany był jako 4 wieżowy.⁶²² Z racji tego, że powstał na początku XVII wieku zamyka grupę obronnych czterowieżowych świątyń.

Badacze zwłaszcza z końca XIX i początku XX wieku piszą o licznych tego typu cerkwiach na terenach Białorusi i Litwy. Do dziś zachowały się jedynie te wspomniane. Są one budowlami niezwykłymi, jednak ze względu na swą monumentalność i wystawność, na którą mogły sobie pozwolić jedynie bogate zakony i najbardziej zamożne rody magnaterii stanowią odosobnione zjawisko. Należy pamiętać, że architektura cerkiewna tego czasu, poza nielicznymi wyjątkami pozostawała drewniana i nad wyraz prosta i uboga.⁶²³

⁶²¹ Molendziński 1935, s. 117

⁶²² Ткачоў 1987, с. 213-214

⁶²³ Pokropek 1996, s. 66

VI. ANALIZA TREŚCI

1. Symbolika rozwiązań architektonicznych

Cerkiew – przestrzeń sakralna Kościoła prawosławnego – jest przede wszystkim formą architektoniczną dla celebracji Boskiej Liturgii.⁶²⁴ Symbol i kanon w zasadniczej mierze kształtują architekturę prawosławnej cerkwi. Uznanie kanonu stanowi akceptację dorobku poprzednich pokoleń, jest uznaniem tradycji.⁶²⁵ Dwie natury łączą się w jedno w świątyni chrześcijańskiej- duchowa i materialna. Pierwsza jest dostępna zmysłowo, drugą otrzymujemy poprzez symbole.⁶²⁶ Cała istota świątyni, wszystkie jej elementy integralnie zespolone części, w której skład wchodzi architektura, freski, ikona, śpiew zostają włączone w misterium liturgiczne i same bez pozostałych istnieć nie mogą.⁶²⁷ Sama świątynia jako całość niesie na sobie wiele znaczeń. Jest symbolem Jezusa Chrystusa, człowieka⁶²⁸, Domu Bożego⁶²⁹, kosmosu, jednocześnie Raju i Królestwa Bożego⁶³⁰, a także Kościoła założonego przez Chrystusa.⁶³¹

Wyodrębnia się różne typy planów cerkwi prawosławnych, koła, okrętu, kwadratu, prostokąta, krzyża (zarówno greckiego jak i łacińskiego), lub kompilację powyższych. Całość świątyni jest jednak zawsze „okrętem płynącym w wymiarach eschatologicznych ku Wschodowi”.⁶³² Tłumaczy to rygorystyczne zorientowanie wszystkich cerkwi w kierunku wschodnim. Czasami wytyczano prezbiterium ponownie co roku w trakcie budowy, w wyniku czego powstawały organiczne rzuty o prawoskrętnej osi, jak właśnie w Supraślu, Kodniu. Tłumaczone było to niezdolnością budowniczych do zachowania przebiegu osi wzdłuż całego budynku. Jednak w gotyckich kościołach przesunięcie osi symetrii tłumaczono realizacją myśli *devotio moderna*, mistycyzmu, którego odbicie znajdujemy

⁶²⁴ Yiannias 1999, s.313

⁶²⁵ Radziukiewicz 2000 B, s. 212

⁶²⁶ Radziukiewicz 2000 B, s. 213

⁶²⁷ Uścińowicz 1989, s. 40

⁶²⁸ Uścińowicz 1997, s. 125

⁶²⁹ Uścińowicz 1997, s. 126

⁶³⁰ Uścińowicz 1997, s. 128

⁶³¹ Uścińowicz 1997, s. 130

⁶³² Uścińowicz 1989, s. 41

też w malarstwie późnogotyckim. W XIV wieku Chrystus umiera na krzyżu ukazany z dramatyczną ekspresją, ciałem konwulsyjnie wykrzywionym, z głową przekrzywioną na prawy bok. Dlatego Kościół będący powtórzeniem ciała Chrystusa także przejmuje tę formę.⁶³³ Odchylenie takie choć powszechne w kościołach gotyckich w cerkwi też miało miejsce. Przykładem takiego zastosowania w cerkwi oprócz Supraśla może być Kodeń, oraz cerkiew św. Mikołaja w Pskowie z XIV wieku.

W kościołach o układzie krzyżowo-kopułowym, takim jaki stosowano najczęściej w Bizancjum, potem na Rusi i w Supraślu następuje wzajemne oddziaływanie przestrzennych elementów zespolonych wokół centralnego sklepienia.⁶³⁴ Jest to najdoskonalszy architektonicznie wyraz liturgicznego doświadczenia, najpełniej wyraża ortodoksyjną doktrynę Kościoła w jego misji zbawienia człowieka i całego kosmosu.⁶³⁵

Każdą przestrzeń świątyni można interpretować w zależności od ogólnego symbolu. Jeżeli jako całość wyraża Wszechświat, to ołtarz jest „światem górnym”, zaś część dla wiernych „światem dolnym”. Gdy świątynia to symbol świata zmysłowego, wówczas ołtarz to niebo, zaś przestrzeń dla wiernych- ziemia. Po trzecie świątynia może upodabniać się do człowieka, wówczas jej ołtarz to dusza, stół ofiarny to rozum, świątynia jako całość –ciało.⁶³⁶

Główne miejsce to przede wszystkim w cerkwi prawosławnej prezbiterium, przestrzeń gdzie dokonuje się święte misterium. Jest podstawą całego wewnętrznego podziału, duchowym centrum, a w wymiarze Liturgicznym miejscem sprawowania sakramentów- Eucharystii.⁶³⁷ Zakończenie prezbiterium- absyda symbol groty, w którym spoczął Chrystus, także symbol bramy- granicy, ale nie mobilnej (nie może zawierać drzwi), łącznika (zawiera okna), przez które światło, jako symbol Chrystus rozświetli sanktuarium. Bramą jest też Maryja, *„jest zamkniętą, ponieważ jest dziewicą, jest bramą, ponieważ wszedł przez nią Chrystus (...) jest ku wschodowi, ponieważ wydała prawdziwe światło, zrodziła*

⁶³³ Gutowski 1996, s. 45-46

⁶³⁴ Yiannias 1999, s.316

⁶³⁵ Uścińowicz 1997, s. 160

⁶³⁶ Uścińowicz 1997, s. 114

⁶³⁷ Uścińowicz 1997, s. 134

Początek, Słońce sprawiedliwość (św. Ambroży).⁶³⁸ Ścianę wschodnią porównuje się także do Matki Bożej, zgodnie ze słowami pieśni bizantyńskiej, gdzie jest Ścianą Niezburzoną, Murem Niezwyciężonym, umacnia, wstawia się, ochrania.⁶³⁹ Do prezbiterium przystawione dwa mniejsze pomieszczenia stanowiły pomoc w Liturgii. Od północy prothesis służyło do przygotowywania ofiary eucharystycznej, wiąże się z symboliką Bożego Narodzenia, w trakcie Liturgii zmienia swą funkcję znaczeniową na Golgofę i Grób Pański, by w końcu Liturgii stać się „Tronem Łaski” i „Tronem Sądu” gdzie zasiada po prawicy Boga Ojca.⁶⁴⁰ Od południa dostawiony diakonikon, czyli miejsce gdzie przebywają diakoni uosabiający świat anielski, także tu przechowuje się szaty, utensylia i księgi kościelne.⁶⁴¹ Środkowa część świątyni prawosławnej nosi nazwę naosu. Przeznaczony dla wiernych, uobecnia świat stworzony przez Boga, „niebo na ziemi”, „świat dolny”.⁶⁴² Od zachodu znajduje się narteks nieodzowny w Liturgii prawosławnej. W cerkwi w Supraślu występował pierwotnie wewnętrzny (ezonarteks), choć później dobudowano jeszcze na zewnątrz przedsionek. Nazywany „początkiem” świątyni (św. Symeon z Tesalonik) stanowi przeciwny (choć nie sprzeczny) w stosunku do sanktuarium biegun świętości. Symbolizuje „ziemię pogrążoną w grzechu”. W nim przebywają katechumeni i pokutujący, przygotowujący się do wstąpienia w społeczność wiernych Kościoła i przystąpienia do Eucharystii. Znajdują się w przestrzeni ani na zewnątrz (w profanum), ani wewnątrz (w sacrum), lecz w pośredniej, granicznej przestrzeni. Charakterystyczny tu brak światła, mrok lub półmrok ma symbolizować smutek, przemijanie, żalobę, oraz śmierć, czyli „umierające słońce”.⁶⁴³ W czasie nabożeństwa biskup wychodzi z sanktuarium do naosu i narteksu, co symbolizuje zstąpienie Zbawiciela do piekieł.⁶⁴⁴

Elementem szczególnym i nieodzownym w świątyni prawosławnej była kopuła, która porządkowała przestrzeń. Zwłaszcza w starożytności

⁶³⁸ Uścińowicz 1997, s. 137

⁶³⁹ Pokrowski 1930, s. 159

⁶⁴⁰ Uścińowicz 1997, s. 135

⁶⁴¹ Uścińowicz 1997, s. 136

⁶⁴² Uścińowicz 1997, s. 140

⁶⁴³ Radziukiewicz 2000 B, s. 213

⁶⁴⁴ Uścińowicz 1997, s. 145

chrześcijańskiej symbolizowała niebo na ziemi. Ten symbol znany we wszystkich niemal religiach, szczególnie został wzmocniony w Kościele ortodoksyjnym. Stała się znakiem samego Boga, wyrażonego architektonicznie przez najbardziej doskonałą ze wszystkich, pełną i nieskończoną zarazem formę półkuli.⁶⁴⁵ Kopuła będąc symbolem Samego Boga Stwórcy oddzielona jest od swego Stworzenia za pomocą światła wpadającego przez wieniec okien podkopiulowych. Światło wpadające przez nie pośredniczyć ma w recepcji przedstawialnego w kopule Boga-Chrystusa Pantokratora.⁶⁴⁶ Kopuła symbolizując firmament niebieski, oprócz Boga przybliży nas do świata anielskiego i świętych występując w różnych ilościach i układach.⁶⁴⁷ Zastosowany w cerkwi supraskiej *quincunx* ze środkową kopułą wyższą symbolizuje Chrystusa, niższe ale względem siebie równe, to czterej Ewangelisci.⁶⁴⁸ Ewangelisci oraz cherubini to także cztery środkowe słupy i cztery żagielki na których opierała się kopuła. Cheruby i ewangelisci otaczają środek świątyni, gdzie ma miejsce Komunia Święta, a ponad nią wisi panikadylion –żyrandol.⁶⁴⁹ Słupy wewnętrzne to także święci (hierarchowie, wojownicy, męczennicy), którzy łączą dwie odległe rzeczywistości, ziemską- ludzką, z niebiańska- duchową.⁶⁵⁰ Krzyż wieńczący kopułę jest symbolem chwały Ukrzyżowanego.

W obrazie zewnętrznym pęd ku górze podkreślano malejącymi formami rzędów archiwolt, kokoszników. Starano się unikać poziomych rzędów, gzymsów. ⁶⁵¹ W naszej cerkwi, poziome machiły wymuszone były obronnością. Zastosowane szczyty, zakomary, archiwolty oparte są na formie łuku, który symbolizuje obecność Boga na ziemi, przymierze. To symbol łącznika, przerzuczonego pomostu, zespalającego dwie rzeczywistości, „*łuk mój kładę na obłok, aby był znakiem przymierza między mną a ziemią*” (Genesis 9, 13).⁶⁵² „Płomienny” kształt zakomar to praobraz sił anielskich, które wyobrażano niejednokrotnie pod postacią

⁶⁴⁵ Radziukiewicz 2000 B, s. 215

⁶⁴⁶ Uścińowicz 1997, s. 143

⁶⁴⁷ Uścińowicz 1989, s. 41

⁶⁴⁸ Uścińowicz 1989, s. 41

⁶⁴⁹ Uścińowicz 1997, s. 162

⁶⁵⁰ Uścińowicz 1997, s. 164

⁶⁵¹ Uścińowicz 1989, s. 41

⁶⁵² Radziukiewicz 2000 B, s. 216

ognia lub znaków – rombów, rozet. Chóry anielskie, serafiny, cherubiny, archaniołowie sprawują rządy nad światem i wypełniają rozkazy Boga.⁶⁵³

Okna w cerkwi służą do wpuszczania światła Boskiego, nie zaś obserwacji tego, co dzieje się na zewnątrz. Są zazwyczaj wąskie, wydłużone, rozglifione do wnętrza. W cerkwi panuje półmrok, albowiem „*życie człowieka pogrążone jest w mroku, grzechu i upadku*”, a jedynie światło Boskie wydobywa z ciemności i wskazuje drogę zbawienia.⁶⁵⁴

Zastosowanie dekoracyjnych fryzów arkadkowych, gzymsów, profili na zewnątrz, na ścianach, jak i na bębnie kopułowym ma też swoje znaczenie symboliczne. To obraz rzeczywistości rajskiej bytów i światów jako pośredników pomiędzy tym co niebiańskie a tym co ziemskie.⁶⁵⁵

Grube mury cerkwi pełniły nie tylko funkcje obronne, ale stanowiły także symbol odseparowania, odgródzenia od marności świata doczesnego. Ściana Domu Bożego jako Boga – tarczy, wyrażonego w twardości, masywności, obronnym charakterze.⁶⁵⁶

Wieże na rogach oprócz oczywistego symbolu obrony, powtarzały symbolizm form słupowych – wznoszenia się kojarzonego z biblijną drabiną Jakuba. Poprzez zastosowanie schodów wewnątrz wież symbol ten nabiera podwójnie. Drabina Jakuba nasuwa skojarzenie z Chrystusem, jako łącznikiem pomiędzy Bogiem i człowiekiem. A także skojarzenie z Bogarodzicą, „*Maryją stała się drabiną niebiańską, ponieważ przez nią Bóg zstąpił na ziemię, aby przez Nią ludzie zasłużyli sobie na wejście do nieba*” (Fulgencjusz z Ruspe).⁶⁵⁷ Także jak możemy zauważyć maryjna symbolika oprócz wezwania świątyni znajduje odzwierciedlenie wielokrotnie także w poszczególnych formach architektonicznych. Dodatkowe ostrosłupowe ukształtowanie dachów tych wież, oparte na planach oktogonalnych a dające wraz ze zwieńczeniem liczbę dziewięciu wierzchołków jest dopełnieniem symbolu Bogarodzicy (liczba 9- symbol Bogurodzicy)⁶⁵⁸. Licząc kopułę główną, cztery wieże oraz wierzchołki zakamar także otrzymujemy liczbę dziewięć – symbol Bogurodzicy.

⁶⁵³ Uścińowicz 1997, s. 169

⁶⁵⁴ Radziukiewicz 2000 B, s. 220

⁶⁵⁵ Uścińowicz 1997, s. 199

⁶⁵⁶ Uścińowicz 1997, s. 186

⁶⁵⁷ Uścińowicz 1997, s. 171

⁶⁵⁸ Uścińowicz 1997, s. 171

Jednak podstawowym wyróżnikiem wewnętrznej przestrzeni świątyni prawosławnej jest ikonostas (z greckiego *eikon*- ikona, *stasis*- ustawienie). Właściwie wygląd obecny uzyskał w XIV wieku. Przedtem była to kolumnada z zasłonami, a ikony znajdowały się na poprzecznej belce wieńczącej kolumny. Z czasem ikony zaczęły wypełniać przestrzeń między kolumnami, tworzyć piętra aż do sklepień.⁶⁵⁹ Podobnie jak architekturę świątyni ortodoksyjnej, tak i układ ikon w ikonostasie określa kanon. Ikonostas stanowi złożony twór pod względem przekazu zarówno architektonicznego jak i ikonograficznego. Jest zarówno łącznikiem, jak i przegrodą. Oddziela niebiańskie od ziemskiego, a jednocześnie łączy za pomocą przedstawionych na nim świętych, ku którym zwracamy się w modlitwie.

I jeszcze jedna ważna cecha wiążąca świątynię ortodoksyjną w całość, to przedstawienia ikonograficzne na ścianach, czyli freski, dopełniające przestrzeń znaczeniowo. Program ikonograficzny podporządkowany kanonom dzieli wnętrze w pionie i poziomie, na strefy. Ołtarz to raj i Królestwo Boże, reszta świątyni to przygotowanie do życia wiecznego, w czym przewodnikami są hierarchicznie umieszczeni na coraz wyższych poziomach prorocy, święci, aniołowie, archaniołowie i czuwający nad wszystkim w kopule Bóg Ojciec.⁶⁶⁰

Na zakończenie przytoczę słowa Pawła Floreńskiego, które tłumaczą w jednym zdaniu charakter prawosławnej sztuki sakralnej w kontekście Liturgii : „(...) *akcja liturgiczna powinna być syntezą sztuk. Właśnie w świątyni wszystko co najpiękniejsze w ludzkiej kulturze włączone zostaje do służby Bożej. Architektura, śpiew, poezja liturgiczna, wszystko ma swoje miejsce w świątyni misterium*”.⁶⁶¹

⁶⁵⁹ Radziukiewicz 2000 B, s. 216

⁶⁶⁰ Kuźmienko 1989, s. 40

⁶⁶¹ Uścińowicz 1989, s. 41

2. Funkcja prawosławnej cerkwi obronnej na pograniczu Królestwa i Wielkiego Księstwa Litewskiego

Obronność to główna cecha charakteryzująca i wyróżniająca cerkiew w Supraślu, podobnie jak cerkwie w Synkowiczach i Murowance. Nadano jej taki kształt, ze względu na niespokojny czas, w którym powstała, pod względem politycznym, jak również religijnym. Po zawarciu pierwszej unii personalnej w Krewie (1385) Korona Polska i Wielkie Księstwo połączyło się osobą władcy, jednak stanowiły dwa odrębne organizmy państwowe, gdzie panowały dwie religie : katolicyzm i prawosławie, oraz pogaństwo. Rozpoczął się okres chrystianizacji- katolicyzacji posuwającej się na wschód. Sprzyjały temu nie tylko dynastia Jagiellońska ale i możne rody litewskich Gasztołdów, Radziwiłłów, Kieżgajłów. W samej stolicy Wielkiego Księstwa Litewskiego- Wilnie po przyjęciu chrztu w 1400 roku było 7 świątyń łacińskich oraz 12 cerkwi ruskich.⁶⁶² W miarę upływu lat zwiększały się w liczbę świątynie katolickie, malały prawosławne. Spowodowane było to zakazem budowy nowych i remontu starych cerkwi (od 1420 ale różnie przestrzegany). Dodatkowo osadzone zostały zakony początkowo bernardynów w Wilnie (XV w), potem coraz więcej innych, które miały wyraźną misję. Około roku 1600 w Wilnie było już 6 zakonów, zaś około 1700 roku 17, a w XVIII wieku 24.⁶⁶³ W połowie XVI wieku było dla przykładu 259 kościołów, w tym 14 w samym Wilnie. W tym czasie w Wilnie było też 15 cerkwi,⁶⁶⁴ co wskazuje, że liczba ich w ciągu dwóch wieków wzrosła zaledwie o dwie, w prównaniu z kościołami, których przybyło aż 7. Obszar Wielkiego Księstwa Litewskiego jeszcze w czasach nowożytnych był dla Kościoła łacińskiego terenem misyjnym. Procesy chrystianizacji, jakie zaszły w innych krajach już w średniowieczu, na terenach Księstwa rozpoczęły się dopiero w XV wieku. A zahamowała je reformacja. Jednak po soborze trydenckim biskupi i zakony, głównie jezuici, zaczęli na nowo katolicyzację.⁶⁶⁵

⁶⁶² Baranowski 2006, s. 194

⁶⁶³ Baranowski 2006, s. 194-196

⁶⁶⁴ Jankevičienė 1991, s. 19

⁶⁶⁵ Baranowski 2006, s. 7

Polityka władców także polegała na nadawaniu dóbr rodom ruskim: Chodkiewiczom, Ostrogskim czy Sapiehom na północy i zachodzie Księstwa, czyli na drodze misyjnej kościoła katolickiego. Przyczyniło się to wkrótce do szybkiej latynizacji, a w ślad za tym polonizacji rodzin ruskich.⁶⁶⁶ Rody przechodzące na katolicyzm, kierowały się chęcią zasiadania w Radzie Książęcej (Rusini prawosławni pozbawieni byli tego prawa). Tylko niektóre wielkie rody ruskie, jak Ostrogscy (trzy cerkwie w Wilnie), czy Chodkiewiczowie (Supraśl) czy Sapiehowie (Kodeń), pozostawali wierni jakiś czas dawnemu obrządkowi.⁶⁶⁷ Nie długo jednak, jak mamy przykłady Hrehorego, jednego z synów Aleksandra Chodkiewicza, który zmienił wyznanie- na kalwińskie, a jego syn z kolei na katolickie.⁶⁶⁸

Nadawanie rodom tym ziem na zachodzie czy północy było zmyślnym zabiegiem władz, w wymiarze socjologicznym, zepchnięte zostały na pogranicze, miejsce peryferyjne, miejsce zmarginalizowanych, przegranych w podtekście. Jednak zmarginalizowanie powoduje nie tylko negatywne reakcje, również motywuje, w związku z tym pogranicze staje się miejscem nowych działań, ruchów obronnych, budowania bastionów⁶⁶⁹, ale również przyczółków i mostów do kontaktów międzyludzkich,⁶⁷⁰ czego wybitnym świadectwem była sieć kontaktów monasteru z różnymi krajami.

Aby podkreślić swoje stanowisko wobec kościoła i zawartych kolejnych unii, Aleksander Chodkiewicz, czy Konstanty Ostrogski nadawali formę obronną fundowanym w swych dobrach świątyniom. Choć rozpatrując formy architektoniczne w nich zastosowane ujawniają one jednak pewien kompromis, poddanie się, założenie kostiumu zachodniego.

Z poprzedniego rozdziału dotyczącego obronności wynika, że nie wszystkie zabytki sztuki sakralnej średniowiecza z terenu Wielkiego Księstwa Litewskiego przejawiały cechy obronności. Były one nadane nie tylko z przyczyn rzeczywistego zagrożenia. Przede wszystkim, jak się wydaje z powodów ideowych. Nieprzypadkowo gotyckie kościoły katolickie

⁶⁶⁶ Baranowski 2006, s. 8

⁶⁶⁷ Chrzanowski 1989, s. 328

⁶⁶⁸ Baranowski 2006, s. 38

⁶⁶⁹ Sadowski 2006, s. 187

⁶⁷⁰ Sadowski 2006, s. 188

z XV i XVI wieku odróżniają się tym od prawosławnych świątyń, że nie były inkastelowne. Religia katolicka pod berłem Jagiellonów była dominującą. To prawosławie musiało się bronić i chować za grubymi murami swych świątyń. Podobnie jak też protestanckie zbory z drugiej połowy XVI wieku. Choć przyjęli postawę atakowanych, którzy musieli się bronić, nie przeszkadzało to w nadaniu architekturze cech monumentalności i wyniosłości. Tak jak na zachodzie wspomniana już katedra francuska w Albi (il.189) podobna z zewnątrz do twierdzy wyrażać miała postawę władczą wobec miasta, które długi czas było kwaterą główną kacerzy⁶⁷¹, tak i cerkwie obronne Wielkie Księstwa Litewskiego wyrażały tę myśl. Prawosławna cerkiew dominowała formą i wyrazem wśród Puszczy, świątyń katolickich, i protestanckich. Choć do tych ostatnich było jej bliżej.

Tak jak o architekturze zamków francuskich z XIII wieku mówi się, że była bardziej poetyczna niż praktyczna⁶⁷², tak samo w Supraślu nie potrafiono odróżnić rzeczywistej funkcji od wartości symbolicznej, w zastosowaniu obronności. Do tego bliskie, choć w mniejszej skali, wydaje się jeszcze z Francją tego czasu nadanie formy katedry w Chartres. Jako najważniejsze francuskie miejsce pielgrzymek tamtych czasów musiało przewyższać zbudowane do tej pory budowle. Zwykle powiększenie wymiarów nie wystarczało, więc zdecydowano się na „wyższy” styl poprzez upodobnienie kościoła do zamku.⁶⁷³ W Chartres zastosowano masywne formy zwłaszcza w obejściu chóru, by uwydatnić niezwykłą siłę murów,⁶⁷⁴ zaś w Supraślu posłużono się dosłowną formą zamkową – basztami, machikułami, strzelnicami.

Obronność cerkwi wykorzystywana była nie tylko czynnie w obronie rzeczywistej, ale także biernej. W okresie przymusowych sytuacji wojennych nie liczone się ze świątynią jako Domem Bożym. Bardzo często kościół, będąc jak w przypadku Supraśla, Synkowicz, Murowanki,

⁶⁷¹ *Sztuka gotyku* 2000, s. 162-163

⁶⁷² *Sztuka gotyku* 2000, s. 55-58

⁶⁷³ *Sztuka gotyku* 2000, s. 58

⁶⁷⁴ *Sztuka gotyku* 2000, s. 54

jedynym murowanym obiektem w okolicy, stanowił rodzaj biernego kasztelu, w którym chroniła się ludność, mnisi, czasami wojsko.⁶⁷⁵

3. Funkcja świątyni - mauzoleum

Nowe cerkwie budowane na terenie Wielkiego Księstwa Litewskiego były budowane oprócz większych miast na terenach będących własnością fundatorów. Ustanowione przez nich fundacje były motywowane między innymi chęcią poprawy stojącej na niskim poziomie katechizacji, dążeniem do odkupienia swoich win, czy na chwałę Wszechmogącego.⁶⁷⁶ Nie ograniczali się do troski o dobrobyt materialny ufundowanej świątyni. Ustalali tryb życia zakonników, nakazywali modlenia się za siebie- czyli fundatorów, ich przodków i potomków, oraz dobro władcy i państwa.⁶⁷⁷ Posiadanie we własnych włościach takiego ośrodka monastycznego, który cieszyłby się popularnością i wielkim szacunkiem podnosiło prestiż osoby. Dlatego właśnie czynnik prestiżowy obok dewocyjnego był przyczyną powstawania mimo ograniczeń licznych fundacji klasztornych na terenie Wielkiego Księstwa Litewskiego. Wołłowicze fundowali monaster kroński (XVw.), Konstanty Ostrogski cerkwie w Wilnie i Ostrogu (1510- 1516), powstały przy pomocy księżnej Heleny monaster w Bielsku (1494), Drohiczyńskie.⁶⁷⁸

W przypadku Aleksandra Chodkiewicza- ktora monasteru w Supraślu, aspiracje były większe. Pragnął na swych ziemiach stworzyć taki ośrodek religijny, który by przyciągnął nie tylko okolicznych wiernych, ale aby służył prawosławiu na zachodnich terenach Wielkiego Księstwa Litewskiego. Chciał stworzyć ośrodek klasztorny na wzór grecki. Jaki mógł zaobserwować na Bałkanach gdzie przebywał w niewoli wraz z ojcem.⁶⁷⁹ Miał wtedy albo 13 albo 25 lat, więc jest to wiek, w którym młodym człowieku powoli zaczyna się kształtować świadomość.

⁶⁷⁵ Rozpędowski 1966, s. 361

⁶⁷⁶ *Kultura* 2006, s. 336

⁶⁷⁷ *Kultura* 2006, s. 585

⁶⁷⁸ Mironowicz 1982, s. 39- 40

⁶⁷⁹ Mironowicz 1982, s. 42

Magnaci fundując cerkiew lub kościół mieli jeszcze jeden cel- stawiali sobie miejsce wiecznego spoczynku. Pomieszczenia krypty supraskiej już w XVI wieku wykorzystywane były jako miejsce spoczynku ludzi zasłużonych klasztorowi. O pochowaniu min. Bazylego Tyszkiewicza w 1571r (wojewoda smoleński, starosta miński i piński)⁶⁸⁰ świadczyła tablica inskrypcyjna w cerkwi. ⁶⁸¹ Cerkiew supraska z jej kryptą pod prezbiterium i nawą stała się pierwszym okazałym mauzoleum rodowym terenów Wielkiego Księstwa Litewskiego.⁶⁸² Pochowano w niej fundatorów Aleksandra Chodkiewicza a później jego potomków, oraz Józefa Sołtana. Znalazły tam też schronienie groby wielu innych wybitnych osobistości.

⁶⁸⁰ Radkiewicz, Lewiński bp 1870, s. 73-74

⁶⁸¹ Kochanowski 1958, s.8

⁶⁸² Baranowski 2006, s. 234

VII. MONASTERSKA CERKIEW ZWIASTOWANIA NMP, JEJ WYJĄTKOWOŚĆ I WARTOŚĆ.

Cerkiew Supraślu, jak i wspomniane w Synkowiczach i Murowance, swoją wyjątkowość i oryginalność zawdzięczają swemu położeniu w strefie granicznej. W wymiarze historyczno- geograficznym było to pogranicze ziem Ruskich, Litwy oraz Mazowsza, strefa styku wypracowanych różnych organizmów państwowych. Teren gdzie zetknęli się osadnicy o odmiennym pochodzeniu etnicznym: Rusini, Polacy, Niemcy, Litwini. W wymiarze kulturowym były to północno- zachodnie rubieże prawosławia i wschodnie rubieże katolicyzmu, sfera wzajemnej infiltracji kultury łacińskiej i kultury bizantyńsko- ruskiej.⁶⁸³ Przenikanie się tych światów wyraźnie uwidoczniło się w szczególnej symbiozie kościoła gotyckiego w typie hali i cerkwi z półkolistymi absydami. Cerkiew supraska odwzorowuje świat takim jaki był na przełomie wieków XV i XVI. Nawy obrazujące świat doczesny są gotyckie, tak jak łacińskie było wyznanie wielkich książąt litewskich i królów polskich, natomiast absydy wschodnie i dążącą ku Niebu- Bogu kopuła nawiązując do Bizancjum obiecuje wiernym zbawienie w duchu prawosławia.⁶⁸⁴

Architektura cerkwi supraskiej jest wyjątkowa. W zasadzie nie można jej włączać ani w dzieje sztuki gotyckiej ani bizantyńskiej a równocześnie należy do tych obu kręgów kulturowych. Jest w pełni autonomiczna tak jak autonomiczne i ambiwalentne są wszelkie strefy graniczne.⁶⁸⁵ Właśnie ten przymiotnik najlepiej opisuje architekturę cerkwi supraskiej, jako graniczną. Z różnorodnym tłem kulturowym i w sumie bogatszą przez fakt nakładania się, sąsiedowania, wymiany i historycznej zmienności granic.⁶⁸⁶

Wyjątkowość dostrzegamy jeszcze w formowaniu obronności. Co charakterystyczne dla inkastelowanych kościołów Francji, Niemiec czy Polski, że warowność nie zmieniała formy kościoła.⁶⁸⁷ Części fortyfikacyjne

⁶⁸³ Węclawowicz 1998, s. 137

⁶⁸⁴ Węclawowicz 1998, s. 137

⁶⁸⁵ Węclawowicz 1998, s. 138

⁶⁸⁶ Kucza- Kuczyński 2006, s. 112

⁶⁸⁷ Sokołowski 1906, s. 496

były oddzielone zupełnie od tych, które mają kościelne przeznaczenie. To co się odnosi do obrony koncentruje się w górnych częściach budynku: blanki, przejścia obronne, hurdyce i wykusze, wszystko to koncentruje się u szczytu. Ale kościół pozostaje kościołem. W cerkwiach obronnych, w tym w Supraślu następuje zjawisko odwrotne. Obie części- kościelna i obronna- o różnym przeznaczeniu zlewają się w jedną nierozzerwalną całość. Każda z cerkwi robi wrażenie forteczki, małego zamku od fundamentów do dachu. Gdyby nie kopuły i krzyż wieńczący całość można by co do ich przeznaczenia wyciągnąć mylne wnioski.

Cerkiew w Supraślu to budowla sakralna wzniesiona na pograniczu dwóch wyznań chrześcijańskich z zachowaniem różnych stylów, jakie przez ponad czterysta lat istnienia tej cerkwi nawarstwiały się i ją wzbogacały. W zrębach gotyckich o układzie bizantyńskim otrzymała na przestrzeni lat nie tylko na zewnątrz, także wewnątrz renesansowe „neoromańskie” dekoracje, nowożytnie już także polichromie, oraz barokowy wystrój.

Cerkiew supraska jest wg Uścińowicza Jerzego brakującym ogniwem łańcucha kulturowej tożsamości Cerkwi Prawosławnej na Podlasiu, łączącym w aspekcie architektonicznym oddalone od siebie wartości- architekturę XI- XIII- wieczną z architekturą XVIII – XIX wieczna i współczesną.⁶⁸⁸ Dowodzi to faktu, że wykracza poza ramy czasowe, w których powstała.

Zygmunt Świechowski uważa powstanie cerkwi obronnych i malowideł bizantyjskich za panowania Jagiellonów za modę, i wyklucza powstanie jednolitego stylu gotycko- bizantyńskiego dla całego ówczesnego obszaru państwowego.⁶⁸⁹ Trudno zgodzić się z tym, że monaster kierował się jakimikolwiek modami. Kultuwując religię i tradycje ulegał pewnym wpływom wypływającym zapewne od osoby fundatora, który był człowiekiem wykształconym w tradycji ortodoksyjnej, ale poprzez podróże i przebywanie na dworach doksztalał się w duchu mu współczesnym. Wiemy, że brał udział w koronacji Zygmunta Starego w Krakowie (1505) i

⁶⁸⁸ *Symposium w Supraślu* 1993, s. 5

⁶⁸⁹ Świechowski 1965, s. 121

że posłował do Moskwy (1514). To wszystko musiało wpłynąć na niego a pośrednio na jego fundację. Do tego osoba drugiego fundatora biskupa smoleńskiego Józefa Sołtana, reformatora cerkwi prawosławnej wydatnie wpłynęła na kontakty monasteru z innymi ośrodkami nie tylko religijnymi. Można dlatego śmiało powtórzyć za Tadeuszem Chrzanowskim, który nazwał monaster w Supraślu i jego cerkiew „*najbardziej okazałym i najbardziej przemyślanym wytworem wschodnio- zachodniego stopu*”.⁶⁹⁰

⁶⁹⁰ Chrzanowski 1995, s.

ZAKOŃCZENIE.

Cerkiew Zwiastowania NMP powstała wraz z początkiem monasteru w Supraślu w początkach XVI wieku. Fundatorami byli Aleksander Chodkiewicz właściciel dóbr i główny finansista budowy, oraz biskup a późniejszy metropolita kijowski i całej Rusi Józef Sołtan, opiekun i opoka duchowa monasteru.

Historia nie szczędziła jej przykrych wydarzeń. Już sam fakt, że służyła wyznawcom trzech wyznań: prawosławnego, unickiego i katolickiego nie pozostał bez wpływu na jej stan i wygląd. Zaczęto ją budować w 1503 roku, w 1511 nastąpiło wyświęcenie, wg dokumentu, który niektórzy uznają za fałszywy. Jeżeli uznać, że data zakończenia budowy jest jednak autentyczna to czas jej wznoszenia wynosił osiem lat (odbudowywano ją zaś lat dwadzieścia- do momentu zdjęcia rusztowań). Trudno dziś ustalić, czy rzeczywiście tyle czasu wystarczyło na wzniesienie świątyni. Faktem jest, że uległa przebudowie. Niektórzy chcą widzieć w przyczynach polityczno- religijne wydarzenia toczące się wówczas w Wielkim Księstwie Litewskim. Liczne unie z Rzeczpospolitą, polityka Jagiellonów, wyznaniowe relacje wpłynęły na światopogląd fundatora i budowanej cerkwi. Większość badaczy kręgu związanego dziś bardziej z miastem Supraśl niż monasterem, chce widzieć w monasterze i budowanej cerkwi duch unii Kościoła zachodniego i Wschodniego. Aby to udowodnić powołują się, na materiały historyczne, których autentyczność budzi wątpliwości. Wg nich cerkiew w Supraślu zaczęto wznosić wykorzystując styl gotycki, charakterystyczny dla łańcińskiego zachodu. Ale porzucono tą koncepcję, na rzecz bizantyńskiego rozwiązania charakterystycznego dla wschodu, wraz z objęciem metropolii w 1503 roku przez przeciwnika unii- Jonasza. Wydaje mi się to błędnym rozumowaniem i zbyt wielkim uzależnianiem monasteru od polityki. Monaster z reguły kieruje się kryteriami odosobnienia, odcięcia od świata, polityki, skupienia się na modlitwie i nienaruszonym kontakcie z Bogiem. Dlatego też pierwotne usytuowanie w gwarnym Gródku, na zamku, siedzibie fundatora nie spełniało oczekiwań, i przeniesiono monaster w Puszcę głęboką.

Stawiając cerkiew mnisi bardziej, kierowali się też tradycją i ich oczy wpatrzone były na wschód- skąd przybyli (Góra Athos, Kijów), niż zachód. Dlatego od początku wydaje mi się stawiali świątynię w typie bizantyńskim (bizantyńsko- ruskim), a dopiero w trakcie budowy zmienili koncepcję, zwracając się ku zachodowi. A nie na odwrót, jak chcą badacze.

Zmiana koncepcji w trakcie budowy wyszła zapewne od osoby fundatora. Jako młodzieniec mieszkał w Kijowie, potem przebywał w więzieniu tatarskim, następnie osiadł w Gródku. Sprowadzono warsztat budowlany, być może za sprawą bp smoleńskiego Józefa Sołtana z Połocka, lub księżnej Heleny, która podarowała cerkwi supraskiej także kopię ikony MB Smoleńskiej (ok. 1500). Cerkiew obronna, jak w Połocku z wieżami na rogach wydawała mu się najtrafniejsza dla monasteru położonego w terenach granicznych. Kontakty z Wilnem potwierdzone w kronikach supraskich zaowocowały wpływem drugiego warsztatu budowlanego i zastosowaniem gotyckich sklepień gwiaździstych, kryształowych, sieciowych. Zaś Mazowsze stało się źródłem inspiracji w opracowaniach detali. Na podstawie rysunków inwentaryzacji Покрышкина Петра oraz analizując układ elementów konstrukcyjnych wieży głównej, można wyciągnąć wniosek, że została ona dobudowana (lub odbudowana) w okresie późniejszym. Na ikonie z połowy XVII wieku już występuje. Do około połowy XVI wieku cerkiew musiała być ostatecznie ukończona, bo wtedy też powstały freski wykonane przez serbskiego malarza, pokrywające całe wnętrze, sklepienia i kopułę. Gdy cerkiew i monaster po długich oporach przyjął unię brzeską zmieniono wystrój wnętrza. Zamówiono nowy ikonostas wykonany w Gdańsku w 1664, wprowadzono ołtarze boczne, ambonę. Dobudowano przedsionek od zachodniej strony elewacji. W drugiej połowie XVIII wieku zmieniono jeszcze wygląd prezbiterium poprzez dodanie sztukaterii w formie gzymsów, pilastrów, dekoracji figuralnych i nowego malarstwa. Zakryto także freski drewnianą tabulaturą do wysokości okien, ze snycerką o rokokowych motywach.

Po powrocie cerkwi do prawosławia w 1839 roku cerkiew wymagała remontów, na które nie było pieniędzy po kasacie dóbr monasterskich.

Dach remontowano dziesięć lat, w tym czasie freski zdały zamoknąć i zniszczyć, czemu próbowano zapobiec bieląc je wapnem. Dobudowano w 1854 roku tzw. „ciepłą cerkiew”, do diakonikonu. W 1859 roku według badaczy przebudowano zwieńczenia wież, na kształt ośmioboków. Jednak dokonano tego znacznie wcześniej, na grafice z początku XIX już wieże były ośmioboczne, w opisie z 1829 roku też. Dokonano tego po 2 połowie XVII wieku,⁶⁹¹ prawdopodobnie przy okazji dostawienia przedsionka, lub też jeszcze wcześniej biorąc pod uwagę darochranitelnice- relikwiarz powtarzający kształt cerkwi z 1557 roku. Przebudowa w XIX w. zaś dotyczyła nie ośmioboku wież a prawdopodobnie ich hełmów.

W 1887 roku odsłonięto freski spod wapna a w 1910 usunięto tabulaturę drewnianą zasłaniającą je do wysokości okien. W czasie pierwszej wojny światowej świątynia nie ucierpiała, tylko wywieziono część wyposażenia ruchomego do Rosji wraz z „bieżeństwem”. W dwudziestoleciu międzywojennym zamknięta, przeszła na własność skarbu państwa. Powoli zaczęła niszczeć. Rozpoczął się wtedy długotrwały spór między Kościołami. W jego rozstrzygnięciu nie pomagała skomplikowana historia cerkwi i monasteru.

Wraz z rozpoczęciem drugiej wojny światowej świątynia przestała pełnić funkcje sakralne na rzecz magazynowych. Zniszczone zostało bogate wyposażenie, skute freski. W 1940 roku nie było już dachu nad prezbiterium, zdjęto wszystkie krzyże. W nocy z 22 na 23 lipca 1944 roku wycofujący się z Supraśla Niemcy wysadzili świątynię w powietrze. Zajęto się jej odgruzowaniem dopiero dwanaście lat później. Niewykorzystano należycie tej okazji, nie zbadano dostatecznie zachowanych fragmentów murów, które by wyjaśniły wiele wątpliwości, z trudnej dziś do odtworzenia historii jej budowy. Pozostała „trwałą ruiną” w latach 1959- 1983, zabezpieczona przez konserwatorów, regularnie inwentaryzowana i remontowana. Zdjęte freski z ocalałych filarów po konserwacji eksponowano w byłym refektarzu Pałacu Opatów (od 1973).

⁶⁹¹ Ikona z lat 1636- 1643 pokazuje jeszcze wieże okrągłe od podstaw, choć z zaznaczoną granicą poziomą na wysokości dachów. Jest to rysunek schematyczny, bardzo umowny, być może to odciecie jest granicą już istniejącego ośmioboku wież.

4 czerwca 1983 poświęcono kamień węgielny pod jej odbudowę. Jednocześnie wrócili do Supraśla mnisi i staraniem metropolity Polskiego Autokefalicznego Kościoła Prawosławnego w Polsce abp Sawy restytuowano Monaster Męski Zwiastowania NMP (1989). A w 2003 roku zdjęto rusztowania oplatające cerkiew, co było jednoznaczne z zakończeniem prac na zewnątrz.

Zrekonstruowano cerkiew w pierwotnym jej wyglądzie nawiązując do XVI wieku, okresu sprzed przyjęcia unii. Zrezygnowano z odtworzenia późniejszego przedsionka i tzw. „cieplej cerkwi”. Dzięki temu w odbiorze jawi nam się jako dzieło zwarte i jednolite, z wyeksponowaną obronnością głównego wejścia, wyposażonego, w opuszczaną kratę. Dziś trwają prace wykończeniowe we wnętrzu.

Patrząc na cerkiew w Supraślu od razu dostrzegamy heterogeniczność elementów na nią się składających. Jednak pierwowzory tych elementów i ich pochodzenie wcale nie jest oczywiste i proste, co pokazuje przeprowadzona analiza w poprzednich rozdziałach. Zarówno na zewnątrz jak i wewnątrz stanowi historię nawarstwiania się kilku wieków i kilku stylów.

Ustalając filiację, czyli tzw. genezę form należy zwrócić uwagę na wyjątkowość tej cerkwi. Bezpośrednie i pośrednie oddziaływanie zachodnich prowincji dawnej Rzeczypospolitej oraz sąsiedztwo kultury wschodniej wytworzyły odmienną i swoistą jej architekturę. Różnorodne elementy stopiły się w harmonijny i wyjątkowo bogaty całościowy kształt posiadający swój własny wyraz. Stopień tych form płynęło z dwóch różnych kultur i poglądów na świat. Dwoistość myśli twórczej występuje od samego jej poczęcia w połączeniu elementów zazwyczaj wzajemnie się wykluczających. Źródłem głównym z którego płynęły wzorce na pewno była Ruś, która przejęła bizantyńskie wzorce już w X wieku. Nie zaakceptowała jednak budowy dośrodkowej (jak Hagia Sophia w Konstantynopolu), ale wzięła późniejsze typy bizantyńskie, które wykształciły się w dawnej Attyce, z kopułą wyrosłą z wnętrza filarowego. Taki typ przyjął się i rozpowszechnił, w Państwie Moskiewskim wzbogacony jeszcze o „*piatigławie*”. Wszystko to mamy w cerkwi

supraskiej. Kopułę na wysokim bębnie, umieszczoną na czterech filarach, dzielących przestrzeń w planie na dziewięć pól sklepiennych i pięć zwieńczeń kopułowych, choć nie na polach pozostałych z wpisania w plan krzyża. Forma krzyżowa „*patigławi*” tak charakterystyczna dla rozwiązań wschodnich osiągnęła tu strukturalną jedność z korpusem cerkwi i wież narożnych. Nadaje to charakter budowli centralnej- charakterystycznej dla wschodu. Z drugiej strony mamy do czynienia z zachodem- gotykiem. Jeżeli wymienić cechy gotyku to na pewno będzie to halowy układ, sklepienia gwiaździste, kryształowe, szczyty dachów ze smukłymi płycinami, ostre łuki okien, portali i arkad. W planie zaś mamy wspólne dla obu kultur: plan kwadratu, z czterema podporami dzielącymi wewnątrz na dziewięć pól sklepiennych. Jednak w przestrzeni już zauważamy różnice. Dla gotyku zachodniego charakterystyczny jest układ halowy, dla Bizancjum krzyżowo- kopułowy. Należy też wspomnieć, o roli Litwy, a głównie Wilna, które było pomostem, przez który formy gotyckie migrowały z krajów Europy Zachodniej i Środkowej na wschód. Przykładem takich migrujących form będą wieże narożne, których można szukać na terenach francusko- niderlandzkich. Poświadczono są migracje tamtejszych artystów przez Gdańsk do Wilna.

Prześledzenie zasad i elementów kompozycji pokazuje, że w cerkwi supraskiej oprócz rozwiązań architektury staroruskiej znalazły odbicie formy europejskiego późnego gotyku, z Pomorza, Prus, północnych Niemiec, a także tradycje miejscowego budownictwa. Od końca XVI wieku bowiem renesansowy italianizm począł krzyżować się z silnymi wpływami niderlandzkimi. Nowe kierunki artystyczne docierały do nas głównie przez pośrednictwo Gdańska, Wilna i szły w parze z rozwiniętą wymianą handlową. Objawiło się to głównie w dekoracji, powstawały charakterystyczne okulusy, półokrągłe zamknięcia wnęk, uskokowe portale współgrające z miękkimi liniami wież narożnych. Połączenie wszystkich tych komponentów stworzyło swoistą regionalną odmianę architektury gotyckiej Litwy i Białorusi.⁶⁹² Takie napierające na siebie z dwóch biegunów, jednakowe (?) siły, musiały wymusić powstanie czegoś

⁶⁹² Jankevicenie 1991, s. 43

niezwykłego, żeby nie powiedzieć wybuchowego. Mamy w tym zabytku jednoczesne mieszanie się, przenikanie i splatanie, ale nie wykluczanie. W połączeniu z elementami obronności wydawać by się mogła niezbyt zgrabną i dziwaczną w swej formie hybrydą. Jednak cerkiew supraska świadczy oczymś zupełnie przeciwnym. Ze względu na specyfikę swej architektury zaskakuje jako konsekwentnie opracowana całość i sprawia wrażenie dzieła jednorodnego. Nie razi w odbiorze. Miał tu na pewno wpływ zespół budowniczych, dobrze wykształconych w swym rzemiośle. Można ją porównać do kościoła Mariackiego w Gdańsku, gdzie mimo upływu wielu lat, kolejnych faz powstawania, stworzone zostało swoiste dzieło integralne.

Zadziwia niewątpliwie podobieństwo wszystkich przedstawionych wyżej cerkwi obronnych, zrodzonych przez pogranicze. Podobieństwo przynajmniej jeżeli chodzi o nastrój, i ogólny schemat. Co istotne, murowane cerkwie z pogranicza polsko- białoruskiego choć były budowlami niezwykłymi, to nie mogły oddziaływać na lokalny typ budowli cerkiewnych, głównie ze względu na ich monumentalność i wystawność, na którą mogły sobie pozwolić bogate zakony korzystające z fundacji najbardziej zamożnych rodów miejscowej magnaterii. Architektura cerkiewna tego obszaru, poza nielicznymi wyjątkami, musiała pozostawać uboga i prosta, a dotyczyło to zwłaszcza cerkwi drewnianych.⁶⁹³ Na tle pozostałych cerkwi świątynia supraska była jednym z najciekawszych przykładów krzyżowania się dwu kultur zachodnio-europejskiej i wschodnio- bizantyjskiej⁶⁹⁴ i wyraźnie wyróżniała się bogactwem zastosowanych środków. Tak mocno, że stała się wzorem dla powstających kolejno po niej pozostałych budowli w tym typie.

Pozostaje jeszcze podkreślić cechę je wyróżniającą- obronność. Dlaczego budowane były od początku z myślą o wykorzystaniu ich do celów militarnych. Odpowiedzi należy szukać w historii. Pierwsza połowa XVI wieku kiedy powstały cerkwie to trudny okres dla Wielkiego Księstwa Litewskiego. Od końca XV wieku trwały wyniszczające najazdy Tatarów

⁶⁹³ Pokropek 1996, s. 66

⁶⁹⁴ Glinka 1953, s. 15

krymskich, prowadzono niepomyślne wojny z Moskwą, do tego doszedł kryzys systemu władzy. Jak piszą znawcy architektury wojennej⁶⁹⁵ cerkwie te przystosowane były do odpierania gwałtownych i krótkich szturmów, ale nie poradziłyby sobie z długotrwałym oblężeniem. Bezpośrednim zagrożeniem dla mieszkańców tych ziem była przede wszystkim aktywność niedużych oddziałów tatarskich i moskiewskich zajmujących się dywersją i rabunkiem. Jeżeli szukać pomysłodawcy form obronnych należy zwrócić uwagę na osobę fundatora, którym w przypadku Możejkowa – był Szymko Mackiewicz horodniczy wileński. Nadzorował on różne prace w stolicy, min. wznoszenie murów obronnych, co wskazuje na to, że formy obronne nie były mu obce, zaś Aleksandrowi Chodkiewiczowi polecono ufortyfikować zamek w Poczapowie w 1535,⁶⁹⁶ zapewne wydał się odpowiednio biegły w tej materii, do tego w swych obowiązkach był odpowiedzialny za kształt granic Wielkiego Księstwa Litewskiego.

Należy jeszcze zwrócić uwagę na symboliczną wymowę omawianej grupy cerkwi determinującej ich kształt. Cerkwie- twierdze miały być strażnikami prawosławia w sensie symbolicznym. To okres gdy funkcjonuje oficjalny zakaz budowy cerkwi (obowiązujący od 1420), a Rzeczypospolita a przez nią i Litwa aspirują do państwa jednolitego wyznaniowo- katolickiego, pod przewodnictwem samego króla i dynastii Jagiellonów. Cerkiew w Supraślu z racji powstałej w monasterze, najwyraźniej wyrażała ową myśl.

Reasumując stwierdzić należy, że zastosowanie tak rozbudowanego układu obronnego w obiektach o stosunkowo niewielkich rozmiarach oraz niecodzienna forma architektoniczna łącząca w stylistyczną całość elementy stylów wschodniego i zachodniego sprawia, że cerkwie te stanowią jeden z najbardziej oryginalnych przykładów budownictwa sakralnego późnośredniowiecznej Europy. O których każdy naród wypowiedział się jak o swoim, przypisując sobie autorstwo ich w kontekście stylowym. Gotyckość cerkwi supraskiej rozpatrywano zarówno jako

⁶⁹⁵ Rokicki 2003, s. 99-114

⁶⁹⁶ Jednak ziemia siewierska została utracona przez Wielkie Księstwo Litewskie, fortyfikacja zamku nie doszła do skutku.

polską- efekt oddziaływania na wschód polskiego gotyku,⁶⁹⁷ białoruską – wpisując w nieprzerwany rozwój budownictwa białoruskiego,⁶⁹⁸ oraz nawet litewską- będącej pod wpływem Wilna.⁶⁹⁹ Do którego przeto narodu, do której formacji kulturowej jest to zabytek należący? Polski, litewski, białoruski? Wniosek jeden. Niezwykły i zrodzony w strefie granicznej, a zatem nie wpisujący się do końca w żadną narodowość.

⁶⁹⁷ Мгочко, Арзыński 1995, s. 92

⁶⁹⁸ Чангурия 1985, с. 81; *Архітэктурна Беларусі* 1993, с. 18

⁶⁹⁹ Jankiewicz 1974, s. 241

BIBLIOGRAFIA.

1. Źródła pisane.

- Главная опись* 1882 *Главная опись церкви ризницы и утвари Супрасльскаго Благовещенского мужского второкласснаго Литовской Епархии Монастыря, составленная в 1882 году, w zbiorach Archiwum Wyższego Seminarium Duchownego w Białymstoku, nr inw. 440*
- Opis Jaworowskiieg o 1829* *Opis Supraslskiego monastyru z roku 1829 bpa Leona Jaworowskiego, w zbiorach Archiwum Wyższego Seminarium Duchownego w Białymstoku, nr inw. N 245*

2. Źródła publikowane.

- Акты Вильнюс* 1865-1900 *„Акты издаваемые Вильнюскою Комисею Высочайшого Учрежденною для разбора древних актов в Вильне” Т. I , VII, XXIII, Вильнюс 1865- 1900*
- Акты Санкт-Петербург* 1846-1848 *„Акты относящиеся к истории Западной России собранные и изданные Археологической Комиссией”, Т. I (1846), Т. III (1848), Т. IV (1848), Санкт-Петербург*
- Далматовъ* 1892 *Далматовъ Николай (архимандритъ), Супрасльскій Благовещенскій монастырь. Историко-статистическое описание. Санкт-Петербургъ 1892 (w archiwum monasteru Zwiastowania NMP w Supraślu)*
- Далматовъ* 1897 *Далматовъ Николай (архимандритъ), Заметка на статью «митрополит Иосиф Солтан и отношение его къ Супрасльскому монастырю», „Литовския Епархияльня Ведомости” Г.35 (1897) № 5, с. 38-39; № 6, с. 49-50*

- Модестъ 1865/1866 А Модестъ Стрельбицкий (архимандритъ), *Документы относящиеся къ истории Супрасльскаго монастыря*, „Вестникъ Западной России. Историко-литературный журналъ“ Вильна 1865/1866
 Годъ IV(1865/ 1866), Кн.VII, Томъ III, Отд.I, с. 1- 14
 Годъ IV(1865/ 1866), Кн.VIII, Томъ III, Отд.I, с. 1-7
- Модестъ 1867 В Модестъ Стрельбицкий (архимандритъ), *Документы относящиеся къ истории Супрасльскаго монастыря*, „Вестникъ Западной России. Историко-литературный журналъ“ Вильна 1867
 ГодъV(1867), Кн.I, Томъ I, Отд.I, с.1-5
 ГодъV(1867), Кн.IV, Томъ II, Отд.I , с.5-23
- Модестъ 1867 С Модестъ Стрельбицкий (архимандритъ), *Супрасльскій Благовещенскій Монастырь*, „Вестникъ Западной России. Историко-литературный журналъ“ Вильна 1867
 ГодъV(1867), Кн.II, Томъ I, Отд.II, с.70-81
 ГодъV(1867), Кн.III, Томъ I, Отд. II, с. 83-117
 ГодъV(1867), Кн.IV, Томъ I, Отд. II, с. 1- 44
 ГодъV(1867), Кн.V, Томъ I, Отд. II, с. 75-104
 ГодъV(1867), Кн.VI, Томъ I, Отд. II, с. 121-140
- Покрышкинъ 1911 Покрышкинъ Петр Петрович, *Благовещенская церковь въ Супрасльскомъ Монастыре*, [w:] Сборникъ археологическихъ статей, поднесенный Графу А. А. Бобринскому въ день 25-летия председательства его въ Императорской Археологической Коммиссии 1886-1911, Санкт-Петербургъ 1911, с. 222-237
- Radkiewicz Lewiński bp 1870 Radkiewicz Mikołaj, Lewiński(bp), *Kronika Ławry Supraskiej/ Летопись Супрасльской Лавры*, „Архэографический сборникъ документовъ относящихся къ истории северо-западной Руси” Т. IX (1870) Вильна
- Савицкий о. 1873 Савицкий Лев о., *Маломожейковская (или Мурованая)Пречистенская церков*, „Литовския

Епархиальные Ведомости”, Годъ 11 (1873) № 33, с.297-300; № 34, с. 306- 308; № 36,с. 321-323; № 42, с. 369-372

- Супрасльская рукопись 1836 *Супрасльская рукопись, содержащая Новгородскую и Киевскую сохраненные летописи, Москва 1836*
- Супрасльский 1900 *Супрасльский Благовещенский монастырь, Гродненской епархии, „Церковныя Ведомости” Годъ 13 (1900) № 21, с. 826-834*

3. Źródła ikonograficzne.

- Brykowska 1959 *Supraśl. Mury cerkwi w ruinie Zwiastowania MB, Oprac. Brykowska Maria, Warszawa 1959, Karta zabytku nr 00235, Wojewódzki Urząd Ochrony Zabytków w Białymstoku (dalej WUOZ w Białymstoku)*
- Filipczuk 1960 *Filipczuk Z., Supraśl, pow. Białystok, ruiny kościoła pobazylińskiego. Projekt wstępny zabezpieczenia ruin, PP PKZ Białystok 1960, w zbiorach WUOZ w Białymstoku, nr inw. 965*
- Fray, Lutostańska 1959 *Fray Elżbieta, Lutostańska Alicja, Supraśl. Woj. Białostockie. Studium historyczno-urbanistyczne do planu zagospodarowania przestrzennego miasta. Warszawa 1959, PKZ maszynopis, w zbiorach WUOZ w Białymstoku, nr inw. 911*
- Glinka 1953 *Glinka Jan, Pałac Opatów i klasztor pobazyliński. Referat konserwatorski, Warszawa 1953, PKZ maszynopis, w zbiorach WUOZ w Białymstoku, nr inw. 972*
- Иодковский 1915 *Иодковский Иосиф , Церкви приспособленныя къ обороне въ Литве и Литовской Руси, [w:] Древности. Труды комиссии по сохранению древнихъ памятниковъ, состоящей при Императорскомъ Московскомъ Археологическомъ Обществе, ТомъVI Москва 1915, с. 249-311*

- Kochanowski 1958 Kochanowski Waclaw, *Ruiny kościoła Bazyliańskiego w Supraślu*, Warszawa 1958, PKZ maszynopis, w zbiorach WUOZ w Białymstoku, nr inw. 912
- Kornecki 1979 *Supraśl. Ruiny cerkwi Bazyljanów p.w. Zwiastowania NMP*, Oprac. M. Kornecki, Kraków 1979, Karta zabytku nr 0856, w zbiorach WUOZ w Białymstoku
- Kuźmienko 1985 Kuźmienko Jerzy, *Zabytkowa cerkiew w Supraślu. Plan realizacyjny zagospodarowania terenu dla II etapu budowy. Projekt techniczny rekonstrukcji cokołu i muru do wys. 3,00 m – 5,00 m*, Warszawa 1985, PKZ maszynopis, w zbiorach WUOZ w Białymstoku, nr nw. 3301
- Kuźmienko, Bałasz 1993 Kuźmienko Jerzy, *Zabytkowa cerkiew obronna p.w. Zwiastowania Najświętszej Marii Panny w Supraślu. Plan realizacyjny zagospodarowania terenu i projekt techniczny restauracji obiektu*, Bałasz Michał, *Dziennik budowy*, Warszawa 1993, PKZ maszynopis, w zbiorach WUOZ w Białymstoku, nr inw. 4305
- Małofiejew 1973 Małofiejew Irena, *Inwentaryzacja ruiny cerkwi bazyliańskiej w Supraślu*, Białystok 1973, PKZ maszynopis, w zbiorach WUOZ w Białymstoku, nr inw. 1567
- Paszkowski 1980 Paszkowski Waclaw, *Supraśl. Ruiny cerkwi o.o. Bazyljanów. Dokumentacja sprawozdawcza z prac remontowo-konserwatorskich prowadzonych w latach 1960-1978*, Białystok 1980, PKZ maszynopis, w zbiorach WUOZ w Białymstoku, nr inw. 3706
- Piłaszewicz 1974 Piłaszewicz Zofia, *Supraśl. Zespół poklasztorny o.o. Bazyljanów. Pałac archimandrytów- budynki klasztorne. Dokumentacja historyczno- architektoniczna*, Białystok 1974, PKZ maszynopis, w zbiorach WUOZ w Białymstoku, nr inw. 914
- Ruiny* 1958 *Ruiny kościoła pobazyliańskiego w Supraślu. Inwentaryzacja dziesięciu fragmentów muru*, Białystok 1958, w zbiorach WUOZ w Białymstoku, nr inw. 1444

- Supraśl 1946 *Supraśl. Inwentaryzacja ruin kościoła pobazylińskiego /rzut przyziemia i przekrój pionowy/ elewacja, rzut zespołu, projekt zabezpieczenia ruin, Białystok 1946, w zbiorach WUOZ w Białymstoku, nr inw. 1966*
- Teki Glinki Teki Glinki, *Biblioteka Muzealnictwa i Ochrony Zabytków*, 1969-1971 Seria B T. XXVI, Katalog Tek Glinki, cz. 1-3, opr. Zieliński Tadeusz, Ośrodek Dokumentacji Zabytków, Warszawa 1969-1971
- Tomecka 1979 Tomecka Barbara, *Supraśl. Studium historyczno-urbanistyczne do planu zagospodarowania przestrzennego miasta*, Białystok 1979, PKZ maszynopis, w zbiorach WUOZ w Białymstoku

4. Literatura.

- Abramowicz Abramowicz Władysław, *Strony Nowogródzkie. Szkice krajoznawcze z 25 ilustracjami*, Lida 1938
- Алексий арх. Алексий архиепископ, *К вопросу о принадлежности Супрасльского Благовещенского монастыря*, „Воскресное Чтение” Годъ 11 (1934) № 12, s. 137- 139, № 13 c. 149-151, № 15 c.177-179, № 16 c. 187-188, № 17 c. 199- 200, № 18 c. 211-213
- Alexandrowicz Alexandrowicz Stanisław, *Źródło ikonograficzne do oblężenia Połocka*, „Kwartalnik Historii Kultury Materialnej” T. XIX (1971), nr 1, s. 3-29
- Apel 2005 *Apel do władz w sprawie katakumb*, „Przegląd Prawosławny” Nr 4/237 (2005) s.4
- Архітэктура *Архітэктура Беларусі. Энцыклапедычны даведнік*, Мінск 1993
- Baliński, Baliński Michał, Lipiński Tymoteusz, *Starożytna Polska pod Lipiński 1846 względem historycznym, jeograficznym i statystycznym opisana*, T. III, Warszawa 1846, s. 391-392
- Banaszak Banaszak Marian, *Historia Kościoła katolickiego*, T. 2

- 1989 Średniowiecze, Warszawa 1989, s. 286- 289
- Baranowski Andrzej Józef, *Między Rzymem a Wilnem. Magnackie fundacje sakralne w Wielkim Księstwie Litewskim w czasach kontrreformacji na tle polityki dynastycznej w Europie Środkowej*. Warszawa 2006
- 2006
- Батюшковъ Петр Николаев, *Белоруссия и Литва. Историческія судьбы северо-западнаго края*, Санкт-Петербургъ 1890, с.165, 168, 169 (I);137-141 (II)
- Батюшковъ 1890 Батюшковъ Петр Николаев, *Сынковичская церковь*, „Гродненские губернские ведомости” № 92 (1893), с.2; за:
- Батюшковъ Кушнярэвіч 1993, с. 65, 134
- 1893 Beatitudini Otto, *Listy*, „Kontrasty” R. 16 (1983) nr 9/ 171, s. 47
- Beatitudini Bednarczyk Grzegorz 2002-2008 ,
1983 www.jazon.krakow.pl/bukowina/index.php?name=architektura, z dnia 22 VI 2008
- Bednarczyk 2002-2008
- Bendza ks. Bendza Marian ks., *Ławra supaska w okresie 1839- 1914 i jej wpływ na kulturę regionu*, [w:] *Z dziejów monasteru supaskiego. Materiały międzynarodowej konferencji naukowej „Supraski monaster Zwiastowania Przenajświętszej Bogarodzicy i jego historyczna rola w rozwoju społeczności lokalnej i dziejach państwa”* Supraśl- Białystok 10-11 czerwca 2005r., Pod red. Charkiewicza Jarosława, Białystok 2005, s. 69- 95
- 2005
- Бłaszczyк Błaszczyк Grzegorz, *Litwa na przełomie Średniowiecza i nowożytności 1492- 1569*, Poznań 2002
- 2002
- Бобровскій Петр, *Матеріялы для географіи и статистики России. Гродненская Губернія*, Ч. II, Санкт-Петербургъ 1863, с. 1022-1033
- Бобровскій 1863
- Bogdanowski Bogdanowski Janusz, *Architektura obronna w krajobrazie Polski. Od Biskupina do Westerplatte*, Warszawa- Kraków 1996, s. 81
- 1996

- Bołtryk 1995 Bołtryk Michał, *Kronika wypadków supraskich*, [w:] Precz z mnichami, pod red. Radziukiewicz Anny, Białystok 1995, s.161-186
- Bołtryk 1998 Bołtryk Michał, *Supraskie abecadło*, „Czasopis” Nr 10 (1998),
Bołtryk 2005 s. 19-21
- Bołtryk Michał, Zero obiektywizmu, „Przegląd Prawosławny” Nr 11/244 (2005), s. 38-40
- Boniecki 1887 Boniecki Adam, *Poczet rodów w Wielkim Księstwie Litewskim w XV i XVI wieku*, Warszawa 1887
- Borowik 2005 Borowik Sergiusz, *Nadanie monasterowi supraskiemu Tomosu przez patriarchę konstantynopolitańskiego Joachima*, [w:] Z dziejów monasteru supraskiego. Materiały międzynarodowej konferencji naukowej „Supraski monaster Zwiastowania Przenajświętszej Bogarodzicy i jego historyczna rola w rozwoju społeczności lokalnej i dziejach państwa” Supraśl- Białystok 10-11 czerwca 2005r., Pod red. Charkiewicz Jarosława, Białystok 2005, s. 29- 41
- Brykowska 1965 Brykowska Maria, *Sklepienia kryształowe: niektóre problemy*, [w:] Późny gotyk. Studia nad sztuką przełomu średniowiecza i czasów nowych. Materiały sesji Stowarzyszenia Historyków Sztuki Wrocław 1962, Warszawa 1965, s. 243-260
- Церетели 1898 Церетели Е. , *Елена Иоанновна Великая Княгиня Литовская, Русская, Королева Польская. Биографический очеркъ въ связи съ историей того времени*, Санкт-Петербургъ 1898
- Цэрковь-крэпость 2007 Цэрковь-крэпость оборонного тiпа XV века в деревне Сынковічi Зельвенского района Гродненской области 600 лет, 1407-2007, Слонiм 2007
- Charkiewicz 2005 Z dziejów monasteru supraskiego. Materiały międzynarodowej konferencji naukowej „Supraski monaster Zwiastowania Przenajświętszej Bogarodzicy i jego historyczna rola w rozwoju społeczności lokalnej i dziejach państw” Supraśl- Białystok 10-11 czerwca 2005r., Pod red.

- Charkiewicz Jarosława, Białystok 2005
- Chlebowski Walewski 1890 *Supraśl*, Słownik Geograficzny Królestwa Polskiego i innych krajów Słowiańskich, T. XI ,pod red. Chlebowskiego Bronisława i Walewskiego Władysława, Warszawa 1890, s. 590-591
- Chodakowski (bp Miron) 2002 Chodakowski Mirosław (bp Miron), *Monaster suprański w dziejach Kościoła Prawosławnego w Polsce (1498-1998)* , Warszawa 2002 , (rozprawa doktorska, maszynopis, Biblioteka Chrześcijańskiej Akademii Teologicznej w Warszawie, nr 17843)
- Chodyncki 1934 Chodyncki Kazimierz, *Kościół prawosławny a Rzeczypospolita 1370- 1632*, Warszawa 1934
- Хрысціянскія храмы Беларусі. На фотаздымках Яна Хрысціянскія храмы 2001* Бальзункевіча Пам. XX стагоддзя. Мінск 2001
- Chrzanowski 1989 Chrzanowski Tadeusz, *Ewolucja architektury ziem ruskich: od Bizancjum do Neobizancjum*, „Slavia Orientalis” T. XXXVIII (1989), Nr 3-4, s. 325-335
- Chrzanowski 1995 Chrzanowski Tadeusz, *Sztuka w Polsce Piastów i Jagiellonów*, Warszawa 1995
- Chrzanowski, Kornecki 1995 Chrzanowski Tadeusz, Kornecki Marian, *Pomorze Wschodnie*, [w:] *Dzieje sztuki polskiej*, T. 2, *Architektura gotycka w Polsce*, pod red. Mroczko Teresy, Arszyńskiego Mariana, Cz. 1, Warszawa 1995, s. 92-109
- Cubrzyńska-Leonarczyk 1983 Cubrzyńska- Leonarczyk Maria, *Listy- Klasztor w Supraślu*, „Kontrasty” R. 16 (1983) Nr 12/174, s. 47-48
- Cubrzyńska-Leonarczyk 1993 Cubrzyńska- Leonarczyk Maria, *Oficina suprańska 1695-1803. Dzieje i publikacje unickiej drukarni ojców bazylianów*, Warszawa 1993
- Чантурия 1985 Чантурия Владимир Александрович, *История архитектуры Белоруссии*, Минск 1985
- Чыгрын 2006 Чыгрын Сяргей, *Храм на мяжы*, „Ніва” № 19 (2006), с.5

- Czykwin 1994 Eugeniusz Czykwin, *Naukowcy do usług*, „Przegląd
A Prawosławny” Nr 11/113 (1994) s.7, 15-16
- Czykwin Eugeniusz, *Sąd nad Supraślem*, „Przegląd
Czykwin 1994 Prawosławny” Nr 9/111 (1994), s. 3
- B Czykwin Eugeniusz, *Postanowienie o zagładzie klasztoru*,
„Przegląd Prawosławny” Nr 7/121 (1995), s. 29
- Czykwin 1995 Czykwin Eugeniusz, *Katakumby monasterskie*, „Przegląd
Prawosławny” Nr 7/241 (2005)
- Czykwin 2005 D’Alfonso Ernesto, *Historia architektury*, Warszawa 1997
- Dmitruk Stefan, *Geneza rodu Chodkiewiczów*, „Białoruskie
D’Alfonso Zeszyty Historyczne”, Nr 21 (2004), s. 27-46
1997
- Dmitruk 2004
- Dmitruk 2005 Dmitruk Stefan, *Grzegorz Chodkiewicz- ktitor monasteru
Zwiastowania Przenajświętszej Bogurodzicy w Supraślu*, [w:]
Z dziejów monasteru supraskiego. Materiały
międzynarodowej konferencji naukowej „Supraski monaster
Zwiastowania Przenajświętszej Bogarodzicy i jego historyczna
rola w rozwoju społeczności lokalnej i dziejach państwa”
Supraśl- Białystok 10-11 czerwca 2005r., pod red.
Charkiewicza Jarosława, Białystok 2005, s. 57- 68
- Dobrowolski, *Sztuka polska czasów nowożytnych, Cz. 1 Lata 1450-1650*,
Mole 1952 pod red. Dobrowolskiego Tadeusza i Mole Wojsława,
Warszawa 1952
- Dobrowolski Dobrowolski Radosław, *Uroczysko piękne, spokojne i
1998 pożyteczne- Supraśl dawniej i dziś*, „Gryfita” Nr 17-18 (1998)
Dorabiała ks. s. 67-72
- 1994 Dorabiała Waclaw ks., *Wspomnienia, lata 1939-1945*,
Supraśl, „Białostoczczyzna”, T. 2 (1994), s. 155
- Дорошкевичъ Дорошкевичъ Владимир, *Супрасльскій Благовещенскій
1956 монастыр*, „Церковный Вестникъ” Годъ 3 (1956), № 2, с
Encyklopedia 19-28
- 2004 *Encyklopedia Kresów*, pod red. Karolczuk- Kędzierskiej

- Moniki, Kraków 2004
- Frazik 1999 Frazik Józef Tomasz, *Architektura muzułmańska na terenie Iranu, Afganistanu i Azji Centralnej*, Kraków 1999 (seria: Architektura, Politechnika Krakowska, Monografia 252)
- Gabriel archim. 2004 Gabriel archim., *Supraskie katakumby. Spór o kości czy historię?*, „Przegląd Prawosławny”, Nr 5/ 227 (2004), s.16-18, 59
- Grygorowicz 1999 Grygorowicz Aleksander, *Architektura świątyń prawosławnych w Polsce*, [w:] Prawosławie. Światło wiary i zdroj doświadczenia, pod red. Leśniewskiego Krzysztofa i Jadwigi, Lublin 1999, s. 327-369
- Grygorowicz 2005 Grygorowicz Aleksander, *Architektura sakralna monasteru supraskiego*, [w:] Z dziejów monasteru supraskiego. Materiały międzynarodowej konferencji naukowej „Supraski monaster Zwiastowania Przenajświętszej Bogarodzicy i jego historyczna rola w rozwoju społeczności lokalnej i dziejach państwa” Supraśl- Białystok 10-11 czerwca 2005r., pod red. Charkiewicza Jarosława, Białystok 2005, s. 157-163
- Gutowski 1996 Gutowski Maciej, *Wpływ treści ideowych na kształt architektury sakralnej*, [w:] Budownictwo miast i wsi. Budownictwo sakralne '96. Materiały konferencji naukowo-technicznej Białystok 10—11 maja 1996, Białystok 1996, s.45- 50
- Габрусь 2001 Габрусь Тамара Віктараўна, *Мураванья хралы. Сакралная архітектура беларускага барока*, Мінск 2001
- Hajduk 1989 Hajduk Mikołaj, *Sanktuarium nad Supraślą. Dzieje monasteru, drukarni, biblioteki*. „Slavia orientalis” Nr 3-4 (1989) s.511-536
- Hajduk 1997 Hajduk Mikołaj, *Byśmy nie odstępowali*, „Przegląd Prawosławny” Nr 10/147 (1997), s. 27
- Halecki 1997 Halecki Oskar, *Od unii florenckiej do unii brzeskiej*, T. I, Lublin 1997

- Herbst 1922 Herbst Stanisław, Gródek nad Supraśla, „Światowit” T. XXIV (1922) s. 669-675
- Иодковский Иодковский Иосиф , *Церкви приспособленныя къ обороне въ Литве и Литовской Руси*, [w:] Древности. Труды комиссии по сохранению древнихъ памятниковъ, состоящей при Императорскомъ Московскомъ Археологическомъ Обществе, Томъ VI Москва 1915, с. 249-311
- Якимович Якимович Юрий Александрович, *Зодчество Белоруси XVI- середины XVII в.*, Минск 1991
- Jakubowski Jakubowski Jan, *Powiat grodzieński w XVI wieku*, Prace Komisji Atlasu Historycznego Polski. Zeszyt III, Kraków 1935, s. 99-114
- Jankiawiczien Jankiewiczzenie Alge, *Wschodni obszar występowania gotyku i niektóre specyficzne cechy litewskiej architektury XV-XVI wieku*, „Kwartalnik Architektury i Urbanistyki”, T. XIX (1974), z. 3, s. 233-242
- Jankevicziene Jankevicziene Alge, *Gotycka architektura sakralna Litwy i Białorusi*, „Lituano-Slavica Posnaniensia. Studia Historiae Artium” R. 5 (1991), s.16-45
- Jasnowski Jasnowski Józef, *Chodkiewicz Aleksander*, Polski Słownik Biograficzny, T. III, pod red. Bożka Jana i Budnego Szymona, Kraków 1937, s. 354-355
- Jasnowski Jasnowski Józef, *Chodkiewicz Iwan*, Polski Słownik Biograficzny, T. III, pod red. Bożka Jana i Budnego Szymona, Kraków 1937, s.361
- Кацэр Кацэр Михаилъ Сергеевичъ, *Белорусская архитектура XIV- XVI вв.* [w:] Белорусская архитектура. Исторический очерк, Минск 1956, с. 28-54
- Kalina 1994 Kalina Jerzy, *Wokół Supraśla*, „Czasopis” R. 5 Nr 10/46 (1994) s.8-9
- Kłosińska 1975 Kłosińska Janina, *Sztuka bizantyńska*, Warszawa 1975

- Kmiecińska- Kmiecińska- Kaczmarek Teresa, *Uwagi do artykułu Stefana Kaczmarek Stawickiego: Czy Nektari, autor „Tipika” był twórcą malowideł Supraskich?*, BHS R. 2 (1973), s. 143-145
1973
- Koch Wielfried, *Style w architekturze. Arcydzieła budownictwa europejskiego od antyku po czasy współczesne*, Warszawa 1996
Koch 1996
- Kochanowski Kochanowski Waclaw, *Pobazylikański zespół architektoniczny w u, Supraślu*, „Rocznik Białostocki”, T. IV (1963), s. 355-395
1963
- Kohte 1919 Kohte Julius, *Die Klosterkirche in Supraśl bei Białystok*, „Die Denkmalpflege”, Jg XXI (1919), Nr 6, s. 41- 44
- Колония Колония Супрасль’ „Журналь министерства внутренних дел” Ч. 4 (1861), с.47-49
Супрасль
1861
Komunikat Kurii Metropolitarnej Białostockiej, „Czasopis”, R. 7 Nr 5/64 (1996) , s.14-15
Komunikat
1996
- Korczak 2000 Korczak Lidia, *W kręgu litewskich zwolenników unii kościelnej w drugiej połowie XV wieku*, [w:] Polska i jej sąsiedzi w późnym średniowieczu, pod red. Ożoga Krzysztofa, Szczura Stanisława, Kraków 2000, s. 323- 332
- Kossakowski Kossakowski S. K., *Monografie historyczno- genealogiczne*, T. I, Warszawa 1859, s. 62-63
1859
- Косточкин Владимир, *Древнерусские города. Памятники зодчества XI – X VII вв.*, Москва 1971
Косточкин
1971
- Kotyńska Kotyńska Joanna, *Bizantyńskie freski z cerkwi Zwiastowania w Supraślu*, „Roczniki Humanistyczne” T. XXXIV (1986) z. 4, s. 33-47
1986
- Kozakiewczo Kozakiewiczowie Helana i Stefan, *Renesans w Polsce*, Warszawa 1976
wi 1976
- Krahel ks.
1993 Krahel Tadeusz ks. *Spór o klasztor w Supraślu*, „Gość Niedzielny” Nr 33 (1993) z dnia 15 VIII, s. 10
- Kraśko 1978 Kraśko Ryszard, *Tajemnicze losy supraskiego monasteru*,

- „Gazeta Współczesna” Nr 263/8651 z dnia 18- 19XI(1978)
Краткое описание s.4-5
Краткое описание Супрасльского Благовещенского монастыря, Вильно 1885
- Kronika konserwatora* *Kronika konserwatorska na rok 1929 i 1930*, „Ochrona Zabytków” Cz. 2 (1930-1931), z. 1-4, s. 323-354
 ska 1930-1931
- Kucza- Kuczyński Konrad, *Pogranicze kultury a pogranicze architektury*, [w:] I Międzynarodowa Konferencja Naukowa: Architektura Kultur Lokalnych Pogranicza. Pogranicze Polski, Litwy, Białorusi i Ukrainy, Pod red. Uścińowicz Jerzego, Białystok 2006, s. 111-113
- Kultura* 2006 *Kultura Wielkiego Księstwa Litewskiego. Analizy i obrazy*, Opr. Vytautas Alisauskas, Kraków 2006
- Kunkel 1995 Kunkel Robert, *Mazowsze i Wielkie Księstwo Litewskie*, [w:] Dzieje sztuki polskiej, T. 2, Architektura gotycka w Polsce, pod red. Mroczko Teresy, Arszyńskiego Mariana, Cz. 1, Warszawa 1995, s. 82-92
- Kunkel 2000 Kunkel Robert, *Późnogotyckie cerkwie na zachodnich rubieżach Wielkiego Księstwa Litewskiego*, [w:] Sztuka ziem wschodnich Rzeczypospolitej XVI- XVIII w., pod red. Lileyko Jerzego, Lublin 2000, s.37-54
- Кушнярэвіч 1993 Кушнярэвіч Алэксандэр Ніколаевіч, *Культывае дойдліства Беларусі XIII-XVI стст. Гістарычнае і архітэктурна-археалагічнае дасьледаванне*. Мінск 1993
- Kuźmienko 1989 Kuźmienko Jerzy, *Cerkiew- problem architektoniczny*, „Architektura” Nr 3-4 (1989), s. 40
- Квитницкая 1968 Квитницкая Е., *Архитектура Белоруссии XIV- XVI века*. [w:] *Всеобщая история архитектуры*, под ред. Колли Н. И.; Т. 6. Архитектура России, Украины и Белоруссии XIV-

1 ПОЛОВЫ XIX ВЕКА, МОСКВА 1968, С. 453-468

- Lebiedzińska 1968 *Freski z Supraśla. Katalog wystawy*, Pod red. Lebiedzińskiej Ludmiły, Białystok 1968
- Lenartowicz 1935 *Przewodnik po Polsce w czterech tomach, T. 1, Polska północno-wschodnią*, pod red. Lenartowicza Stanisława, Warszawa 1935, s. 83, 102, 185,
- Lorentz 1933 Lorentz Stanisław, *Wycieczki słonimskie. Krótki przewodnik krajoznawczy po Słonimiu oraz Albertynie, Bytomiu, Dereczynie, Mereczowszyźnie, Różaną, Synkowiczach, Zdzięciole, i Żyrowiczach*, Słonim 1933
- Lulewicz 2000-2001 Lulewicz Henryk, *Józef Sołtan*, Polski Słownik Biograficzny, T. XL, pod red. Soczyńskiego Karola i Sowińskiego Ignacego, Warszawa- Kraków 2000-2001, s. 359-361
- Łoziński 1999 Łoziński Jerzy, *Pomniki sztuki w Polsce*, T. 3 Mazowsze i Podlasie, Warszawa 1999
- Łozowska 2001 Łozowska Magdalena, *Fundacja klasztoru suprańskiego w pierwszej połowie XVI wieku. Próba interpretacji dokumentów uposażeniowych*, [w:] *Małe miasta. Historia i współczesność*, pod red. Zemło Mariusza i Czyżewskiego Przemysława, Supraśl 2001 (Acta Collegii Suprasliensis T. 1), s. 43-54
- Łuszczkiewicz 1888 Łuszczkiewicz Władysław, *Ruina Bohojawleńskiej cerkwi w zamku Ostrogskim na Wołyniu*, „Sprawozdania Komisji do Badania Historii Sztuki w Polsce”, T. III (1888), s. 61-92
- Макарий метр. 1879 Макарий митрополитъ (Булгаковъ Михайл Петрович), *История Русской Церкви*, Т. IX, Санкт-Петербургъ 1879, с. 65
- Malesza, Miedziałowski 2004 Malesza Mikołaj, Miedziałowski Czesław, *Niektóre problemy rekonstrukcji zabytkowej świątyni XVI-wiecznej*, [w:] *Problemy remontowe w budownictwie ogólnym i obiektach zabytkowych. XI Konferencja Naukowo-Techniczna Wrocław-Zamek Kleczków 9-11 XII 2004*, Wrocław 2004, s. 263-270

- Марцелаў 1986 *Збор помнікаў гісторыі і культуры Беларусіі*, пад ред. Марцелаўа Ц. В., Мінск 1986
- Maroszek 1994 A Maroszek Józef, *Kalendarium klasztoru ojców Bazylianów w Supraślu- czasy Aleksandra Chodkiewicza*, „Białostoczczyzna” R. 2 (1994), s. 3-13
- Maroszek 1994 B Maroszek Józef, *Prawa i przywileje miasta i dóbr ziemskich Zabłudów XV- XVIII wieku*, Białystok 1994
- Maroszek 1994 C Maroszek Józef, *Straty dziedzictwa kulturalnego klasztoru oo. Bazylianów w Supraślu w 1794-1915*, „Białostoczczyzna” R. 2 (1994), s. 34-55
- Maroszek 1996 Maroszek Józef, *Ikonostas supraski z 1643 roku*, „Białostoczczyzna” Nr 3/43 (1996) s. 3-15
- Maroszek 1999 Maroszek Józef, *Rewelacyjne odkrycie nieznanych najstarszych dokumentów dla Białegostoku*, „Białostoczczyzna” R. 1/53 (1999) s. 5-30
- Maroszek 2000 Maroszek Józef, *Pogranicze Litwy i Korony w planach króla Zygmunta Augusta. Z historii dziejów realizacji myśli monarszej między Niemnem a Dźwiną*, Białystok 2000
- Miłobędzki 1965 Miłobędzki Adam, *Późnogotyckie typy sakralne w architekturze ziem polskich*, [w:] *Późny gotyk. Studia nad sztuką przełomu średniowiecza i czasów nowych*. Materiały sesji Stowarzyszenia Historyków Sztuki Wrocław 1962, Warszawa 1965, s.83-112
- Miłobędzki 1994 Miłobędzki Adam, *Architektura ziem polski. Rozdział europejskiego dziedzictwa*, Kraków 1994
- Mironowicz 1982 Mironowicz Antoni, *Monaster supraski- ośrodek religijno-kulturalny w XVI wieku*, Białystok 1982 (praca magisterska, maszynopis, Biblioteka Muzeum i Ośrodka Kultury Białoruskiej w Hajnówce, nr inw. 4847)
- Mironowicz 1988 Mironowicz Antoni, *Kodeks supraski*, „Białostoczczyzna” Nr 1/9 (1988) s. 1-3

- Mironowicz 1991 Mironowicz Antoni, *Podlaskie ośrodki i organizacje prawosławne w XVI i XVII wieku*, Białystok 1991
- Mironowicz 1997 Mironowicz Antoni, *Związki kulturowe monasteru supraskiego z kulturą serbską XVI wieku*, „Gryfita” Nr 15-16 (1997) s. 33-37
- Mironowicz 1998 Mironowicz Antoni, *Życie monastyczne na Podlasiu*, Białystok 1998
- Mironowicz 1999 Mironowicz Antoni, *Oddziaływanie kultury ruskiej na życie duchowe zakonników monasteru supraskiego w XVI wieku*, [w:] *Oblicza wschodu w kulturze polskiej*, pod red. Kotlarskiego Grzegorza, Figury Marka, Poznań 1999, s. 405-414
- Mironowicz 2003 A Mironowicz Antoni, *Kościół prawosławny w państwie Piastów i Jagiellonów*, Białystok 2003
- Mironowicz 2003 B Mironowicz Antoni, *Największa fundacja Aleksandra Chodkiewicza. Spór o charakter fundacji*, [w:] *Władza i prestiż. Magnateria Rzeczypospolitej w XVI – XVIII wieku*, pod red. Urwanowicza Jerzego, Białystok 2003, s. 529-550
- Miśkiewicz 1964 Miśkiewicz Benon, *Rozwój stałych punktów oporu w Polsce do połowy XVI wieku*, T. IV, *Warowne budowle sakralne*, Poznań 1964, s. 207-215
- Monaster 2007 *Monaster Męski Zwiastowania Najświętszej Marii Panny w Supraślu*, Supraśl 2007
- Morelowski 1939 Morelowski Marian, *Przewodnik po zabytkach między Niemnem a Dźwiną. Zarysy syntetyczne sztuki wileńskiej od gotyku do neoklasycyzmu*, Wilno 1939
- Mościcki 2003 Mościcki Waldemar, *Die Niederländische Kunstregion als Inspirationsquelle für die mittelalterliche Architektur in Mitteleuropa am Beispiel des Frauenburger Domes und seiner Foldgebauten*, [w:] *Niderlandyzm na Śląsku i w krajach ościennych*, pod red. Kapustki Mateusza, Wrocław 2003, (Acta Universitatis Vratislaviensis Nr 2508), s. 136-148
- Mroczko, Dzieje sztuki polskiej, T. 2, *Architektura gotycka w Polsce*,

- Arszyński pod red. Mroczo Teresy i Arszyńskiego Mariana, Cz. 1-3, 1995 Warszawa 1995
- Musiuk 2006 Musiuk Adam, *Problemy rekonstrukcji cerkwi monastycznej w Supraślu*, [w:] I Międzynarodowa Konferencja Naukowa: Architektura Kultur Lokalnych Pogranicza. Architektura pogranicza Polski, Litwy, Białorusi i Ukrainy, Pod red. Na akademie Uściłowicz Jerzego, Białystok 2006, s. 145-149
2005 *Na Akademii Supraślskiej*, „Przegląd Prawosławny” Nr 1/235 (2005) s. 27-28
- Наполеон Орда 2006 *Наполеон Орда з Фундацыянальнай бібліятэкі Беларусі*, Мінск 2006
- Niesiecki Niesiecki Каспер, *Herbarz Polski*, T.I, Lipsk 1839, s. 101
1839 *Новгород. Памятнікі архітэктуры XI- XVII веков*.
Новгород Ленинград 1975
1975
- Ochmański Ochmański Jerzy, *Organizacja obrony w Wielkim Księstwie Litewskim przed napadami Tatarów Krymskich w XV- XVI wieku*, „Studia i materiały do historii wojskowości” T. V (1960), s. 349-399
- Oniszczyk Oniszczyk Jan, *Igranie prawdą*, „Kontakty” Nr 43/ 1303 z 23 2005 X 2005, s. 9
- Papee 1949 Papee F, *Aleksander Jagiellończyk*, Kraków 1949
- Под зацитою Под зацитою Всевышнего..., рэж. Мацкевич Ольга, 2007 Белтелерадиокомпания 2007 (film w zbiorach Monasteru Zwiastowania NMP)
- Пашкоў 2001 *Рэлігія і царква на Беларусі. Энцыклапедычны даведнік*, под ред. Пашкоўа Грыгорія, Мінск 2001
- Павловский *Всеобщий Иллюстрированный Путеводитель по монастырям и святым местам Российской Империи и Афону*, составилъ Павловский, Нижний Новгород 1907, с. 182- 185
1907
- Petkovic Petkovic Sreten, *Nektarij Serb, malarz z XVI wieku i jego działalność w klasztorze w Supraślu*, „Rocznik Białostocki” T. XVI (1989), s. 293- 320
1989

- Pietkiewicz 1995 Pietkiewicz Krzysztof, *Wielkie Księstwo Litewskie pod rządami Aleksandra Jagiellończyka. Studia nad dziejami państwa i społeczeństwa na przełomie XV i XVI wieku*, Poznań 1995 (Uniwersytet im. Adama Mickiewicza w Poznaniu, Seria Historia nr 185)
- Pijoan 1993 Pijoan J., *Drugi złoty wiek sztuki bizantyńskiej*, [w:] *Sztuka Świata*, T.III, Warszawa 1993, s. 100-103
- Płocka 2005 Płocka Agnieszka, *Monasterska cerkiew p.. Zwiastowania NMP w Supraślu. Historia, architektura, problematyka konserwatorska*. (praca magisterska, Uniwersytet Mikołaja Kopernika w Toruniu, Toruń 2005, w zbiorach monasteru Zwiastowania NMP w Supraślu)
- Podhorodecki 1987 Podhorecki Leszek, *Chanat krymski i jego stosunki z Polską w XV- XVIII wieku*, Warszawa 1987
- Podhorodecki 1997 Podhorodecki Leszek, *Dzieje rodu Chodkiewiczów*, Warszawa 1997
- Pokropek 1996 Pokropek Marian i Wojciech, *Tradycyjne budownictwo drzewne w Polsce*, T.II Budownictwo sakralne, Cz. 1 Bożnice unickie i prawosławne, Warszawa 1996
- Pokrowski 1930 Pokrowski N. W., *Archeologia chrześcijańska w związku z historią sztuki kościelnej*, Warszawa 1930
- Przeworska 1929 Przeworska Jadwiga, *Obronna świątynia pobazylikańska w Supraślu*, [w:] *Województwo białostockie. Przeszłość. Zabytki.*, Białystok 1929, s.31-32
- Puchalska, Krzyżanowska 1992 *Zabytki architektury i budownictwa w Polsce*, T. 3. Województwo Białostockie, pod red. Puchalskiej Joanny, Krzyżanowskiej Hanny, Warszawa 1992, s.303
- Radziwiński 1928 Radziwiński Zygmunt, *Sprawa odrębnego pochodzenia Chodkiewiczów litewskich i białoruskich*, „Rocznik Polskiego Towarzystwa Heraldycznego we Lwowie”, T. VIII R.1926-1927 (1928), s.109-132

- Radziukiewicz Radziukiewicz Anna, *Świat opiera się na modlitwie, czyli o monastycyzmie i monasterach*, [w:] *Prawosławie w Polsce*, pod red. Radziukiewicz Anny Białystok 2000, s. 135-168
2000 A
- Radziukiewicz Radziukiewicz Anna, *Cerkiew- okręt płynący ku wschodowi czyli kilka uwag o architekturze*, [w:] *Prawosławie w Polsce*, pod red. Radziukiewicz Anny Białystok 2000, s.211-226
2000 B
- Radziukiewicz Radziukiewicz Anna, *Kości niezgody*, „Przegląd Prawosławny” 2002 Nr 8/206 (2002) s. 3-7, 51
- Radziukiewicz Radziukiewicz Anna, *Błahowieszczanka bez rusztowań*, „Przegląd Prawosławny”, Nr 9/ 219 (2003)
2003
- Radziukiweicz Radziukiewicz Anna, *Monasterski skarb na Kremlu*, „Przegląd Prawosławny” Nr 4/237 (2005), s. 3-4
2005
- Radziukiweicz Radziukiewicz Anna, *W Supraślu otwarto okno ku wieczności*, „Przegląd Prawosławny” Nr 3/261 (2007), s. 29-31
2007
- Rąkowski Rąkowski Grzegorz, *Ilustrowany przewodnik po zabytkach kultury na Białorusi*, Warszawa 1997
1997
- Remer 1925 Remer Jerzy, *Architektura monumentalna w województwie nowogrodzkim*, „Ziemia”, R.X (1925) nr 10-12, s. 215-226
- Remer 1990 Remer Jerzy, *Wilno*, Poznań 1990
- Rogala 2000 Rogala Tomasz, *Analiza statyczna gotyckiego sklepienia typu gwiazdzistego n/p rekonstruowanej cerkwi prawosławnej w Supraślu*, [w:] *Budownictwo sakralne i monumentalne’ 2000. III Międzynarodowa konferencja naukowo- techniczna Białystok 11-12 maja 2000*, Białystok 2000, s. 239-248
- Rogala 2006 Rogala Tomasz, *Rekonstrukcja sklepień gwiazdzistych w cerkwi Zwiastowania w Supraślu*, [w:] *Budownictwo miast i wsi. Budownictwo sakralne ’96. Materiały konferencji naukowo- technicznej Białystok 10—11 maja 1996*, Białystok 2006, s. 181-186
- Роговъ 1978 Роговъ А., *Супрасль какъ один из центров культурных связей Белоруссии з другими славянскими странами*, [w:] *Славяне въ эпоху феодализма: къ столету акадэмика Пичеты*, Москва 1978, с. 321-334

- Роговъ 1980 Роговъ А. *Фрески з Супрасля*, [w:] Древнее искусство. Монументальная живопись XI-XVII века, Москва 1980
- Rokicki 2003 Rokicki Robert, *Architektura obronna Wielkiego Księstwa Litewskiego na przykładzie cerkwi w Supraślu, Synkowiczach i Małomożejkwie*, „Przegląd Historyczno- Wojskowy” Nr 9/199 (2003), s. 99-114
- Rozpędowski 1966 Rozpędowski Jerzy, *Inkastelacja kościołów polskich w średniowieczu*, „Kwartalnik Architektury i Urbanistyki”, T. XI (1966), s.353-376
- Rudniewski 1965 Rudniewski Piotr, *Technika malowideł bizantyńsko- ruskich na przykładzie polichromii ściennych w Lublinie i Supraślu*, „Biblioteka Muzealnictwa i Ochrony Zabytków. Seria B” T. XI (1965) s. 96-102
- Sadowski 2006 Sadowski Andrzej, *Pogranicze w perspektywie socjologicznej*, [w:] I Międzynarodowa Konferencja Naukowa: Architektura Kultur Lokalnych Pogranicza. Architektura pogranicza Polski, Litwy, Białorusi i Ukrainy, Pod red. Uścińowicz Jerzego, Białystok 2006, s. 185-192
- Sahanowicz 2002 Sahanowicz Hienadz, *Historia Białorusi. Od czasów najdawniejszych do końca XVIII wieku*, Lublin 2002
- Samsonowicz 1997 Samsonowicz Henryk, *Sztuka Hanzy ok. roku 1500- dzieli czy łączy kraje nadbałtyckie?* [w:] Sztuka ok. 1500, Materiały sesji Stowarzyszenia Historyków Stuki Gdańsk XI 1996, Warszawa 1997, s. 15-22
- Sas- Zubrzycki 1915 Sas- Zubrzycki Jan, *Rohatyn miasto królewskie*, „Sprawozdnia Komisji do Badania Historii Sztuki w Polsce” T. IX (1915), s. 380-387
- Sawa abp 1983 Sawa abp, *Klasztor w Supraślu*, „Wiadomości Polskiego Autokefalicznego Kościoła Prawosławnego” Nr 1-2 (1983)
Sawa bp , *Supraśl*, „Kontrasty” R. 16 Nr 7/ 169 (1983)
- Sawa bp 1983
- Sielamowicz 2004 Sielamowicz Irena, *Problemy rekonstrukcji Ławry Supraskiej*, [w:] Budownictwo sakralne i monumentalne 2004, Białystok

6-7 maj 2004, Białystok 2004, s.339-346

- Sielicki 1997 Sielicki Franciszek, *Polsko- ruskie stosunki kulturalne do końca XV wieku*, Wrocław 1997 (Acta Universitatis Wratislaviensis Nr 1834 Slavica Wratislaviensia XCIII), s. 110-146
- Siemaszko 1995 Siemaszko Aleksander, *Malowidła ścienne cerkwi Zwiastowania w Supraślu. Rekonstrukcja programu ikonograficznego*, „Zeszyty Naukowe Uniwersytetu Jagiellońskiego. Prace z historii sztuki ” Z. 21 (1995), s. 13-63
- Siemaszko 2006 Siemaszko Aleksander, *Freski z Supraśla. Unikatowy zabytek XVI- wiecznego pobizantyńskiego malarstwa ściennego*, Białystok 2006
- Sokołowski 1906 Sokołowski Marian, Worobjew Grzegorz, Zubrzycki Jan, *Kościół i cmentarze warowne w Polsce*, „Sprawozdania Komisji Do Badań Historii Sztuki w Polsce”, T. VII (1906), s. 481-528
- Sokółski 1994 Sokółski Wojciech, *Kilka uwag o początkach fundacji klasztoru supraskiego*, „ Białostoczczyzna” T. 2 (1994), s. 13-16
- Sosna 1974 Sosna Grzegorz ks., *Krótką historia klasztoru w Supraśli*, „Wiadomości Polskiego Autokefalicznego Kościoła Prawosławnego” Nr 1 (1974), s. 51-88
- Sosna ks. 2004 Sosna Grzegorz ks., Troc-Sosna Antonina, *„Cerkiewna własność na Białostoczczyźnie w XV- XX wieku. Zbiór materiałów”*, Białystok 2004, s. 671-690
- Stawicki 1972 Stawicki Stanisław, *Czy Nektari, autor „Tipika” był twórcą malowideł supraskich?*, BHS R. 34 (1972), s.30-35
- Stawicki 1994 Stawicki Stanisław, *Przyczynki do historii ściennych malowideł bizantyjsko- ruskich w Polsce. Technika i konserwacja*, „Ochrona Zabytków” R. 47 (1994) nr 1, s. 3-21

- Stawicki 1995 Stawicki Stanisław, *Szkice z dziejów unickiego klasztoru w Supraślu w świetle „Kroniki Ławry Supraskiej”, „Biuletyn Konserwatorski Województwa Białostockiego” R. 1 (1995), s. 5-21*
- Stawicki 2004 Stawicki Stanisław, *Malowidła ścienna z dawnej cerkwi Zwiastowania NMP w Supraślu- problemy technologiczne, „Biuletyn Konserwatorski Województwa Podlaskiego” Z. 10 (2004) s.7-43*
- Сультановъ 1910 Сультановъ Н.В., *Известия Императорской Археологической Комиссии*, Вып. 26, протоколы Рест. Зас. Москва 1910, Стр. 25-26; за Иодковский 1915, с. 266
- Sulżyk 1994 Sulżyk Dorota, *Skarby Góry Zamkowej, „Czasopis” R. 5 Nr 11/47 (1994) s.14-15*
- Supraśl 1995 *Supraśl czeka. List otwarty do premiera RP Józefa Aleksęgo, „Przegląd Prawosławny” Nr 7/121 (1995) s.3*
- Symposium w Supraślu 1993 *Międzynaodowe sympozjum w Supraślu. „Świętość, świetność, współczesność”, „Przegląd Prawosławny” R. IX (1993) Nr 6/96, s. 3-5*
- Супрун 1983 Супрун В. Р. *Кали збудаваны храмы- крѣпасци, „Помники Гисторыи и Культуры Беларусі” № 2 (1983) с.34-36; за Кушнярэвіч 1993, с. 65, 139*
- Surynowicz 2001 Surynowicz Halina, *Życie monastyczne na Grodzieńszczyźnie w XIX wieku, [w:] Życie monastyczne w Rzeczypospolitej, pod red. Antoniego Mironowicza, Białystok 2001, s. 195- 233*
- Щчакацихи н 1928 Щчакацихин М. *Нарысы з гисторыи беларускага мастацтва*, Менск 1928, Т. I, с. 220- 270
- Szczepkowski i 1931 Szczepkowski J. *Supraśl i Bazyliński monaster „Ziemia” T.16 (1931) nr 13/14,*
- Sztuka gotyku 2000 *Sztuka gotyku. Architektura, rzeźba, malarstwo. Pod red. Tomana Rolfa, Oldenburg 2000*
- Sztuka

- romańska *Sztuka romańska. Architektura, rzeźba, malarstwo*. Pod red. Tomana Rolfa, Koln 2000
- 2000
- Szymański Szymański Stanisław, *Freski z Supraśla. Próba rekonstruowania genealogii*, „Rocznik Białostocki” T. XI (1972) s. 161-180
- 1972
- Szyryński Szyryński Grzegorz, *Dzieje klasztoru supraskiego w latach 1498-1839. studium historyczne*, Warszawa 1983, praca magisterska, maszynopis, Biblioteka Chrześcijańskiej Akademii Teologicznej w Warszawie, nr 16513
- 1983
- Szyszek- Szyszek- Bohusz Adolf, *Warowne zabytki architektury kościelnej w Polsce i na Litwie. Patków, Brochów, Małomożejków, Synkowicze, Supraśl, Wilno.*, „Sprawozdania Komisji Do Badań Historii Sztuki w Polsce”, T. IX (1915) z. 3-4, s. 331-376
- 1915
- Świechowski Świechowski Zygmunt, *Regiony w późnogotyckiej architekturze ziem polski*, [w:] Późny gotyk. Studia nad sztuką przełomu średniowiecza i czasów nowych. Materiały sesji Stowarzyszenia Historyków Sztuki Wrocław 1962, Warszawa 1965, s.113-140
- 1965
- Thulie 1934 Thulie Czesław, *Cechy obronne zabytków polskiego budownictwa*, Lwów 1934
- 1934
- Ткачоў 1978 Ткачоў Міхаіл Александровіч, *Інкастэляваныя храмы на Беларусі*, [w:] Абарончыя збудаванні заходніх зямель Беларусі XIII- XVIII ст., Мінск 1978, с.115-137
- 1978
- Ткачоў 1987 Ткачоў Міхаіл Александровіч, *Укрепленныя храмы*, [w:] Замкі Беларусі, Мінск 1987, с.195-219
- 1987
- Transylwania *Transylwania. Twierdza rumińskich Karpat. Przewodnik turystyczny*, Kraków 2003
- 2003
- Трачеўскі Трачеўскі Владзімір Васілеевіч, *Царквы-крепасці у Сынковічах і Малам Можэйкове. Архітэктурныя памятнікі Беларусі. Гістарычна-архітэктурны нарыс*, Мінск 1979
- 1979
- Трачук 1983 Трачук Юрка, *Як Фэнікс*, „Ніва” Год 28(1983)№
- 1983

- Трусаў 1990 Трусаў Алєг Анатолєвіч, *Старонкі мураванай кнiгi. Манументальная архiтєктурa эпохi фєудалiзма i капiталiзма*, Мiнск 1990, с. 73-76
- Uścinowicz 1989 Uścinowicz Jerzy, *Symbol i kanon w architekturze cerkiewnej jako kategorie estetyki bizantyńskiej*, „Architektura” Nr 3-4 (1989), s. 40-41
- Uścinowicz 1997 Uścinowicz Jerzy, *Symbol. Archetyp. Struktura. Hermeneutyka tradycji w architekturze świątyni ortodoksyjnej*, Białystok 1997 (Politechnika białostocka. Rozprawy naukowe Nr 56)
- Węławowicz 1995 Węławowicz Tomasz, *Małopolska i ziemie Ruskie Korony*, [w:] *Dzieje sztuki polskiej*, T. 2, *Architektura gotycka w Polsce*, pod red. Mroczko Teresy, Arszyńskiego Mariana, Cz. 1, Warszawa 1995, s. 61- 81
- Węławowicz 1998 Węławowicz Tomasz, *Fenomeny pogranicza. Późnogotyckie kościoły i cerkwie na ziemiach ruskich Korony i Litwy*, „Białostocki Przegląd Kresowy”, T. VI (1998) s. 135-148
- Wiśniewski 1936 Wiśniewski J. *Maćkowicz Szymko*, *Polski Słownik Biograficzny*, T. XIX, s. 96-97
- Wiśniewski 1964 Wiśniewski Jerzy, *Rozwój osadnictwa na pograniczu polsko-rusko-litewskim od końca XIV do połowy XVII w.*, „Acta Baltico- Slavica” T. I (1964), s. 115-136
- Wiśniewski 1970 Wiśniewski Jerzy, *Recenzja: Freski z Supraśla. Katalog wystawy, Opr. Ludmiła Lebedzińska*, Białystok- Kraków 1968, „ BHS” R. 32 (1970) nr 1, s. 93-94
- Wiśniewski 1977 Wiśniewski Jerzy, *Osadnictwo wschodniej Białostoczczyzny. Geneza, rozwój oraz zróżnicowanie i przemiany etniczne*, „Acta Baltico- Slavica” T. XI (1977), s. 7-80
- Wolff 1994 Wolff Józef, *Kniaziowie litewsko- rusczy od końca XIV wieku*, Warszawa 1994

- Wojciechowski Jarosław, *Co zrobiono w Polsce w zakresie odbudowy, restauracji i konserwacji zabytków sztuki w latach 1919- 1929*, „Ochrona Zabytków” Cz. 2 (1930-1931), z. 1-4, s. 243-318
- Wysoka Dorota, *500 lat monasteru w Supraślu*, pod red. Wysockiej Doroty, Białystok 1998
- Wysoka Dorota, *Mnisi w barokowym ogrodzie*, „Przegląd Prawosławny” Nr 10/256 (2007)
- Yiannias John, *Sztuka i architektura prawosławna*, [w:] *Prawosławie. Światło wiary i źródło doświadczenia*, pod red. Leśniewskiego Krzysztofa i Jadwigi, Lublin 1999, s. 311- 326
- Zalewski Marek, *Supraśl- niewykorzystana szansa archeologii*, „Białostoczczyzna” T. 2 (1994), s. 94- 97
- Zalewski Marek, *Supraśl. 500 lat dziejów klasztoru i miasta*, Warszawa- Supraśl 2005
- A
- Zalewski Marek, *Awantura o wystawę*, „Kontakty” Nr 48/ 1308 z 17 XI 2005, s. 21
- B
- Zalewski Marek, *Kilka wyjaśnień autora wystawy „Supraśl- 500 lat dziejów klasztoru”*, „Kurier Poranny. Magazyn” Nr 278/5461 (2005) z dnia 2 XII 2005, s.13
- 2005 C
- Załęski Wojciech, *Spacerem po Supraślu*, Supraśl 2004
- Załęski Wojciech, *Kto i kiedy był wykonawcą supraskiego ikonostasu?*, <http://www.suprasl.org/dok/Ikonostas.pdf> z dnia: 24 VII 2008
- Z życia cerkwi –Supraśl, „Czasopis” R. 7 Nr 12/71 (1996), s.11-12

WYKAZ ILUSTRACJI.

- II. 1 Supraśl. Fragment mapy Textora- Sotzmana, 1807;** [w:] Tomecka 1979, Ryc.4; org. AGAD Warszawa, dział kartografii, sygn. 479-1
- II. 2 Supraśl, fragment mapy Wielkiego Księstwa Litewskiego z 1613 roku;** [w:] Zalewski 2005 A, s. 4
- II. 3 Mapa Wielkiego Księstwa Litewskiego w końcu XVI wieku, z zaznaczonymi ważniejszymi ośrodkami prawosławnymi;** [w:] Mironowicz 2003 A, mapa nr 4
- II. 4 Supraśl, fragment mapy, 1801;** [w:] Piłaszewicz 1974, Ryc. 26, PKZ maszynopis, w zbiorach WUOZ w Białymstoku, nr inw. 914; org. AGAD Warszawa, dział kartografii, sygn. 443-40, negatyw PKZ Warszawa, nr 114862
- II. 5 Portret Aleksandra Chodkiewicza (zm. 1549) fundatora monasteru, znajdujący się w XIX wieku w Pałacu Archimandrytów;** [w:] Далматовъ 1892, с. 35
- II. 6 Portret Józefa Sołtana (zm.1521) fundatora monasteru, znajdujący się w XIX wieku w Pałacu Archimandrytów;** [w:] Далматовъ 1892, с. 27
- II. 7 Kielich fundacyjny, pocz. XVI wieku, srebrny, pozłacany, obecnie w zbiorach Muzeum na Kremlu w Moskwie (Государственная Оружейна Палатя) pod numerem 16868;** [w:] Иодковский 1915, Листъ XXIX; Radziukiewicz 2005, s.60
- II. 8 Karty z „Irmologionu Supraskiego”, 1598-1601;** [w:] *Monaster* 2007, s. 23-24
- II. 9 „Darochranitielnica” powtarzająca formę cerkwi, stan z 1910, fot. Иодковский Иосиф;** [w:] Иодковский 1915, Листъ XXVIII; neg. IS PAN Warszawa nr 9437
- II. 10 Supraśl, cerkiew Zwiastowania NMP, widok przerysowany z ikony św. Jana Ewangelisty, powstałej w latach 1636-1643, 1909, rys. Покрышкинъ Петр;** [w:] Покрышкинъ 1911, с. 225
- II. 11 Supraśl, szkic sytuacyjny poszczególnych budowli. 1- prawdopodobne miejsce lokalizacji cerkwi św. Jana Teologa, 2-**

prawdopodobne miejsce lokalizacji drewnianego klasztoru, 3- miejsce lokalizacji cerkwi Zmartwychwstania Chrystusa, 4-cerkiew Zwiastowania NMP, 5- Pałac Archimandrytów, 6- budynki klasztorne, 7- brama- dzwonnica, 8- cerkiew św. Jana Teologa z 1892 r. 9-dawny dworek z XVIII w. 10- tzw. „ciepła cerkiew” z 1854r.; [w:] Kochanowski 1963, s. 359

Il. 12 Supraśl, monaster, początek XIX wieku, grafika n/p obrazu W. Dmochowskiego; [w:] Габрусь 2001, s.35

Il. 13 Supraśl, cerkiew Zwiastowania NMP w 1864 roku, fot. Pietrov; [w:] Покрышкинъ 1911, рис.5

Il. 14 Supraśl, cerkiew Zwiastowania NMP, widok od południowego-zachodu, 1886r, grafika W. Griaznowa; [w:] Батюшковъ 1890, с. 165

Il. 15 Supraśl, cerkiew Zwiastowania NMP, fragment północnej ściany, XIX w, grafika W. Griaznowa; [w:] Кушнярэвіч 1993, с. 86

Il. 16 Supraśl, cerkiew Zwiastowania NMP, widok od południowego - zachodu, 1915, fot. S. Zaborowski; [w:] Szyszko- Bohusz 1915, s. 358

Il. 17 Supraśl, cerkiew Zwiastowania NMP, widok od północnego-wschodu, 1915, fot. S. Zaborowski; [w:] Szyszko- Bohusz 1915, s. 357

Il. 18 Supraśl, cerkiew Zwiastowania NMP, widok od północnego-zachodu, 1920; [w:] Piłaszewicz 1974, Ryc.37, PKZ maszynopis, w zbiorach WUOZ w Białymstoku, nr inw. 914; org. ISPAN Warszawa, neg. nr 9403

Il. 19 Supraśl, cerkiew Zwiastowania NMP, widok od południowego-zachodu, 1920; [w:] Piłaszewicz 1974, Ryc.38PKZ maszynopis, w zbiorach WUOZ w Białymstoku, nr inw. 914; org. ISPAN Warszawa, neg. nr 9407

Il. 20 Supraśl, cerkiew Zwiastowania NMP, widok od wschodu, 1920; w zbiorach Monasteru Zwiastowania NMP w Supraślu

Il. 21 Supraśl, cerkiew Zwiastowania NMP, widok od zachodu, 1936, fot. Poddębski; [w:] Kochanowski 1958, Ryc. 6, PKZ maszynopis, w zbiorach WUOZ w Białymstoku, nr inw. 912; org. ISPAN Warszawa, neg. nr 23965

Il. 22 Supraśl, cerkiew Zwiastowania NMP, widok od południowego-zachodu, 1939; w zbiorach Monasteru Zwiastowania NMP w Supraślu

- II. 23 Supraśl, cerkiew Zwiastowania NMP, widok od zachodu, 1941, fot. Sayer; [w:] Piłaszewicz 1974, Ryc. 41, PKZ maszynopis, w zbiorach WUOZ w Białymstoku, nr inw. 914; org. ISPAN Warszawa, neg. nr 60401**
- II. 24 Supraśl, cerkiew Zwiastowania NMP, widok od północnego-wschodu, 1941, fot. Sayer; [w:] Kochanowski 1958, Ryc. 9, PKZ maszynopis, w zbiorach WUOZ w Białymstoku, nr inw. 912.; org. ISPAN Warszawa, neg. nr 60402**
- II. 25 Supraśl, plan cerkwi Zwiastowania NMP z 1910r., rys. Покрышкинъ Петр; [w:] Покрышкинъ 1911, Рис.2**
- II. 26 Supraśl, plan cerkwi Zwiastowania NMP z 1915 r., rys. Szyszko-Bohusz; [w:] Szyszko-Bohusz 1915, s. 358**
- II. 27 Supraśl, przekrój pionowy cerkwi Zwiastowania NMP z 1910 r. rys. Покрышкинъ Петр; [w:] Покрышкинъ 1911, Рис.3**
- II. 28 Supraśl, ikonostas z połowy XVII wieku; [w:] Иодковский 1915, Листъ XXV**
- II. 29 Supraśl, fragment ikonostasu, *Carskie Wrota*, wykonany w połowie XVII w.; [w:] Иодковский 1915, Листъ XXV**
- II. 30 Supraśl, wnętrze cerkwi Zwiastowania NMP, widok na emporę chórową; [w:] Иодковский 1915, Листъ XXIV**
- II. 31 Supraśl, wnętrze cerkwi Zwiastowania NMP, sklepienie pod emporą chórową, widok na północno- zachodnie przęsło, 1915 r.; [w:] Иодковский 1915, Листъ XXIV**
- II. 32 Supraśl, wnętrze cerkwi Zwiastowania NMP, główne wejście od zachodu, oraz sklepienia pod empora chórową, 1909, fot. Покрышкинъ Петр; [w:] Покрышкинъ 1911, Рис.7**
- II. 33 Supraśl, sklepienie krzyżowe w nawie bocznej północnej, 1909r. fot. Покрышкинъ Петр; [w:] Покрышкинъ 1911, Рис.13**
- II. 34 Supraśl, sklepienie gwiaździste, 1864, fot. Pietrov; [w:] Покрышкинъ 1911, Рис. 23**
- II. 35 Supraśl, freski, widok zachodniego chóru i bębna kopuły, a-widok od południowego- zachodu z poziomu empory chórowej, b-widok południowo- zachodniej ściany w ośmiobocznym bębnie**

koruły, 1909 r., fot. Покрышкинъ Петр; [w:] Покрышкинъ 1911, Рис.9, 22, 24

II. 36 Supraśl, fresk w podniebiu koruły, a-1864 r., fot. Pietrov, b-szkic, XIXw. ; [w:] Покрышкинъ 1911, Рис.20; Батюшковъ 1890, 168

II. 37 Supraśl, tron biskupi i stalle z połowy XVIII wieku, 1864 r., fot., Pietrov; [w:] Покрышкинъ 1911, Рис.16

II. 38 Supraśl, ambona z połowy XVIII w., 1864, fot. Pietrov ; [w:] Покрышкинъ 1911, Рис. 14

II. 39 Supraśl, prezbiterium od 1771 r., widok od północnego-wschodu, 1909; [w:] Покрышкинъ 1911, Рис. 17

II. 40 Supraśl, prezbiterium od 1771 r., widok od południowego-wschodu, przed 1944; [w:] Kochanowski 1958, Ryc. 13, PKZ maszynopis, w zbiorach WUOZ w Białymstoku, nr inw. 912; org. IS PAN Warszawa, neg. nr 9423

II. 41 Supraśl, widok na strychu na rząd strzelnic, przed 1944r.; w zbiorach Monasteru Zwiastowania NMP w Supraślu

II. 42 Supraśl, widok na strychu na zachodni rząd strzelnic, 1909, fot. Покрышкинъ; [w:] Покрышкинъ 1911, Рис. 18

II. 43 Supraśl, budynki monasterskie, po 1944; w zbiorach Monasteru Zwiastowania NMP w Supraślu

II. 44 Supraśl, ruina cerkwi Zwiastowania NMP, filary z ocalałymi fragmentami fresków, a- widok od południowego-zachodu, b- widok od południa, po 1944, fot. W. Pszkowski; [w:] Piłaszewicz 1974, Ryc. 50, 51, PKZ maszynopis, w zbiorach WUOZ w Białymstoku, nr inw. 914; org. PKZ Warszawa, nr 114870

II. 45 Supraśl, ośmioboczny filar z freskami przed ich odcięciem, widok od wschodu, 1946, fot. W. Paszkowski; [w:] Kochanowski 1958, Ryc. 16, PKZ maszynopis, w zbiorach WUOZ w Białymstoku, nr inw. 912

II. 46 Supraśl, ruina cerkwi Zwiastowania NMP, widok od wschodu, 1947, fot. P. Koziński; [w:] Piłaszewicz 1974, Ryc. 47, PKZ maszynopis, w zbiorach WUOZ w Białymstoku, nr inw. 914; org. IS PAN Warszawa nr 45, kl. 16

- II. 47 Supraśl, ruina cerkwi Zwiastowania NMP, widok od południowego wschodu, 1949, fot. W. Paszkowski; [w:] Kochanowski 1958, Ryc. 22, PKZ maszynopis, w zbiorach WUOZ w Białymstoku, nr inw. 912**
- II. 48 Supraśl, inwentaryzacja ruin cerkwi, od góry- elewacja zachodnia, elewacja południowa, wschodnia, północna, 1946; [w:] *Supraśl* 1946, w zbiorach WUOZ w Białymstoku, nr inw. 1966**
- II. 49 Supraśl, ruina cerkwi po odgruzowaniu, widok od zachodu, 1958, fot. W. Paszkowski; [w:] Kochanowski 1958, Ryc. 28, PKZ maszynopis, w zbiorach WUOZ w Białymstoku, nr inw. 912**
- II. 50 Supraśl, projekt wstępny zabezpieczenia ruin, u góry- elewacja wschodnia, u dołu- elewacja zachodnia; nie wykonany, 1960, Z. Filipczuk; [w:] Filipczuk 1960, w zbiorach WUOZ w Białymstoku, nr inw. 965**
- II. 51 Supraśl, ruina cerkwi Zwiastowania NMP, a- elewacja północna i zachodnia, 1976, b- elewacja południowa i zachodnia, 1977, fot. W. Paszkowski; [w:] Paszkowski 1980, Ryc. 13, 22, PKZ maszynopis, w zbiorach WUOZ w Białymstoku, nr inw. 3706**
- II. 51 Supraśl, ruina cerkwi Zwiastowania NMP, c- widok od wschodu, po konserwacji murów, 1978, fot. W. Paszkowski; [w:] Paszkowski 1980, Ryc. 68, PKZ maszynopis, w zbiorach WUOZ w Białymstoku, nr inw. 3706**
- II. 52 Supraśl, projekt rekonstrukcji cerkwi, przekrój pionowy na osi głównej, 1993, wyk. M. Bałasz; [w:] Kuźmienko, Bałasz 1993, Rys. 3R, PKZ maszynopis, w zbiorach WUOZ w Białymstoku, nr inw. 4305**
- II. 53 Supraśl, projekt rekonstrukcji cerkwi, a- rzut parteru, b- rzut poziomemu chóru, c- rzut poziomemu gzymsu koronującego, 1993, wyk. J. Kuźmienko; [w:] Kuźmienko, Bałasz 1993, Rys. I/1, Rys. nr 4R, Rys. nr 1R, PKZ maszynopis, w zbiorach WUOZ w Białymstoku, nr inw. 4305**
- II. 54 Supraśl, cerkiew Zwiastowania NMP rekonstruowana do poziomego gzymsów, 1995, fot. D. Stankiewicz; [w:] Kornecki 1979, Karta zabytku nr 0856, w zbiorach WUOZ w Białymstoku**

- II. 55 Supraśl, widok z lotu ptaka cerkwi Zwiastowania NMP i zabudowań klasztornych, 1996(?);** w zbiorach Monasteru Zwiastowania NMP w Supraślu
- II. 56 Supraśl, fragment ekspozycji fresków w Pałacu Opatów, z lat 1964- 1990;**
- II. 56a, 56b makieta cerkwi Zwiastowania NMP w Supraślu, wyk. w 1560 r. na wystawę „XX –lecia PRL”;** przechowywana dziś w Muzeum Ikon w Supraślu; zdj. Agnieszka Tichoniuk, październik 2007
- II. 57 Supraśl, widok cerkwi Zwiastowania NMP i budynków monasterskich z lotu ptaka, 2006;** w zbiorach Monasteru Zwiastowania NMP w Supraślu
- II. 58 Supraśl, schemat założeń monasterskich i cerkwi; [w:] Łoziński 1999, s.**
- II. 59 Supraśl, cerkiew Zwiastowania NMP, widok od północnego-zachodu, 2007;** fot. Agnieszka Tichoniuk
- II. 60 Supraśl, cerkiew Zwiastowania NMP, widok od południowego-zachodu, 2007;** fot. Agnieszka Tichoniuk
- II. 61 Supraśl, cerkiew Zwiastowania NMP, widok od wschodu na prezbiterium, 2007;** fot. Agnieszka Tichoniuk
- II. 62 Supraśl, cerkiew Zwiastowania NMP, elewacja zachodnia, szczyt, machikuły i zwieńczenia wież, 2007;** fot. Agnieszka Tichoniuk
- II. 63 Supraśl, cerkiew Zwiastowania NMP, elewacja północna, szczyt i wieża północno- wschodnia, 2007;** fot. Agnieszka Tichoniuk
- II. 64 Supraśl, cerkiew Zwiastowania NMP, elewacja zachodnia, wnęka z opuszczaną kratą nad wejściem, 2007;** fot. Agnieszka Tichoniuk
- II. 65 Supraśl, cerkiew Zwiastowania NMP, elewacja zachodnia, wejście główne, 2007;** fot. Tomasz Tichoniuk
- II. 66 Supraśl, cerkiew Zwiastowania NMP, elewacja wschodnia, okna w prezbiterium, 2007;** fot. Agnieszka Tichoniuk
- II. 67 Supraśl, cerkiew Zwiastowania NMP, elewacja północna, okna, 2007;** fot. Tomasz Tichoniuk

- II. 68 Supraśl, cerkiew Zwiastowania NMP, a- wieża południowo-zachodnia i kopuła centralna, b- kopuła centralna, widok z wieży południowo-zachodniej, 2007; fot. Agnieszka Tichoniuk**
- II. 69 Supraśl, cerkiew Zwiastowania NMP, elewacja zachodnia z dekoracją rombowa i fryzem ząbkowym, 2007; fot. Agnieszka Tichoniuk**
- II. 70 Supraśl, cerkiew Zwiastowania NMP, elewacja północna z dekoracją rombowa i fryzem ząbkowym, 2007; fot. Tomasz Tichoniuk**
- II. 71 Supraśl, cerkiew Zwiastowania NMP, wnętrze, widok spod empory chórowej na nawę boczna północną, 2007; fot. Agnieszka Tichoniuk**
- II. 72 Supraśl, cerkiew Zwiastowania NMP, wnętrze, widok spod empory chórowej na nawę główną, 2007; fot. Agnieszka Tichoniuk**
- II. 73 Supraśl, cerkiew Zwiastowania NMP, wnętrze, widok na zasłonięty bęben podkopy łowy i łuki międzyarkadowe, 2007; fot. Agnieszka Tichoniuk**
- II. 74 Supraśl, cerkiew Zwiastowania NMP, wnętrze, ośmioboczny filar południowy, z różniącymi się profilami żeber, 2007; fot. Agnieszka Tichoniuk**
- II. 75 Supraśl, cerkiew Zwiastowania NMP, wnętrze, ośmioboczny filar północny i a-sklepienie gwiazdziste nawy środkowej, b- sklepienie krzyżowe nawy bocznej, 2007; fot. Agnieszka Tichoniuk**
- II. 76 Supraśl, cerkiew Zwiastowania NMP, wnętrze, sklepienie sieciowe pod emporą chórową w przęśle północnym, 2007; fot. Agnieszka Tichoniuk**
- II. 77 Supraśl, cerkiew Zwiastowania NMP, wnętrze, sklepienia pod emporą chórową, kryształowe w przęśle środkowym i sieciowe w przęśle południowym, 2007; fot. Agnieszka Tichoniuk**
- II. 78 Supraśl, cerkiew Zwiastowania NMP, poziom strychu, widok na otwory obserwacyjne w narożniku południowo-zachodnim, 2007; fot. Agnieszka Tichoniuk**
- II. 79 Supraśl, cerkiew Zwiastowania NMP, poziom strychu, widok na otwory obserwacyjne i machiкуły ściany południowej i prezbiterium, 2007; fot. Agnieszka Tichoniuk**

- II. 80 Supraśl, wystawa zachowanych fresków w Muzeum Ikon, 2007**
fot. Radzikukiewicz Anna;[w:]strona
 WWW.muzeum.bialystok.pl/data/galeria/foto/suprasl/pl
- II. 81 Wilno, kościół św. Michała (1594-1604; 1662- 1673), wieża**
południowo- zachodnia oraz elewacja zachodnia; [w:] strona WWW.
 radzima.org.
- II. 82 Kleck, (Białoruś) kościół farny (1550- 1552), widok od zachodu,**
1930; [w:] ЯКИМОВИЧ 1991, с. 159
- II. 83 Rohatyn (Ukraina) cerkiew Narodzenia NMP (XIVw.), a- plan, b-**
przekrój pionowy, c-elewacja boczna, 1915, rys. J. Sas- Zubrzycki; [w:]
 Sas- Zubrzycki 1915, s., 382-384
- II. 84 Wilno, I katedra- plan, z końca XIV w.;** [w:] Kunkel 2000, s. 51
- II. 85 Wilno, kościół św. Mikołaja- plan początek XVI w.;** [w:] Kunkel
 2000, s. 51
- II. 86 Iszkłodź (Białoruś) kościół parafialny św. Trójcy (1472), a-**
elewacja zachodnia, b- przekrój poprzeczny, c- elewacja wschodnia, d-
plan, e- widok obecny, 2002; [w:], z płyty: Анталогія “*Культура*
Беларусі: лепшыя старонкі” ў мультымедычным выданні; Выпуск:
 “Архітэктура”, Беларускі Дзяржаўны Інстытут Праблем Культуры, 2002
- II. 87 Nowogródek (Białoruś) cerkiew Borysa i Gleba (1517-1519), a-**
plan, b- widok od wschodu ; [w:] Кушнярэвіч 1993, s. 59; z płyty:
 Анталогія “*Культура Беларусі: лепшыя старонкі*” ў мультымедычным
 выданні; Выпуск: “Архітэктура”, Беларускі Дзяржаўны Інстытут
 Праблем Культуры, 2002
- II. 88 Kodeń, cerkiew zamkowa św. Mikołaja, przed 1550,a- plan, b-**
widok od wschodu, XIXw.; [w:] Kunkel 2000, s. 52, *Kultura* 2006, s. 754
- II. 89 Plany kościołów o schemacie czterofilarowym: a- Bydgoszcz, ok.**
1500, b- Kąty Wrocławskie, ok. 1500; [w:] Kunkel 2000, s. 53
- II. 90 Kościół o schemacie czterofilarowym: Kleczew (Wielkopolska), 1**
połowa XVI w.; [w:] Kunkel 2000, s. 52
- II. 91 Schemat rozwiązania krzyżowo- kopułowego ;** [w:] Yiannias 1999,
 s. 315; Koch 1996, s. 47

- II. 92 Przykłady świątyń krzyżowo- kopułowych Grecji i Macedonii: a- Hosios Lukas (XIw.), b- Nerezi kościół Pantelejmona (1164), c- Saloniki, kościół św. Apostołów (1312-1315); [w:] Koch 1996, s. 48, D'Alfonso 1997, s. 80**
- II. 93 Konstantynopol, kościół Hagia Sophia, szkic, VI w.; [w:] Pokrowski 1930, s. 54**
- II. 94 Konstantynopol, kościół Bachusa i Sergiusza, VI w., a- przekrój pionowy, b- plan, ; [w:] Koch 1996, s. 45**
- II. 95 Konstantynopol, kościół Apostołów, - jeden z pierwszych kościołów na planie krzyża greckiego, (527-565), zniszczony 1463r. plan, oraz widok z Kodeksu Watykańskiego (XIIw.);[w:]Koch 1996, s. 47; strona www.commons.wikimedia.org/wiki/Image:Kokinobaphos_Holy_Apostoles.jpg?uselang=pl**
- II. 96 Wenecja, bazylika św. Marka, plan, XI w.; [w:] *Sztuka romańska* 2000, s. 158**
- II. 97 Nowogród, Sobór Sofijski, XI w.; [w:] Косточкин 1971, Рис. 9, с. 16**
- II. 98 Czernihów, Sobór Zaśnięcia MB, XI w.; [w:] Косточкин 1971, Рис. 4, с. 12**
- II. 99 Moskwa, Kreml Sobór Zaśnięcia MB, (1475-1479), a-plan, b-szkic, widok od zachodu, c- widok od południowego- zachodu ; [w:] Косточкин 1971, Рис. 26, 145, с. 30, 196; Pokrowski 1930, s. 189**
- II. 100 Rawenna, Baptysterium obrządku wschodniego (V w.), a-plan, b-widok wnętrza; [w:] *Sztuka romańska* 2000, s. 75**
- II. 101 Germigny-des-Pres (Francja) kościół Zbawiciela, (po 800), a- przekrój pionowy, b- schemat, c- plan, d- widok obecny; [w:] Koch 1996, s. 69**
- II. 102 Perigueux (Dordogne) (Francja) kościół z ok.1120, a-plan, b-widok na kopuły; [w:] *Sztuka romańska* 2000, s. 158**
- II. 103 Kijów, Sobór Sofijski (Mądrości Bożej) Jarosława Mądrego, (pocz. XI w.), tzw. „Matka ruskich cerkwi”, a- elewacja wschodnia, b- plan, c- elewacja wschodnia; [w:] Косточкин 1971, Рис. 1, с. 8; Рис.3, с.56-57; Koch 1996, s.51**

- II. 104 Nowogród, Sobór Sofijski (połowa XI w), a- elewacja wschodnia -szkic, b- widok od południowego- wschodu, c- elewacja zachodnia;** [w:] Косточкин 1971, Рис. 2, с. 9; *Новгород* 1975, с. 46, 47
- II. 105 Włodzimierz Wołyński, Sobór Zaśnięcia MB, XII w.;** [w:] Косточкин 1971, Рис. 26, с. 77
- II. 106 Smoleńsk, cerkiew Piotra i Pawła, XII w.;** [w:] Косточкин 1971, Рис. 27, с. 77
- II. 107 Włodzimierz, Sobór św. Dymitra, (koniec XII w.), a- elewacja zachodnia, b- elewacja wschodnia;** [w:] Косточкин 1971, Рис. 41, с. 96
- II. 108 Włodzimierz, cerkwi Opieki MB (Pokrowy) na Nerli, (XII w.) a- elewacja zachodnia, b- wewnątrz;** [w:] Косточкин 1971, Рис. 54, 55, с. 105, 106
- II. 109 Moskwa, Kreml Sobór Zwiastowania MB (1484-1489), a- elewacja zachodnia, b- portal z drugiej połowy XVI w.;** [w:] Косточкин 1971, Рис. 146, 151, с. 196, 201
- II. 110 Moskwa, Kreml Sobór Archangielski (1505-1509);** [w:] Косточкин 1971, Рис. 147, с. 196
- II. 111 Zagorsk, pod Moskwa, Monaster św. Trójcy i Sergiusza z Radoneża, cerkiew św. Trójcy (1422);** [w:] Косточкин 1971, Рис. 249, , с. 281
- II. 112 Moskwa, Kreml, Sobór Pokrowski (Opieki MB), tzw. cerkiew Wasyla Błazennego (1555-1561), a- plan, b- wygląd obecny;** [w:] Косточкин 1971, Рис. 168, с. 214
- II. 113 Moskwa, Kreml Sobór Zaśnięcia MB (1475-1479), a- elewacja zachodnia i południowa, b- freski wewnątrz;** [w:] Косточкин 1971, Рис. 145, 150, с. 196, 200
- II. 114 a- Połock (Białoruś), a- Sobór Sofijski (Mądrości Bożej), rekonstrukcja XII w., obecny wygląd zawdzięcza przebudowie z XVIII w.;** z płyty: Анталогія “Культура Беларусі: лепшыя старонкі” ў мультымедычным выданні; Выпуск: “Архітэктура”, Беларускі Дзяржаўны Інстытут Праблем Культуры, 2002;

- II. 114 b- Połock (Białoruś) cerkiew monasterska Zbawiciela i św. Eufrozyny (XII w.), plan, przekrój poprzeczny, oraz aksonometria; [w:] Чантурия 1985, с.27**
- II. 115 Kołozą pod Grodnem (Białoruś), cerkiew św. Borysa i Gleba, (XII w.), a- plan, b- wnętrze, c- elewacja północna; [w:] zdjęcia z wystawy „Cerkwie Grodzieńszczyzny” w Muzeum i Ośrodku Kultury Białoruskiej w Hajnówce z IX - XII 2008 roku**
- II. 115 a Österlars (Bornholm) kościół obronny, przekrój i rzut, 2 połowa XII w; [w:] *Sztuka romańska* 2000, s. 252**
- II. 116 b Kalundborg (Szwecja) kościół obronny na planie krzyża, przekrój i plan, XII w; [w:] Rozpędowski 1966, Ryc. 1e, s. 355**
- II. 117 Avilla (Hiszpania) kościół obronny z umocnionym prezbiterium, XII w;**
- II. 118 Les- Saintes- Maries- de-la-Mer (Francja) kościół obronny pielgrzymkowy, XII w.; [w:] *Sztuka romańska* 2000, s. 167**
- II. 119 Rudelle (Francji) kościół obronny, XII w.; [w:] Rozpędowski 1966, Ryc. 4, s. 358**
- II. 120 Coimbra (Portugalia) katedra obronna (XII w.), a-widok prezbiterium, b- elewacja zachodnia; [w:] *Sztuka romańska* 2000, s. 198**
- II. 121 Siedmiogród, plany kościołów obronnych, a-Dirjiu, b-Schönberg, c-Seica Mica, d- Axente Sewer, 1959, Rys. W. Kamocki; [w:] Rozpędowski 1966, Ryc. 3, s. 357**
- II. 122 Densus (Siedmiogród) cerkiew Xw.; [w:] *Transylwania* 2003, s. 208**
- II. 123 Prejmer (Siedmiogród) kościół obronny a- plan, b- widok współczesny; [w:] *Transylwania* 2003, s. 322-333**
- II. 124 Biertan (Siedmiogród) kościół obronny, XVI w. ; [w:] *Transylwania* 2003, s. 175**
- II. 125 Wurmloch-Valea Viilor (Siedmiogród) kościół obronny, (XV/XVI w.) a- szkic, b- widok na prezbiterium; [w:] *Transylwania* 2003, s. 166**
- II. 126 Brochów (Mazowsze) kościół obronny (1551-1561), a-plan założenia, , b- rysunek systemu obronnego, Rys. Sosnowski; c-widok**

od zachodu, 1915, fot. S. Zaborowski ;[w:] Szyszko-Bohusz 1915, s. 333-334, 336; Maroszek 2006, Rys.22 s. 59

II. 127 Sutkowice (Podole), cerkiew obronna (1623), a- widok od południowego- wschodu, b- próba rekonstrukcji wyglądu pierwotnego partii nawowej, A. Grygorowicz; [w:] Thulie 1934, Ryc. 86; Grygorowicz 2005, s. 163

II. 128 Ostróg (Wołyń), cerkiew Bohojawlenia (1521r.), a-widok z lotu ptaka, b- elewacja zachodnia;

II. 129 Ostróg (Wołyń) cerkiew Bohojawlenia (1521r.) a- plan, wg rys. J. Tarchalskiego, b- przed odbudową, elewacja północna, fot. Paszkiewicz; [w:] Molendziński 1935, Ryc. 28, 30

II. 130 Frombork, katedra w otoczeniu murów, (XIV w.) a- plan założenia, b- widok od południowego zachodu; [w:] Mościcki 2003, s. 138, 139

II. 131 Haga (Holandia), tzw. Binnenhof – rezydencja hrabiów (2 połowa XIIIw), a-szkic sytuacyjny, b- widok od zachodu; [w:] Mościcki 2003, s. 138, 141, 142

II. 132 Smoleńsk, kościół obronny w granicach miasta ; [w:] Thulie, Ryc. 81

II. 133 Ostaszyno (Białoruś) zbór kalwiński, (2 poł. XVI w.), a- elewacja południowa, b- elewacja zachodnia, ok. 1930; [w:] Иодковський 1915, Листъ XLII; Kuszniarewicz 1993, s. 113

II. 134 Zaslavl (Białoruś) zbór kalwiński, (2 poł. XVI w) a-plan, b- rzut całego założenia, c- widok od zachodu; [w:] Чантурия 1985, s.

II. 135 Dzierżyńsk (Białoruś) zbór kalwiński, (2 połowa XVI w.), nie zachowany, a- plan, b- szkic, c- widok od południowego zachodu, fot. ok. 1920; [w:] Чантурия 1985; *Хрысціянскія храмы* 2001, s. 62

II. 136 Smorgonie (Białoruś) zbór kalwiński, (1606-1612) a- plan, b- elewacja zachodnia, c- elewacja południowa; [w:] Чантурия 1985; Kuszniarewicz 1993, s. 117

II. 137 Kiejdany (Białoruś) zbór kalwiński, 1653, a- widok od zachodu, XIX w., rys. N. Ordy, b- widok obecny od północy; [w:] Baranowski 2006, Ryc. 178, s. 240

- II. 138 Komaje (Białoruś) kościół obronny (1603- 1606), a- plan, b- widok od południowego- zachodu, rys. XIXw., c- elewacja zachodnia; [w:] Чантурия 1985; Ткачоў 1987, с. 212-213**
- II. 139 Góra Athos, Wielka Ławra z Katolikonem (X w.), plan i widok ogólny z lotu ptaka,; <http://www.macedonian-heritage.gr/Athos/General/AthosArchitecture.html>**
- II. 140 Suczawa (Mołdawia) a- monaster (XV w.) otoczony murem z wieżami narożnymi, b- cerkiew monasterska;**
- II. 141 Dragonmirna (Rumunia), a-monaster otoczony murem, b- cerkiew (1609) widok od wschodu;**
- II. 142 Troki, zamek z czterema wieżami okrągłymi na rogach, ok. 1400;**
- II. 143 Przykłady planów zamków z czterema okrągłymi wieżami na rogach: a-w Coucy (płn. Francja), b-Muyden (Holandia), c-Cleydael (Antwerpia); [w:] Morelowski 1939, F. 20, 22, 39, s. 63, 83**
- II. 144 Zamek w Chambord (1519 – 1547) (Francja), największy z zamków w dolinie Loary, a-plan, b-widok od zachodu;**
- II. 145 Zamek w Sully nad Loarą (XII, 1540);**
- II. 146 Zamki we Francji: a- Vincennes (XIV w.), b- Chaumont (XVw.)**
- II. 147 Zamek w Saumur (X, XII w.) (Francja)**
- II. 148 Kolonia, kasztel rzymski z czterema basztami na rogach; [w:] Morelowski 1939, F.29 s. 75**
- II. 149 Castel del Monte (Włochy) (ok. 1240-50);, a- plan, b-widok zewnętrzny, [w:] *Sztuka gotyku* 2000, s. 248**
- II. 150 Zamek Angers (Francja) XIIIw.**
- II. 151 Wilno, brama Subocz (1503- 1522) a- widok ogólny, rys. ok. 1800, wg F. Smuglewicza b- brama Subocz w tle, z przodu mury miejskie w pobliżu cerkwi św. Ducha, rys. ok. 1800, wg F. Smuglewicza; [w:] Шчакацихин 1928, Tab.32-33**
- II. 152 Brama w a-Laon (Francja), b- we Fromborku (XIV w.).**
- II. 153 Wilno, kościół bernardynów, (1512-1516), a- plan, 1915, A. Szyszko- Bohusz, b- widok od południowego- zachodu, fot. XIX w.; [w:] Szyszko- Bohusz 1915, s. 363-364**

- II. 154 Wilno, Cerkiew NMP tzw. „Preczystienska”, (1 poł. XVI w.), a- plan z połowy XIX w., U. Griaznov, b- elewacja zachodnia, rys. z 1601r, c- widok współczesny wieży północno- wschodniej; [w:] Батюшковъ 1890, с. ; Кушнярэвіч 1993, с. 91**
- II. 155 Wilno, cerkiew św. Trójcy (1516) a- plan po przebudowie, rys. A. Samukiene, b- widok od wschodu, rys. ok. 1930, c- widok współczesny wieży północnej [w:] Кушнярэвіч 1993, с. 88-89**
- II. 156 Brześć (Białoruś), cerkiew św. Mikołaja, a-kopia cerkwi z listu unii Brzeskiej z 1596r, b- zrekonstruowana na makiecie Brześcia z XVII- XIX w. prezentowanej w Twierdzy Brzeskiej (Białoruś), 2006, fot. Witold Tichoniuk, c- rekonstrukcja cerkwi, I. Łaurouskiej, oraz wygląd cerkwi wg grafiki z 1657 r.; [w:] Кушнярэвіч 1993, с. 92-93**
- II. 157 Grodno (Białoruś), cerkiew z czterema wieżami na rogach (nierozpoznana) niedaleko fary Witolda, n/p grafiki z 1600 r. T. Makouskago; [w:] Кушнярэвіч 1993, с. 120**
- II. 158 Międzyrzecz Ostrogi (Wołyń), cerkiew św. Trójcy (po 1521) oraz klasztor franciszkanów (1608-1612), a- plan, 1930, wg Siennickiego b -widok współczesny, c- widok cerkwi od zachodu, 1930, fot. J. Raczyński; [w:] Molendziński Ryc. 11, 18**
- II. 159 Dwory obronne na Białorusi: a- Gojcieniszki (1530), rzut przyziemia oraz widok od zachodu ok. 1930, fot. J. Kłos, b- Gieraniony (1530); [w:] Molendziński 1934, Ryc. 36-37; strona WWW.radzima.org.**
- II. 160 a- dwór papieski w Avignon (XIV w.), b- Sejny, klasztor dominikanów z czterema wieżami narożnymi (po 1619); [w:] Wielka Historia Świata, Warszawa 2008, T. XX., s. 25; Baranowski 2006, s. 227**
- II. 161 Kościoły Mazowsza z XVI wieku, z okrągłymi przyporami na narożnikach: a- Serock, b-Głogowiec, c- Zakroczym; [w:] Kunkel 2006, s. 222, 317, 361-362**
- II. 162 Kościoły Mazowsza z XVI wieku, z okrągłymi przyporami na narożnikach: a- Cegłów, b- Pawłowo, c- Piaseczno; [w:] Kunkel 2006, s. 195, 282, 283-284**

- Il. 163 Pomorze, kościoły cysterskie z narożnymi wieżyczkami, XIV w. a- Oliwa, b- Pelplin, c- Koronowo;** [w:] Mroczko, Arszyński 1995, Ryc. 660, 662, 663
- Il. 164 Gdańsk, a- kościół karmelitów, widok od południowego-wschodu, b- kościół świętej Trójcy (1431-1514), widok od południowego-wschodu;** [w:] Mroczko, Arszyński 1995, Ryc. 699, 700
- Il. 165 Frombork, katedra (3ćw. XIV w.), a- elewacja zachodnia, b- elewacja wschodnia;** [w:] Mroczko, Arszyński 1995, Ryc. 576-577
- Il. 166 Chwarszczany, kaplica niegdyś templariuszy, później joanitów, (pocz. XIV w.) plan, oraz elewacja zachodnia;** [w:] strona [WWW.commons.wikimedia.org/wiki/ Image: Cwarszczany_ .jpg](http://WWW.commons.wikimedia.org/wiki/Image:Cwarszczany_.jpg)
- Il. 167 Szawle (Żmudź), kościół parafialny (pocz. XVII w.);, a- widok od północnego- zachodu, b- szkic,** [w:] Baranowski 2006, s. 232-233
- Il. 168 Buchara (Azja Środkowa), a-mauzoleum Isma'ila, (907r.), b- meczet Czor Minor;** strona www.top.turystyka.pl
- Il. 169 Kolonia (Niemcy), kościół św. Marcina (XII w.), widok od południowego zachodu;** [w:] *Sztuka romańska* 2000, s. 64
- Il. 170 Hiszpania, katedry z wieżami na skrzyżowania naw, tzw. „cimborios, a- Zamora, b- Salamanca, c- Toro;** [w:] *Sztuka romańska* 2000, s. 200, 203, 205
- Il. 171 Stralsund (płn Niemcy) kościół Mariacki (ok. 1384-1430);** [w:] *Sztuka romańska* 2000, s. 217
- Il. 172 Wenecja, Bazylika św. Marka (XI- XIV w.) a- elewacja zachodnia z łukami w ośli grzbiet, b- szkic, widok od północnego- zachodu;** [w:] Koch 1996, s. 133
- Il. 173 Wilno, kościół św. Anny, ok. 1500, a- ryc. z 1806 roku, b- dekoracja elewacji południowej;**
- Il. 174 Konstantynopol, Kościół Zbawiciela (XI- XIVw.), szkic elewacji zachodniej;** [w:] Pokrowski 1930, Ryc. 90, s. 53
- Il. 175 Nowogród, cerkwie z charakterystycznymi „zakamarami” XIII w., a- Narodzenia MB w monasterze Perynskim, b- św. Paraskiewy na placu głównym, c- św. Mikołaja w Lipnie;** [w:] *Новагород* 1975, c. 66-68

- Il. 176 Gdańsk, kościół Mariacki (ok. 1343- 1502); [w:] *Sztuka gotyku* 2000, s. 219**
- Il. 177 Bożewo (Mazowsze) kościół parafialny, (poł. XV w.), elewacja zachodnia; [w:] Kunkel 2006, s. 190**
- Il. 178 Płock, katedra NMP (1531-1535), a- elewacja północna, b- szczyt transeptu; [w:] Kunkel 2006, s. 95, 287**
- Il. 179 a- Niedźwiadna (Mazowsze), kościół parafialny (poł. XVI w.), elewacja zachodnia; [w:] Kunkel 2006, s. 277-278**
- Il. 179 b- Kozłów Szlachecki (Mazowsze), kościół parafialny (1470), elewacja wschodnia; [w:] Kunkel 2006, s. 244**
- Il. 180 a- Wilno, kościół bernardynów (1504- 1537,) sklepienie nawy bocznej związane z Michałem Enkingerem, b- Supraśl, cerkiew Zwiastowania NMP (1503- 1511?), sklepienie gwiazdziste nawy głównej, 2007, fot. Agnieszka Tichoniuk; [w:] Jankevicziene 1991, s. 41;**
- Il. 181 Synkowicze (Białoruś), cerkiew Archanioła Michała, (po 1516), plan, przekrój pionowy, elewacja zachodnia i południowa, aksjonometria; [w:] Чантурия 1985, с. 90**
- Il.181 Synkowicze (Białoruś), cerkiew Archanioła Michała, (po 1516), a- wieża południowo-wschodnia, b- wieża południowo- zachodnia; Fot. Agnieszka Tichoniuk, 2005r.**
- Il. 181 c- Synkowicze (Białoruś), cerkiew Archanioła Michała, (po 1516), widok od północnego wschodu; [w:] kadr z filmu *Под зацитою* 2007**
- Il. 181 Synkowicze (Białoruś), cerkiew Archanioła Michała, (po 1516), d- absydy wschodnie z trompami i fryzem arkadkowym, e- elewacja wschodnia z prezbiterium w kształcie trzech absyd z trompami i fryzem arkadkowym, f- machikuły w elewacji zachodniej, wieży południowo- zachodniej, g- machikuły w wieży północno- zachodniej, szczyt zachodni; fot. Tomasz Tichoniuk, 2007 r.**
- Il. 181 h- Synkowicze (Białoruś), cerkiew Archanioła Michała, (po 1516), machikuły, widok z poziomego strychu; [w:] kadr z filmu *Под зацитою* 2007**

II. 181 i- Synkowicze (Białoruś), cerkiew Archaniola Michała, (po 1516), szczyt zachodni; [w:] Иодковский 1915, Листъ XXXVII; fot. Tomasz Tichoniuk 2007

II. 181 Synkowicze (Białoruś), cerkiew Archaniola Michała, (po 1516) j- widok od północnego- zachodu, oraz południowego- wschodu, k- „szew” muru łączący pierwotną budowlę z późniejszą, elewacja południowa; fot. Tomasz Tichoniuk, 2005 r.

II. 181 l- Synkowicze (Białoruś), cerkiew Archaniola Michała, (po 1516) nierówności ściany przy północnej absydzie, mogące wskazywać na przebudowę wnętrza, l- sklepienia z wbudowanymi głośnikami- rezonatorami, oraz widok na ścianę południową i zachodnią; fot. Tomasz Tichoniuk, 2005 r.

II. 182 Murowanka (Białoruś), cerkiew Narodzenia NMP, (1514-1542) plan, przekrój pionowy, elewacja zachodnia i południowa; [w:] Чантурия 1985, с. 94

II. 183 a- Murowanka (Białoruś), cerkiew Narodzenia NMP, (1514-1542), widok z XIX w. wg grafika Griaznowa, oraz stan z 1980 r.; [w:] Батюшковъ 1890, с. 129, Трачеўскі 1979, с. 11-12

II. 184 b- zestawienie wież narożnych, z lewej Murowanka (Białoruś), cerkiew Narodzenia NMP, (1514-1542), z prawej Synkowicze (Białoruś), cerkiew Archaniola Michała, (po 1516); Fot. Agnieszka Tichoniuk 2005, 2007 r.

II. 185 Murowanka (Białoruś), cerkiew Narodzenia NMP, (1514-1542), c- sklepienia nawy głównej i bocznej, d- widok od wschodu, e- widok od północnego -wschodu, f- widok od południowego-zachodu; fot. Tomasz Tichoniuk, 2007 r.

II. 186 g- zestawienie dekoracji cerkwi w Synkowiczach (po 1516) i zamku w Mirze (pocz. budowy 1490 lub 1506), h- sklepienie w Synkowiczach (południowa zakrystia) i w zamku w Mirze; fot. Tomasz Tichoniuk, 2007r., [w:] Иодковский 1915, с. 18

II. 182 i- Elewacje wschodnie cerkwi o identycznych rozwiązaniach trzech absyd i trompach: Wilno, cerkiew św. Trójcy (1516), cerkiew

Archanioła Michała w Synkowiczach (po 1516); fot. Tomasz Tichoniuk, 2007, [w:] Morelowski 1939, s.

II. 187 Połock (Białoruś) cerkiew Mądrości Bożej, (1494-1501), wzór dla cerkwi obronnych z 4 wieżami na rogach a- grafika z 1579 r. b- grafika z 1707, c- model cerkwi na ikonie z tej cerkwi, XIXw .; Tkaczou 1978, s. 131; Кушнярэвіч 1993, с. 63

II. 188 Cerkwie w kolejności powstawania, a- Połock, b- Synkowicze, c- Supraśl, d- Murowanka

II. 189 Plany cerkwi w Synkowiczach, Supraślu, Murowance;

II. 190 Cerkwie w Synkowiczach, Supraślu, Murowance, widok od południowego- zachodu;

II. 191 Cerkwie w Synkowiczach, Supraślu, Murowance, widok od wschodu;

II.192 cerkwie w Połocku, Supraślu, Synkowiczach, o schemacie cerkwi czterowiezowej z kopułą centralną;

II. 193 Albi (Francja) katedra św. Cecylii (XIII w)a- plan, b- widok od wschodu, c- widok od zachodu; [w:] Sztuka gotyku 2000, s. 163.